

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

Ára 1 korona 50 fillér.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1909.

TARTALOM.

	Lap
GOMBOCZ ZOLTÁN: A magyar <i>a</i> -hangok történetéhez	229
HORGER ANTAL: Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hang- tani sajátosságai (I.)	275
GYOMLAY GYULA: Az úgynevezett igeidők elméletéhez (VII.)	294

Kisebb közlemények.

MELICH JÁNOS: Adalékok a magyar $*\chi > h$ hangok történetéhez	342
PAASONEN H.: Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. 17. Íz. 18. Ég. 19. Hó.	346

Értesítő.

† Donner Ottó.	348
----------------	-----

Folyóiratunk évenként háromszor vagy négyszer jelenik meg. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadóhivatalához czímezendő.

A szerkesztő lakása: II., Bimbó-utca 24.

A magyar α -hangok történetéhez.

A finnugor vocalismus tudományos kutatásának alig másfél évtizedes története van. BUDENZ JÓZSEF 1881-ben a MUSz. elé írt előszavában még ezt írja: «... híjával vagyunk minden módnak, hogy az eredeti vocalisokat szorosabban meghatározzuk, kivéve azt, hogy a mélyhangúak (*a, i, o, u*) vagy a magashangúak (*e, i, ö, ü*) osztályába tartoztak-e». Igéri, hogy az ugor nyelvek hangalaki jelleméről való nézeteit külön dolgozatban fogja kifejteni. Néhány évvel utóbb azonban már az ugor (o: finnugor) nyelvek összehasonlító alaktanának kidolgozásába fog; az ígért összehasonlító hangtan sohasem készült el. BUDENZ kétségkívül újra meg újra meggyőződött arról, hogy a finnugor és a magyar nyelvtudomány akkori állásánál a finnugor vocalismus történetének megírása szinte legyőzhetetlen nehézségekbe ütközött.

Voltaképpen az első, tudományos szempontból is számbavehető értekezés, a mely az ősmagyar vocalismus fejlődésével foglalkozik, MUNKÁCSI BERNÁTNAK «A magyar magánhangzók történetéhez» című tanulmánya, mely a NyK. XXV. kötetében jelent meg. Gazdag értékes megfigyelésekben, gondolatkeltő megjegyzésekben; csak azt sajnálhatjuk, hogy MUNKÁCSI, véleményem szerint helytelen módszertani elvből indulva ki, szántszándékkal csak az urali ugor (vogul, osztják) nyelvekre szorítkozott, s így önként megfosztotta magát azoktól a nem megvetendő tunulságoktól, a melyeket a magyar vocalismus történetelőtti fejlődésének vizsgálatában a távolabb álló rokon nyelvek (mordvin, finn, lapp) nyújthattak volna.

1896-ban, MUNKÁCSI tanulmánya után egy esztendővel jelent meg a SUS. Aik. XIV. kötetében SETÄLÄ EMIL korszakalkotó értekezése: «Über quantitäswechsel im finnisch-ugrischen», a

mely a mássalhangzókra és a magánhangzókra egyaránt kiterjedő finnugor fokváltakozás felvételével a hangtörténeti kutatásoknak új, termékenyebb korszakát nyitotta meg.

A mi a szorosabban vett magyar hangtörténetet illeti, ebben az értekezésében utalt SETÄLÄ először arra, hogy a *kéz* ~ *kezet*, *négy* ~ *negyed*, *ház* ~ *haza*, *álm* ~ *alszik*-féle esetek, a midőn t. i. egyazon paradigmán belül hosszú és rövid magánhangzók váltakoznak egymással, nem újabb fejlődés («hangzó-nyújtás», «hangzó-rövidítés») eredményének, hanem a finnugor alapnyelvben megvolt hangzéváltás (ablaut) maradványának tekintendők. E feltevés fontosságára már SIMONYI ZSIGMOND utalt abban a rövid ismertetésében, a melyet SETÄLÄ tanulmányáról a Nyr. XXIX. kötetében közzé tett, megjegyezvén, hogy: «az erős és gyöngye fok felvétele valószínűleg meg fogja könnyíteni a finnugor nyelvek magánhangzókbeli nagy változatosságának a magyarázatát».

Igaz, hogy már kilencz esztendő múlt el azóta, hogy SIMONYI e szavakat leírta, s azóta se jelent meg értekezés, a mely a SETÄLÄ-féle gondolatot, hacsak részleteiben is, tovább fejtette volna; de ha másrészt meggondoljuk, hogy a fokváltakozás elmélete a mássalhangzók körében milyen termékenynek bizonyult (vö. SETÄLÄ, SZINNYEI, WICHMANN, OJANSUU, ÄIMÄ idevágó értekezéseit), semmi okunk sincs arra, hogy a hangzéváltakozás elméletétől is, a mely amannak ikertestvére, ugyanilyen gazdag eredményeket ne várjunk.

SETÄLÄ föltevéséből és eredményeiből kiindulva, jelen dolgozatom egy részletkérdéssel, a magyar *a*-hangok történetével foglalkozik, szerény adalékképpen a finnugor nyelvek egyetemes hangtörténetéhez. Nem áltatom magamat azzal a hiú reménnyel, hogy megállapításaim egytől-egyig helyesek, s hogy minden föltevésem meg fogja állani helyét; magam is érzem, hogy nem egy részletet még köd borít, a melyet csak a későbbi kutatás fog — ha ugyan — eloszlatni. De hisz a tapasztalat azt bizonyítja, hogy a tudományok történetében nem egyes igazságok felderítése, hanem termékeny föltevések, a melyek utóbb gyakran helyteleneknek bizonyultak, jelzik a fejlődés állomásait.

A mai köznyelvben a hangsúlyos *á* részint *a*-val, részint *o*-val, részint mindkettővel váltakozik; e mellett az *a* néhány esetben *o*-val váltakozik. A számbaveendő hangviszonyok tehát a következők:

1. *á* ~ *a*.
2. *á* ~ *o*.
3. *á* ~ *a* ~ *o*.
4. *a* ~ *o*.

Ha az idetartozó eseteket összeállítjuk, első pillanatra szembetűnő, hogy míg a palatalis magánhangzóknál az *é* ~ *ē* (*vér* ~ *vērēs*, *négy* ~ *nēgyed*, *él* ~ *eleven*), de különösen az *ē* ~ *e* hangviszonynak (*tél* ~ *telet*, *kéz* ~ *kezet*, *fél* ~ *felet*, *hét* ~ *hetet*) a mai nyelvben is számos képviselője van, addig a velaris hangzók körében az analógiás kiegyenlítődés sokkal nagyobb mértékben megtörtént, s az eredeti *á* ~ *a*, *á* ~ *o* stb. hangzováltás nyomát ma már alig néhány elszigetelt eset őrzi.

A) Az *á* ~ *a* váltakozás esetei. Névszók: *a*) *nyár*, *nyárnak*, *nyárban* stb., *nyáron*, *nyári* ~ *nyarat*, *nyarak*, *nyaram*, *nyarad* stb., *nyaral*, *nyaranta*. E mellett a nép nyelvében hallható az analógiás *nyárt*, *nyárat*, *nyárok*, *nyárom*, *nyára*, *nyáral* is, sőt *nyáratszaka* már 1652-ben, *nyáral* PPB.-ban, vö. TMNy. 297. Ezenkívül egy török jövevényszó (*sár* < tör. *šar) is átlépett újabban, legalább részben, az úgyn. hangzórövidítő névszók csoportjába: *sarat*, *sara* ~ de mindmáig hosszú hangzóval: *sároz*, *sáros*. Valószínűleg újabb analógiás alakulással *van* dolgunk a *hány* esetében is, a melynek ragos vagy képzős alakjai a népnyelvben itt-ott (pl. Váczott, NyF. X. 17, 29.) rövid hangzóval valók: *hanyat*, *hanyadik* (ez utóbbi alakra már a NySz.-ban is van egy példa, igaz, hogy csak 1749-ből); *b*) *három*, *hármat* stb., a ragos alakokban állandó hosszú hangzóval, de: *harmad*, *harmincz*; *c*) alakpár, a mely valószínűleg hajdan megvolt hangzováltás nyomát őrzi: *lágý* ~ *langyos*.

Igék: *a*) *ádsz* Debreczen, Nyr. IX. 161; *ágyy*, *ádd*, [aad JordC. 398; *aagy* ÉrdyC. 185; *ádd* Zvon., *aagy* Pesti; *ágyy* Kún-Majsa, Nyr. VIII. 470]; *ád* (a mai köznyelvben *ad* is) ~ *adok* [de: *aadok* KulcsC. 285], *adunk* [de: *ádunk* Czeglédi, NySz.], *adni*; *hágysz* [haacz ThewrC. 204; *hácz* Czeglédi, NySz.; *háccz* Debreczen, Nyr. IX. 161]; *hágýj* [haag ÉrdyC. 23, de ugyanazon

a lapon *hagj* is]; *hádd* [*haad* SándorC. 24]; *hágy* (a mai köznyelvben *hagy* is) $\sim$ *hagyok*, *hagyunk* stb. Eredetileg az ide tartozó igék magánhangzója valószínűleg csak a nyílt szótagban volt rövid, TMNy. 243; b) *vágok*, *vág* stb. $\sim$ *vagdal*, *vagdos*; *hágok*, *hág* $\sim$ *hagdos* TMNy. 243; c) alakpárok: *fagy* (? *faagy* NémGl. 336) $\sim$ *fáz* (a *gy* $\sim$ *z* hangviszonyra vö. SETÄLÄ, NyK. XXVI. 424).

A mai köznyelvben tehát, ha nem is nagyszámú, de kétségtelen esetekben hosszú illabialis *á* váltakozik rövid labialis *a*-val, tehát: $\bar{a} \sim \acute{a}$.

A nyelvjárások közül a mi szempontunkból különösen egy érdekelhet bennünket közelebről, az ú. n. palócz vagy palóczos nyelvjárások csoportja. E nyelvterületen ugyanis a köznyelvi *a* helyén rövid illabialis *á* hangot, az *á* helyén meg labialis *á*-féle hangot találunk; a köznyelvi $\bar{a} \sim \acute{a}$ hangviszony tehát itt így alakul: $\bar{a} \sim a$, pl. *ház* $\sim$ *háza* (a köznyelvben megfordítva: *ház* $\sim$ *haza*). A lényegtelenebb nyelvjárási eltéréseket figyelmen kívül hagyva, a mai magyar nyelvben e szerint a következő két típus áll egymással szemben:

$$\bar{a} \sim \acute{a} \quad | \quad \bar{a} \sim a$$

Mi volt e két hangviszony közös történeti előzménye? A palóczság *á*-zását rendszerint tót hatásnak szokták tulajdonítani; ma is ez az általánosan elfogadott nézet, a melyet úgyszólván minden kézikönyv (pl. SIMONYI, Magyar Nyelv³ 155) ismételi. Véleményem szerint e magyarázat éppen nem valószínű. Hiszen a tapasztalat azt bizonyítja, hogy az idegen nyelvet mindenki saját anyanyelvének articulatiobasisával vagy basisáról ejti ugyan, s így a nyelvcserek esetén az eltanult nyelv hanganyaga rendszerint mélyreható változást szenved; de másfelől még hosszabb érintkezés is inkább a szókészletben (jövevényszavak), s nem az érintkező nyelvek hanganyagában hagy mélyebb nyomokat. Egyes hangok átterjedése az egyik nyelvterületről a másikra, nyelvcsere nélkül, alig lehetséges.

A palóczság zömét a honfoglalást követő első századokban betelepedett és megmagyarosodott kúnok teszik; ha tehát az *á*-zást nem spontán $\acute{a} > a$ hangváltozás eredményének (s részben eredetibb hangállapotnak) tartjuk, inkább a kún nyelvre gondol-

hatnánk, a melynek hangzói közül valószínűleg szintén hiányzott a rövid labialis *á* hang. De erre a feltevésre sincs szükségünk, ha nem a mai köznyelvből, hanem módszeresen a feltehető ősmagyar hangállapotból indulunk ki.

Az Árpád-korban az *á* és *a* hangok mellett megvolt a rövid illabialis *á* hang is. SZINNYEI JÓZSEF és MELICH JÁNOS kutatásai után kétségtelennek tarthatjuk, hogy azok a szavak (eredeti vagy jövevényszavak), a melyeknek tőszótagjában eredeti (etymologikus) *á* volt, még az Árpád-kor első századaiban is *á*-val hangzottak. Másfelől majdnem valamennyi kutató meggyezik abban, hogy az Árpád-korban a hosszú illabialis *á* mellett kellett lenni egy zártabb labialis *á*-féle hangnak is. ZOLNAI GYULA Nyelvemlékeink cz. művében megemlíti, hogy a HB. *a* betűje esetleg a hosszú *á* jele is lehetett. SIMONYI szerint (Ung. Sprache, 108) a HB.-beli *hazoa*, *tilutoa* és *mundoa* szavak valószínű ejtése *házává*, *tilotává* és *mondává* volt. BALASSA is valószínűnek tartja, hogy az Árpád-korban «az *o* betű az *á* hang jelölésére is szolgált» (Nyr. XXV. 154). SZINNYEI (NyK. XXVII. 272) bizonyító adatokkal is szolgál; CSÁNKI művéből több olyan helynevet idéz, a melyeknek tőszótagjában (vagy a második szótagban) ma *á* van, míg a XIV. században *o* vagy *oo* betűt találunk, pl. 1352: *Boos*, 1364: *Baas*, ma *Bázi*; 1328—88: *Boor*, *Bor*, 1341: *Bar*, ma *Bár*. «Nagyon valószínű, írja, hogy ezekben az *a*-val váltakozó *o* (ill. *aa*-val váltakozó *oo*) betű *á*-féle hangnak a jele volt.» Feltűnő persze az *á*:*o*, *oo* jelölés kései s rendkívül gyér volta; CSÁNKI művében a SZINNYEITŐL felhozott pár eseten kívül csak még egy, az OklSz. gazdag magyar anyagában pedig egyetlen példáját sem találtam. Ha tehát a nyelvemlékek korában bizonyos szók első tagjában az etymologikus *á* hang megvolt is még az egész nyelvterületen, jele csak *a* vagy *aa* lehetett, vagyis ugyanaz, mint az illabialis *á* hangé.

Másfelől azonban, a mint az alábbiakból ki fog tűnni, kétségtelen, hogy a magyar *á*-hangok többféle forrásból eredtek: egy részük zártabb *ō*, *ū*-féle hangokra megy vissza. Ez utóbbiak közvetlen megelőzője kétségkívül labialis *á*-hang volt, a mely később a magyar nyelvterület legnagyobb részén összeesett az etymologikus illabialis *á*-val. Hogy e hangváltozás mikor történt, arra biztos feleletet alig várhatunk. Legrégibb nyelvemlékeink

helyesírása legalább nem nyújt pozitív bizonyítékot arra, hogy e változás 1055 után ment volna végbe. Más felől azonban figyelembe véve, hogy az $\bar{a}$ hang ma is elég nagy nyelvterületen él, nem mondhatnók eleve hibásnak azt az olvasásmódot sem, a mely legrégebb nyelvemlékeink a és aa jeleinek egyik-másik esetben (ha t. i. finnugor o vagy u hanggal van dolgunk) $\bar{a}$ hangértéket tulajdonítana. Nézetem szerint az ős-magyarban (részben talán az Árpád-korban is) az eredeti szavak első tagjában a következő négy a hang állhatott:

$$\acute{a} - \bar{a} [\text{ɔ} : \bar{a} - a]$$

$$\hat{a} - a [\text{ɔ} : \hat{a} - \bar{a}]$$

Tehát pl. *ház, álmu, hármu*, de: *ár, vág, hág*; *ad, fal, hal*, de: *átyá, sáványó* stb.

Hogy e hangok további történetét hogy képzelem, az az eddigiekből is nyilvánvaló. A nyelvterület nagyobb részén (azokban a nyelvjárásokban is, a melyekből a mai köznyelv fejlődött) a XIV. század folyamán a labialis rövid a mindinkább kiszorította az illabialis $\bar{a}$ -t, az illabialis $\hat{a}$ pedig valószínűleg jóval korábban a labialis hosszú $\bar{a}$ -t. Ezzel szemben az északnyugati nyelvjárás-területen a hangfejlődés iránya éppen ellenkező volt: az illabialis $\hat{a}$ és a labialis $\bar{a}$ terjeszkedett a labialis a , illetőleg illabialis $\bar{a}$ rovására. Ha az $\bar{a} > a$ változást spontán hangváltozásnak tartjuk, nincs okunk arra, hogy a palócz $a > \bar{a}$ változást idegen hatásnak magyarázzuk.

Végeredményképpen tehát kimondhatjuk, hogy a köznyelvi $\bar{a} \sim \hat{a}$ (ill. palócz $\bar{a} \sim a$) hangviszony valószínű ősmagyar előzményének a következő két hangviszonyt tarthatjuk:

$$*\bar{a} \sim a$$

$$*\hat{a} \sim \bar{a},$$

a melyekben tehát quantitative különböző, de qualitative azonos vagy majdnem azonos hangzók váltakoztak egymással.

B) A 2. és 3. alatt felsorolt $\acute{a} \sim o$ ill. $\hat{a} \sim a \sim o$ hangviszonyokat egyelőre figyelmen kívül hagyva, áttérek az $a \sim o$ hangzóváltás eseteire.

A köznyelvből a következő esetek tartoznak ide: *vagyok, valék, való* $\sim$ *volt, volnék, voltam*; *halok, halék, halnék* $\sim$ *holt*

(*holtam*); az, *addig*, *arra* stb. $\sim$ *ott*, *onnan*, *onnét*, *oda*, *oly*; *tahát* ($>$ *tehát*), *taval* (= *ta-val*, vö. SZINNYEI, Nyr. VIII. 201, NyK. XXVII. 205) $\sim$ *tova*. Vajjon a felsorolt eseteket is régi ugor vagy éppen finnugor korbéli hangzöváltás maradványának tartjuk-e? Néhány évvel ezelött (NyK. XXXV. 476) hajlandó voltam e kérdésre igennel felelni; megvallom, hogy ma e részben megváltozott a felfogásom. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni azt a kétségtelen tényt, hogy az Árpád-kor óta sok magyar szó első tagjában történt, a nyelvterület kisebb-nagyobb részén, $a > o$ ill. $o > a$ hangváltozás, ha tehát az $o \sim a$ váltakozás korának megállapításáról van szó, a sokféle forrásból merítő irodalmi nyelvet csak nagy óvatossággal használhatjuk fel. Ime néhány példa: *oreza* ($<$ *orr-szá*, vö. SZINNYEI, NyK. XXVII. 240) $\sim$ *arcza*, *arcz* NySz.; *fagy* $\sim$ *fogy* (*fogywan* ÉrdyC. 628; *főgős* olv. *fogyos* MiskTör. 9; *fogy* Bereg m., Maros-Torda m., Háromszék m. MTsz.; Csikszentdomokos, NyF. IX. 22); *fakad* $\sim$ *fokad* (a NySz.-ban számos példa a XVI—XVII. századból; Eszék vid., Debreczen, Székelyföld, MTsz.); *fan* $\sim$ *fon* (*fona*) (Abaúj m., Hegyalja, Székelyföld, Háromszék, MTsz.); *hab* $\sim$ *hob* (Székelyföld, (több adat) MTsz.; Száldabos Nyr. IV. 93; Csikszentdomokos, NyF. IX. 22; Halmagy, NyK. XXXI. 376; Moldva, Nyr. XXX. 61); *had* $\sim$ az OklSz.-ban 1055—1345 számos adatban *hodu*, *hod*; *hodakozás* VitkC. 66; *hat* $\sim$ *hotőczőr* VitkC. 63, *hotod* VitkC. 87; *lak* $\sim$ *lok* (1095, 1193, stb., 1294, 1312/1374, 1313, 1321, 1326, 1328, 1333, 1343, 1346; *loc*, *lok* OklSz.; *lok-ik* Maros-Torda m., Moldva); *ma* $\sim$ *mo* (TelC. 295; a NySz. idézete hibás; a 295. lapon nincs; VitkC. 104, 105; LevT. I. 10; *mó*, *móa*, *mua* Göcsej, Zala m., Vas m.; *mo* Moldva, MTsz.); *most* $\sim$ *mast* (NySz., MTsz.); ide tartoznak még azok az esetek is, midőn az $a > o$ ill. $o > a$ hangváltozás a második szótag hosszú magánhangzójától függ: az $a - \acute{a} > o - \acute{o}$ változás (*csulán* $>$ *csolán*; *dará-t* $>$ *dorá-t* stb. vö. HORGER ANTAL, Nyr. XXXVI. 410, ASBÓTH OSZKÁR, Nyr. XXXVI. 467), valamint az $o - \acute{o} > a - \acute{a}$ változás (*opró $>$ *apró*; *toló $>$ *talú* stb. vö. WICHMANN GYÖRGY, Nyr. XXXVII. 243). A *ravatal* $\sim$ *rovás* ($<$ *ravás*), *farag* $\sim$ *forgács* ($<$ *fargács*) szavak esete világosan mutatja, hogy mint lehet az efajta kombinatorikus hangváltozás újabb keletű $a \sim o$ hangzöváltás szülőanyjává. Kétségtelennek kell tartanunk, hogy a fentebb

felsorolt szavakban is kombinatorikus hangváltozás történt, ha a ható okra (környező hangok stb.) egyelőre nem tudunk is minden egyes esetben reámutatni. A *mag* szóra nézve pl. WICHMANN már is valószínűvé tette, hogy valamikor *mogó-nak hangzott (vö. *magvak*), s így a *mog* > *mag* változás az *opró* > *apró*-féle változások csoportjába tartozik.

A felhozottak alapján valószínűnek tartom, hogy a *van* ~ *volt*, *hal* ~ *holt*, *az* ~ *oda* esetében is újabb (legalább viszonylagosan újabb) *a* ~ *o* váltakozással van dolgunk; az eredeti vocalis, a rokon nyelvek szerint (l. alább), mind a három esetben zártabb *o*-hang volt. A nyelvemlékek és a népnyelv adatai sem mondanak ellent a rokon nyelvek vallomásának: *van*, *valék*: 1211: *Mauogi*, *Mauogy*, *Numuogi* (Oklsz.; jobbagynevek, olv. *Ma vagy*, *Nöm vagy*?); *vogmuc*, *vola*, *uolov* HB.; 1252: *Wogus* (t. i. vagyos) Oklsz.; *vottok* RMNy. II, 97. *Halni*, *hal*: *holz* HB.; 1355, 1357: *Holnyahagow* Oklsz.; 1525: *hola meg* VitkC. 11; *holni* 18; *holotakert* 23; *holuan* 39; *holandó* 39; *hol meg* 72; *holnom* WeszprC. 30; *holz* KÁR. Hal. C.; *holott* Zvon. Osiand. 34; *holottak* ALV. Post. I, 33; *holt* (caus.) NádC. 94; *Az, akkor*: *oz*, *ozvc*, *ozchuz* HB.; *oz*, *ozth* LevT. I. 104, 105; *oz*, *okkor*, *omott* Moldva, MTsz.

Ugyancsak ilyen, a magyar nyelv külön életébe eső *o* > *a* változással van dolgunk a következő két esetben is; *olt* (caus.), *olt* (part. perf., vö. *olt-var*) ~ *aluszik*, *alvó*, *alvás* (de vö.: *ólóg* VitkC. 41; *olasról* 57; *olasnac* 57; *olonnéc* HELTAI NySz.); *haza* ~ *honn* (az eredeti tőhangzó *o* volt, l. alább).

Ha mármost elfogadjuk, hogy a köznyelvi *a* ~ *o* váltakozás párhuzamba állítható az interdialektikus *a* ~ *o* megfeleléssel, (s már a magyar nyelv külön életében keletkezett), a 2. és 3. alatt felsorolt *á* ~ *o*, illetőleg *á* ~ *a* ~ *o* hangzóváltás összeesik az egy *á* ~ *o* váltakozásba, a melynek a mai nyelvben a következő három biztos példáját találjuk:

ha (< *há), *hány* ~ *hol*, *hova*, *honnán*, *honnét*, *hogy*; *álom*, *álmél* — ~ *olt*, *olt* (caus.; *aluszik*, *alvó* stb. l. fentebb); *ház* ~ *honn* (*haza* l. fentebb). Talán idevaló még a következő szópár is: *lább* 'fluitare, fluctuare' ~ *lobog* 'flattern, wehen'.

Valószínűnek tarthatjuk, hogy az *á* ~ *o* váltakozás esetében is az *á* hang közvetlen előzője (talán még az Árpád-

korban is, l. fentebb) *ā* volt, tehát **ā*lmu ~ *oloszon*, **hā*z ~ *honn*.

Ezzel az ősmagyar *a*-hangzóváltások teljes sora a következő volna:

$$\left. \begin{array}{l} *ā \sim a \\ *ā \sim ā \end{array} \right\} > ā \sim ā \text{ (ill. } \bar{ā} \sim \bar{a} \text{)}$$

$$*ā \sim o \left. \right\} > ā \sim o \text{ (} \bar{a} \text{), (ill. } \bar{ā} \sim o, \bar{a} \text{)}$$

* * *

A hangviszonyok történetelőtti előzményeiről a rokon nyelvek nyújtanak felvilágosítást.

Ha kiindulópontunk helyes, vagyis ha a mai *á* ~ *a* ill. *á* ~ *o* váltakozás csakugyan ősrégi, finnugor-kori hangzóváltás maradványa, fel kell tennünk, hogy e váltakozások egyike valamikor minden idetartozó szóban megvolt. A kiegyenlítődés az erős vagy a gyenge fok javára legtöbbszörire még a történetelőtti korban megtörtént, néhány esetben azonban úgyszólván szemünk láttára ment végbe, pl. *hā*z ~ *hazat > *hā*z ~ *hā*zat, de mind maiglan: *haza*, *hazól*; *hā*rom ~ *harmat < *hā*rom ~ *hā*rmat, de még ma is: *harmad*. Nyilvánvaló ebből az is, hogy mindig szem előtt kell tartanunk azt a lehetőséget, hogy a *māj* ~ *māj*ak, *szā*z ~ *szā*zat stb. szavak állandó hosszú tövocalisa olyan viszonyban van vagy lehet a *hal* ~ *halat*, *vad* ~ *vadat* stb. szavak állandó rövid tövocaliséval, mint a *hā*gy, *ād*-beli hosszú *ā* az *adok*, *hagyok*-beli rövid *a*-val; hogy az *ā*g, *szā*rad, *ār* szavak állandó hosszú *ā*-ja olyan viszonyban lehet az *odu*, *csomó* szavak rövid *o*-jával, mint az *ā*lom, *hā*ny, *hā*z szavak hosszú hangzója az *olt*, *hogy*, *honn* szavak rövid hangzójával; vagyis más szóval, hogy a *māj*, *szā*z, *ā*g, *szā*rad és *ār* esetében az erős, a *hal*, *vad*, *odú* és *csomó* esetében ellenben a gyenge fok javára történt analógiás kiegyenlítődés. Ha tehát a magyar hosszú *ā*-val szemben a rokonyelvekben ugyanolyan megfeleléseket találunk, mint egyrészt a rövid *a*-val, másrészt a rövid *o*-val szemben, fel kell tennünk, hogy ilyen esetekben a magyar *ā* és *o* ill. *ā* és *a* egy és ugyanazon finnugor magánhangzó két külön (erős, ill. gyenge) fokát őrizte meg.

Ez utóbbi feltevés, a mely, ha nem is éppen a magyar

a-hangokra vonatkoztatva, már SETÄLÄ idézett értekezésében is megvan, volt az a vezető gondolat, a' mely szerint az alábbi összeállítás készült. A csoportokba osztás a távolabbi rokon nyelvek (cseremisiz, mordvin, finn, lapp) szerint történt, a melyek vocalismus szempontjából nyilvánvalóan sokkal conservatívabbak a finnugorság ugor ágánál.

I. csoport.

1. Magyar *á* (= $\bar{a}$) = md. *a*, finn *a*, lp. *a*.

1. *ár*, *árr* 'preis'; *árú* 'preis, ware'.

vogÉ. KL. *ártal*- 'überlegen, bedenken, erwägen, klügeln'; *ärtin* 'klug, überlegt', ÁKE. 136.

[osztj. Ni. *ártát*- | Kaz. *ártá* 128- | O. *árdala*- 'untersuchen, prüfen' KARJALAINEN, SUS. Toim. XXIII. 6. szerint a zürjénből]. zürj. WIED. *art*- 'überschlagen, überschlag machen'; *artal*- 'denken, überlegen, beobachten'.

mdM. *arse*- | E. *arce*- 'denken, vermuten, meinen' ML. VIII.

f. *arvo* 'pretium'; *arvaa* 'arbitrari, conjectando aestimare'.

lpN. *arvedet* 'intelligere, comprehendere, putare, cogitare, scire'; *arvalet* 'putare, cogitare' FRIS | Lule *arvu*- 'wert'; *arvātalla*- 'erraten, denken'; Unders. *arvetit*, Frostv. *arv'e'tet*, Stens. *arvietit* id. WIKL. HAL. | lpK., GEN. Ter. *arv'de*-, Kild. Not. *arv'e*-, Akk. *arv(e)de*- 'errathen'; Ter. *arva*, Kild. Not. Akk. *arv*, *arv* 'wert, preis'.

A-vocalismust tüntetnek fel az indogermán alakok is, a melyekkel a felsorolt fgr. szavakat MUNKÁCSI ÁKE. 136 s mások egybevetették: szkr. *arghá*- 'preis, wert'; oszét *ary* id.; örmény *yargem* 'ehren, schätzen'.

2. *láp* [*láb*: *Fekete láb* CzF.] 'uligo, locus uliginosus' PP.; 'nád, szalma, szénatöredék, melyet az árvíz hordani szokott. Lápos, ingoványos, seppedékes hely' SzD.; 'die sumpfwiese' MÁRT. 1811; 'ingoványos kaszáló, rét', Kemenesalja, Tsz.

Nyilván azonos a *láp* szóval a *lápá* [*vápa* OklSz., NySz., MTsz.; *váp*: *vápos* concauus, *váposság* cauum Com. Jan. 45, 165] 1. (*vápa*, *lápá*) 'lacuna, wassergraben' MA. PP. 2. 'höhlung, vertiefung'; axilla: *az holnod a(lath) walo wapa*; *carthilago*: *az*

fyled alath valo vapa; Gyöngy. Szót.; *vápás* 'cavus, convexus', Gyöngy. Szót. MA., PP.; *vö. hönnyajj-vápa, segg-vápa* MTsz. 3. 'láp, lápos hely, víz-állás, tócsa, fertő, laposs-térség, hely', SzD.; 4. 'sekélyes völgy, völgyfenék' MTsz.

MUNKÁCSI (KSz. VII. 252) a *vápa* alakot szláv jövevény-szónak tartja (vö. óegyh. szl. szlov. *vapa* 'pfütze' stb.) a mely később a finnugor *láp*-pal keveredett. E feltevésre nincs szükség, mert *vápa* épp olyan mellékalak *lápa* mellett, mint *vék* (a melynek nincs köze a MUNKÁCSITól felhozott csuvas *vagô*-hoz) a köznyelvi *lék*, *vép* (a bécsi, müncheni, Apor és Peer kódexben többször) a *láp*, *váz* a *láz* (SzD. MVir. 379; MTsz.) mellett. Igaz, hogy MUNKÁCSI, következetesen, a *láp* és *vép* alakokat is külön eredetűeknek tartja s két külön vogul szóval egyezteti.

f. *lampi*, gen. *lammen* 'lacus minor, lacuna aquæ stagnantis' | észtD. *lamm*, gen. *lammi* 'kleine flache bucht'.

lpN. *labbak*, gen. *labbaga* 'palus' FRIIS | lpK. Ter. *lâ'mpe*, Kild. *lâ'mp* 'sumpf', GEN.

A cser. POROKA *lop* 'láp' idetartozása kétséges (cser. *p* = finn *mp*?); ellenben alig választható el a finn *lampi*-tól észt *lomp*, gen. *lombi* 'pfütze, lache, niederung im felde (zu zeiten mit wasser)', valamint f. *lompolo*, *lompalo* 'bredt och strömfritt ställe uti floder, bred insjölik utvidgning af en flod; sund' LÖNNR. = lpN. *luobal*, gen. *luobbal* 'lacus parvulus', FRIIS. Az *a ~ o* váltakozásra vö. *palaa ~ polttaa*, WIKL. UL. 139, SUS. Aik. XIV., 51. — A CzF.-tól feljegyzett *láb* (a melyet a MUSz. és MUNKÁCSI i. h. helytelenül eredetibbnek vesz), elvonás a *lápban*, *lápól* (o: *lábban*, *lábból*) ragos alakokból. A m. *p ~ mp* megfelelésére megjegyzendő, hogy a finnugor nas. + expl. csoportok rendes magyar megfelelője *b*, *d*, *g* ugyan, de néhány kétségtelen esetben *p*, *t*, *k* is:

szapoly 'füles víz-merítő' MTsz. ~ vogÉ. *šumpal* 'merítő nyírhéjedény', MUNKÁCSI, NyK. XXV. 269.

játék ~ osztj. *jänt-*, *önt-*, *önt-* 'játsszik' KARJ. 48.

akar ~ vogÉ. *ākwāt-*, *ākwärmāt-* 'pillant, tekint' | osztj. ÉD. *āgarmā-* | Ni. *āḡkarmā-* stb. id. SUS. Toim. XXIII. 192. vö. MUSz.

ék ~ vogÉ. *līnk* | P. *lōχ*, instrum. *lōḡ'al* 'ék' VNYj. 234. | osztj.ÉD. *lā'nk* 'nagel', O. *lā'nk* 'ruderzapfen', SUS. Toim. XXIII. 1.

Úgy látszik tehát, hogy a fgr. *mp ~ mb*, *nk ~ ng*, *nt ~ nd*, *mt ~ md* hangviszonyok erős fokát a magyarban *p*, *t*, *k*, a gyenge fokát *b*, *d*, *g* képviseli.

2. Magyar *a* (= *á*) = cserM. *a*, md. *a*, finn *a*, lp. *a*.

3. **atya** 'vater'.

osztj. Irt. *ata* 'atya' PATK. MUNKÁCSI UgFüz. XIV. 11. *a* vogul *ās* 'apa' szóval veti egybe, *a* mely azonban nem választható el a vogÉ. *āńś* 'apa' szótól; vö. még vogÉ. *āńśux*, KL. *āńśux*, T. *āńśux* 'öreg'.

cserK. GEN. *atśá* id. | H. RAMST. *ätü* id.

mdÉ. *atáj*, *ata*, Kažl. *ataf* 'schwiegervater' ML. 35, 102.

f. LÖNNR. *ätti*, gen. *ätin* 'vader'; *ättä*, *ätän* id. | vepsz *ätä* id. | észl *at*, gen. *ati* id.

lpN. NIELS. *ahčče* 'vater'. | Lule *àttšēe*, gen. *āttšēe* id. UL. 157 | lpK. GEN. Ter. *a'čč*, gen. *a'ž*; Kild. Not. *ehč*, *ejj* id.; amplf. *āčča!* Alig tartoznak ebbe a szócsaládba Ter. *jiečče*, Akk. *jěč*, *ječča*; *eč*, *ečče*, vö. WIELUND, UL. 157.

Vö. MUSZ. 826 sz.; SETÄLÄ, FUF. II: 231, SUS. Aik. XVII. 27.

4. **fazék** [*fazok*, *fazak*, *fazik* NySz., MTsz.] 'topf'.

vogÉ. *püt* | L. P. K. *put* | T. *pot* 'üst' ÁKE. 259.

osztj.ÉD. *püt* | Trj. *p'ut'* | V. Vj. *pu't'* | Ni. *püt'* | Kaz. *püt'* |

O. *put* 'kessel': Alaphang *u. SUS. Toim. XXIII. 125, 281.

cserK. *pot* GEN. | E. *pod* TROJ. | H. *pat* RAMST. 'topf'.

f. *pata*, gen. *padan* | észl *pada*, gen. *paa*, *paja* 'topf'.

lpN. *batte*, gen. *bađe* 'olla' FRIS | S. *pate* LIND. id.

Vö. MUNKÁCSI, NyK. XXV. 268; SETÄLÄ, NyK. XXVI. 404. Az idg. alakokhoz való viszonya (vö. ? szkr. *puta-* 'trichterförmiger, ausgehohlter, hohler baum; falte, tasche', ÁKE. 259) ismeretlen.

5. **savanyú** 'sauer'.

vogÉ. *saw-* 'savanyodni'; *sawəm* 'savanyú' IV. 419 | KL.

šaw- id. VNyj. 120 | P. id. VNyj. 247 | AL. *šaw-* VNyj. 161.

osztj. Kaz. *šou-* 'sauer werden (z. b. teig)' SUS. Toim.

XXIII. 130.

zürj. WIED. *šom* 'säure, sauerteig'; *šoma* 'sauer, scharf' |

permi GEN. *šym* 'sauer, sauerteig' | votj. MUNK. *šem*, Kaz. *šüm* 'íz'.

cserK. *šopém* | H. *šápəm* 'sauer'; *šapā* 'sauer, gesauert', RAMST.

mdÉ. *čapamo* | M. *šapama* 'bitter' ML. 24, 29.

f. *hapan*, gen. *happamen* 'sauer'; *happanen*, inf. *hapata* 'sauer werden' | észl *happu* id.; *hapne-* id.

[lpN. *hoppamet* 'coagulari in coquendo' a finnből, UL. 138].

Vö. MUSz. 341, ÄH. 266.

E csoport szavainak magánhangzómegfeleléseit a következő táblázat tünteti fel.

	m.	v.	o.	z.	v.	es.	md.	f.	lp.N.	lp.K.
ár	$\bar{a}$	<i>a</i>		<i>a</i>			<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
láp	$\bar{a}$							<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
atya	$\hat{a}$		<i>a</i>			<i>a, ä</i>	<i>a</i>	<i>a, ä</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
fazék	$\hat{a}$	<i>u</i>	<i>u</i>			<i>o, a</i>		<i>a</i>	<i>a</i>	
savanyú	$\hat{a}$	$\hat{a}$		<i>o</i>		<i>o, a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>		

Nyilvánvaló, hogy a finnugor alaphang *a* volt, a melynek a magyar $\bar{a}$ az erős, az $\hat{a}$ pedig a gyenge fokát őrizte meg.

A mi a lapp *a*-t illeti, megjegyzendő, hogy azok a lapp szavak, a melyeknek első tagjában finn *a*-val szemben *a*-t találunk, nagyobbrészt újabb jövevényszavak a finnségből; mindamellett WIKLUND (UL. 139), SETÄLÄ (SUS. Aik. XIV₃. 26) és GENETZ is (Suomi, III. 13: Ensi tavuun vokaalit, 13) megegyeznek abban, hogy minden idetartozó esetet jövevényszónak magyarázni mégsem lehet. Megnehezíti e csoport határainak pontos kijelölését még az a körülmény is, a melyre már SETÄLÄ is utalt, hogy az egyes nyelvekben, de meg kétségtől a finnugor alapnyelvben is az *a*-csoport szavai többféleképpen összekeveredtek az $\hat{a}$ -csoport szavaival. WIKLUND az UL. 151. lapján egész kis gyűjteményt állított össze a finn *a*— $\hat{a}$ alakpárokból: *hankala* ~ *hänkälä*, *häsina* ~ *häsinä* stb. A két csoport keveredésével magyarázandók azok az esetek is, midőn magyar *é* (< $\bar{e}$) vagy *e* (= ε)-vel szemben a finnben *a*-t, vagy magy. *á* vagy *a*-val szemben a finnben $\hat{a}$, $\hat{a}$ -t találunk:

m. *tél* ~ *telet*, vog. *tēl* ~ md. *tele*, *tala*, f. *talvi*, lp. *dälvi*.

m. *epe*, vog. *tēp* ~ f. *sappi*, lp. *säppi*.

m. *kel-*, vog. *kälä*, md. *käläms'gázol* ~ finn *kahlata*, lpS. *källätid*.

m. *szel-* ~ f. *sale*, gen. *saleen* és *säle*, g. *säleen* 'szurkos-fenyő-szilánk'.

Másrészt:

m. *szár*, vog. *sâr*, *sar* ~ md. *šejer-ks*, *šajär*, f. *sääri*
PAAS. S-laute, 120.

II. csoport.

1. Magyar *á* (= $\bar{a}$) = cserH. *a* (*o*), md. *a*, finn *a*, lp. *uö*.

6. áll 'stehen'.

zürj. WIED. *sulal-* 'stehen, da sein' | perm. GEN. *sul-* id. |
votj. Ufa, Glaz. *sîlîñî* id. WICHM. Vocalismus, 58; Kaz. *sel-* id. ~
Ufa, Glaz. Jelab. *sultîñî* WICHM. i. m. 'felállani'. A votjákban
*u ~ **i* hangzováltás.

cser. Kel. *šolyem*, *šoyem* 'stehen'; | H. RAMST. *šar̄yem* id.

BUDENZ, Szóegy. 830; PAASONEN, S-laute, 78.

7. máj, acc. *máját* 'leber'.

vogÉ. *majt* id. II, 179 | KL. *möt*, birt. személyraggal *majtəm*
VNyj. 102 | AL. id. VNyj. 155 | K. *möt* (*majtəm*) VNyj. 190.
Az *o* ~ *a* hangzováltásra vö. vogKL. *lol* 'láb' ~ *lailəm*, *pot* 'arcz' ~
paitəm, *íol* 'orr' ~ *íaləm*, *jöl* 'hely' ~ *jaləm*, VNyj. 102, 155.

osztjÉD. *mū̄jät* | Trj. *mū̄jā* | V. Vj. *mū̄jät* | Ni. *mū̄jät* |
Kaz. *mō̄jā* | O. *mō̄jäl* 'leber'. Alaphang **u*, SUS. Toim. XXIII. 140.
zürj. WIED. *mus* | permi GEN. *mus*, *musk* | votj. MUNK.
mus 'leber'.

cserKE. *mokš* SZIL. | H. *mō̄kš* 'leber', RAMST.

mdM. *maksa* | E. *makso* id. NyK. V. 227.

f. *maksa*, gen. *maksan* id. | észt *maks*, gen. *maksa* id.

lpN. *muökse* id. FRIS | lpS. Frostv. *muékse* id. HAL.

Vö. MUSz. 633. sz.

8. száz, acc. *százat* 'hundert'.

vogÉ. *sāt* | KL. *šōät*, *šōt* | AL. P. *šōt* | K. *sōt* | AT. *šāt*, FT.
šāt, ÁKE. 559.

osztj. Kond. *sōt* | Irt. *sāt* | É. *sōt* id.

zürj. *šo* | votj. *šu*, *šuu* id.

cser. K. E. *šūdō* | H. *šūdō* id.

mdE. *šado* | M. *šadā* ML. 49.

f. *sata* g. *sadan* | észt *sada* gen. *saa* id.
 lpN. *éüötte*, gen. *éüöde* | Lule *éüöhtē*, gen. *éüötē* WIKL. | lpK.
 Ter. *ēūtte* (*io*), Kild. *ēūt*, Not. *éueht*, GEN.

ÁKE. 559. Kétségekívül árja jövevényyszó, vö. óind. *çatám*,
 av. *šatəm*, < *idg. *kñtóm*.

9. válik 'sich von einander trennen, scheiden'; 'zu etwas werden'; *választ* 'scheiden, trennen; wählen';

vogÉ. *va'il-* | K. *vāj-* VNyj. 202; *voāj-* III. 131 | T. *vail-* VNyj. 274 'leszállani'.

osztjÉ. *vogoltalem* (caus.) 'ablassen, senken' | Irt. *vāgattem*, *vāgettem* 'herunterführen'; *vāxtem*, *vēxtem* 'sich herablassen, herunterkommen' PATK.

zürj. WIED. *vo-* | permi GEN. *vu-* | votj. MUNK. *vu-*, Kaz. *vü-*, *vu-* 'jönni, elérkezni, eljutni; származni, eredni; érni, megérni, ráérni; telni, kifutni; hasonlítani'.

cser. K. E. *wolém* 'leszáll, leereszkedik' SZIL. | H. *βa'las* 'sich herunterfallen lassen', RAMST.

md. *valgan* 'ich steige herab'; mdM.; E. Kazl. *val'tan* | E. Jeg. *valtan*, Mar. *valkstan* caus. ML. 61.

f. *valka*, gen. *valan*; *valkama*, *-an* 'locus in littore ad naviculas subducendas aptus'; 'locus ubi rivus s. flumina transire convenit' | észt *valgama* id.; *valgu-* 'herabfliessen, strömen, rinnen, fiessend herabsinken, sich senken'.

lpN. *vuölgget*, 1. sz. *vuölgam* 'decedere, proficisci, abire, degredi'; Polm. *vüöl'ęgōt*, 1. sz. *vuölgām* id. SUS. Toim. XX. 95. | Lule *vuöl'kēt*, 1. sz. *vuöl'käu* id. | lpK. Ter. *vü'lke-* (*io*), Kild. *vü'lke-*, Not. *vuöl'ke-*, Akk. *vuöl'ke-* 'lähteä'; K. 'olla tuleva' is. GEN.

MUSz. 588. sz. A 'jönni' > 'válni' jelentésváltozásra vö.
 fr. *devenir*, ang. *become*, finn *tulla* (pl. *terveeksi*).

2. Magyar *a* (= *ä*) = cser. *o*, *a* (*ü*), md. *a*, finn *a*, lp. *uö*.

10. *al*: *alatt*, *alól*, *alá*; *alacsony* 'niedrig'.

vogÉ. *jol*: *jolən*, *joləl*, *jolä* 'alatt, alól, alá'; igeköt. *jol-* VNyj. 16 | KL. *jol*: *jolkə-* 'alsó'; *jalən* 'alatt'; *jeläl* 'alá' (igek. *jel-*) VNyj. 113 | AL. igek. *jel-* VNyj. 161 | K. *jäl-*: *jälən*, *jäläl*, *jälə* 'alatt, alól, alá' VNyj. 202 | P. *jel* 'alsó'; *jeləx* id.; *jelə* 'alá'

VNyj. 240. | AT. *jálóž* 'alsó'; *jálk'dil* 'alá'; FT. *jələž, jəlk'al, jálk'al* lativ. VNyj. 274.

osztjÉD. *it* | Trj. *īl^{is}* | V. Vj. *īl* | Ni. *īt^s* | Kaz. *īl* | O. *il* 'unterer, nieder' SUS. Toim. XXIII. 217. Ősosztják alaphang *i SUS. Toim. XXIII. 283.

zürj. WIED. *ul* 'unterraum, das unten befindliche' | votj. MUNK. *ul, Kaz. el* id.

cserK. GEN. *ül* 'das untere' | H. *ül-* 'unter, unten', *ülne* 'unter, unten', RAMST.

mdM. *al* | E. *alo* 'al' NyK. V. 158, SUS. Aik. XII: 24.

f. *ala, g. alan* 'locus infra quid, locus cui proprius'; *ali, gen. alen* 'quod infra est, subest'.

lpN. *vuölle, gen. vuöle* 'locus inferior sub aliqua re' | Lule *vuolle-* id. | lpK. Ter. *vīlle, vī'ne, Kild. vū'ln, Not. vue'ln, Akk. vo'ln* 'unten, von u.'; Ter. *vī'le, Kild. vuolla, Not. vuolla, Akk. volla* 'alá'.

A vocalismus szempontjából figyelemre méltók a törökség idetartozó adatai: oszm. *alt* | csag. VÁMB. *alci* | tel. bar. *alt* | kojb. kar. *altè* | jak. BÖHTL. *aljn* | alt. tel. leb. *aljn* 'al' RADL. Wb. I: 373—4.

Vö. MUSz. 792. sz.

II. *fal* acc. *falat* 'wand, mauer'

osztjÉ. *pot, pol* 'fischwehr, quer über einen kleineren flussarm gebaut' AHLQV. | Irt. *pot* 'halászsövény'. PATK.

f. *pato* gen. *padon* 'agger, ssepimentum, quo aqua in rivis cohibetur'; *lohi-pato* 'structura capiendis salmonibus'; *myllyn pato* 'agger molarius'.

lpN. *buođdo* gen. *buođo* 'obturamentum fluvii, piscium capiendorum causa oppositum' FRIIS. | Polmak *buđđdu* 'bau im fluss zum lachsfang' SUS. Toim. XX. 230 | Lule *pūstu-, pūstute* 'verstopfen, ppropfen'.

Vö. SETÁLÁ, NyK. XXVI. 382. A 'ssepimentum' > 'murus' jelentésfejlődésre vö. a ném. *wand* szót (~ *winden*). A cserKel. *puä* | H. *puä* 'rekesz, kerítés', a melyet SETÁLÁ i. h. szintén ide von, mint már MUNKÁCSI megjegyezte (NyK. 27:144), csuvas jövevényszó: csuv. PAAS. *pəve-, pəve-* 'gátat kötni'; *pəve, pəve* 'malomgát, rekesz' (= kaz. *bějā, bojā-*; mis. *bu; buwδ-id.*). Nem tartozhatik ide az osztjD. *pālū* 'vízrekesz' PÁPAY sem, a melyet MUNKÁCSI NyK. XXVII. 160 az osztj. *pot* családjába

von; valószínűleg szintén török jövevényszó: vö. kaz. *bül-*, *böl-* 'elválasztani, elosztani'; *bülek* 'rész, szakasz' | CSUV. PAAS. *pül-* 'elrekeszteni, elkeríteni' | alt. VERB. *pöl-* id. stb.

12. *gyalog* 'zu fuss'.

cserKE. *jol* 'fuss'; *jolon* 'gyalog' SZIL. | H. *jal* id. RAMST. mdE. *jalgo* | M. *jalga* 'gyalog', NyK. V. 184.

f. *jalka*, gen. *jalan* 'pes'; *meni jalkaa*, v. *jalan*, v. *jalvoin* 'abiit pedibus, haud equitando' RENV. | észjt *jalg*, gen. *jala* 'fuss'.

lpN. *juölge*, gen. *juölge* 'fuss' | Lule *jual^{ke}*- id. WIKL. | lpK. Ter. *jilke*, Kild. *jülk*, Not. *ju^{lk}* *ju^{lk}*, Akk. plur. *ju^{lgit}* id. GEN.

13. *hal* 'fisch'.

vogÉ. *zul* II, 28 | KL. *k^{ul}* VNYj. 106 | K. *k^{ul}* VNYj. 214 | P. *k^{ul}* VNYj. 235 | T. *k^{ól}* VNYj. 295, 'hal'.

osztjÉD. *zü^t* | Trj. *k^{u^l}* | V. Vj. *k^{u^l}* | Ni. *zü^t* | Kaz. *zü^{u^l}* | O. *zul* 'hal' SUS. Toim. XXIII. 136. Alaphang: *u.

cser. K. E. H. *kol* 'hal' SZIL. RAMST.

md. *kal* id. ML. 51, 104.

f. *kala*, gen. *kalan* 'hal'.

lpN. *guölle*, gen. *guöle* id. | Lule *kuälle-*, gen. *küälē-* id. | lpK. Ter. *kü^{lle}* (*io*), Kild. *kü^{ll}*, Not. *ku^{öll}* id.

MUSz. 98. sz.

14. *szalú*, *szalu* 'hohlbeil'.

osztjÉD. *sō^γāt* | Trj. *sū^γā* | V. Vj. *sū^γāt* 'hohlbeil', SUS. Toim. XXIII. 100.

mdE. *salgo*, *salgā* | M. *salgā* 'stöckchen, womit die lindenrinde abgerissen wird'; mdE. *salgo-*, *salgu-* | M. *salgā-* 'stechen', PAASONEN, S-laute, 57.

f. *salvan*, inf. *salvaa* 'schneiden, zimmern, verschneiden' | észjt *salvama* 'beissen, stechen (von insekten); zimmern'.

15. *szarik* 'merdare'; *szar* 'merda'.

cserK. *šoram* | E. id. | H. *šaraš* 'scheissen, zum stuhl gehen, durchfall haben'; cserK. *šur* | E. *šor* | H. *šor* 'kot, dreck'.

mdM. *šarūdā-*, *šārūdā-*, *šārūā-*, *šērūā* | E. *šérne-*, *šārni-* 'scheissen'.

Vö. MUSz. 278. sz.; PAASONEN, S-laute, 65.

16. vad 'wild; wildes tier'; vadócz 'vad, félénk, szokatlan-kodó, vadaskodó' MTsz.; vadar 'vadon' Csongrád m., Szegvár, MTsz.; vadas [vodos Veszprém m., Almádi; odas Komárom MTsz.] 1. 'vad, szilaj, félénk, ijedős (tehén, disznó)' MTsz.; 2. 'műveletlen, ostoba' Beregezsász, MTsz., NySz.; vadony '(beoltandó, vadfa)' Balaton mell. Tsz.; vadon [vadony SzD.] 'rengő, rengeteg' kietlen' SzD. A régi nyelvben mindig e kapcsolatban: vadon erdő; vadonat: v. új 'recentissimus'; v. vadon MTsz.; vadonnan új NySz. SzD.

vogÉ. űnt 'erdő, vadon'; 'wildes tier' jelentése van a következő vogKL. mondatban: vuort k'uipä vuor-űntän tok joâm-nät: «(mialatt) erdőben fekvő erdei vadjuk csak úgy járkál» VNépkGy. III. 483.

osztjÉD. űnt | Trj. "űn't | Vj. űn't | Ni. un't | K. űn't 'wald, urwald' SUS. Toim. XXIII. 146; oIrt. unt Szurg. wont 'festes land, wald, hügel, berg' CASTRÉN; unt vöje 'erdei állat, medve, rénszarvas' PATKANOV.

lpN. vuövdde, g. vuövede 'silva magnis arboribus, præcipue pinibus et abietibus repleta' FRIIS; lpS. (Lule) vuöute- 'wald (bes. nadelw.)' WIKLUND.

MUSz. 581. sz.; MUNKÁCSI, NyK. XXV : 268. WIKLUND UL. 209 a lapp vuövede szót a finn outa gen. oudan 'silvestris, silvosa e. c. regio' (RENVALL) veti egybe. Némileg kétségessé teszi e hangtanilag különben kifogástalan egybevetést az a körülmény, hogy az outa szó a többi finn nyelvben (a menyire utána járhattam), ismeretlen, s RENVALL szerint a suomi-finniség is csak Tornio és Kemi vidékén ismeri. Vajjon nem lapp jövevényszó-e? LÖNNROT is utal zárójelben a lapp vuoude szóra. Ha a lapp vuövdde csakugyan összetartozik az idézett vogul és osztják szavakkal, a magyar d finnugor *mt ~ md hangviszony gyöngé fokát képviseli. A 'wald' > 'wild' jelentéskéjlődésnek több nyelvből idézhetünk párját: latin silvaticus > fr. sauvage, ol. selvaggio. A német wald ~ wild kapcsolatát is, — legalább egyelőre, jobb etymon híján — valószínűnek tarthatjuk. SCHMIDT JÓZSEF dr. figyelmeztet még a következő analógiákra: ó ind vána 'wald' ~ ványa 'silvestris'; masc. 'ein wildes thier'; gör. άγρός 'acker, feld' ~ άγρος 'auf dem felde lebend, wild'.

17. varjú acc. varjat [1341: woryou, 1342: worrew, 1346: Voryu OklSz.] 'krähe'.

vogÉ. *uri-nēkwa* 'krähe'.

osztjÉD. *uǎryái* | Trj. *u'ryi* | V. Vj. *u'ryäi* | Ni. *uǎrya* | Kaz. *uǎryä* | O. *uwrja* 'krähe'. Az ósosztjákban *u ~ *ö* hangzóváltás, SUS. Toim. XXIII. 62, 299.

mdE. *varkšij, varsei, varaka* | M. *varsi varhsi* 'krähe'.

finn *varis*, gen. *variksen* 'corvus cornix' | észt *vares*, gen. *varese* v. *varekse* id.

lpN. *vuoraš*, gen. *vuorača* 'corvus cornix' | Lule *vuōračis*, gen. *vuōračasä* id. WIKL. | lpK. Ter. *vīrčče*, Kild. *vūročč*, Not. *vuorehč* id. GEN.

Vö. MUSz. 594. sz. UL. 135; MUNKÁCSI (ÁKE. 625) egybeveti a felsorolt finnugor szavakkal a pahl. *varāγ* 'rabe' szót.

3. Magyar *á* ~ *a* (= *ā* ~ *â*) = cser. *o*, md. *a*, finn *a*, lp. *uö*.

18. ad, *ád* [*odutta, odut, oggun* HB.] 'geben.' A nyelvélekek adatai alapján valószínűnek kell tartanunk, hogy az egyessz. 2. és 3. személyben a hosszú magánhangzós *ádsz, ád* alak az eredetibb, s a mai köznyelvben gyakoribb *adsz, ad* az eredetileg rövid hangzós *adok, adunk* stb. alakok analogiájára keletkezett.

votj. MUNK. *ud-* 'ítatni; inni, enni adni' | zürj. WIED. *ud-* id. | permi GEN. *ud-* id.

md. *andāms, andoms* 'enni ad'. ML. 40.

finn *antaa, annan* 'do, trado, dono' | észt *andma, annan* 'geben, hingeben, widmen, gestatten, lassen, zulassen'.

lpN. *vuōv'det* 'verkaufen' | Lule *vuōb'te-, vūōbtaw* id. WIKLUND.

Vö. MUSz. 779. sz.

19. *hagy, hágy* 'lassen, verlassen'.

vogÉ. *γül-* | KL. *k'ul-* VNYj. 124 | AL. *k'ül-* VNYj. 172 | T. *k'ul-* VNYj. 291.

osztjÉD. *γǎi-* | Trj. *k'ǎi-* | Vj. *k'vi-* | Ni. *γǎi-* | Kaz. *γǎi-* | O. *γvi-* 'zurücklassen'. Hangzóváltás: *i ~ *ǎ*, SUS. Toim. XXIII. 63, 300.

zürj. WIED. *kol-* 'zurücklassen' | permi GEN. *kul-* id. | votj. Ufa, Glaz. *kǎlni?* Jelab. *kǎlni* 'bleiben' WICHMANN, Vocalismus, 58, 64.

cserKE. *kođém* 'hagy' SZIL. | H. *ko'dàs* 'bleiben'; *kođas* 'bleiben lassen'.

md. *kadoms* 'verlassen' ML. 84.

finn *katoon*, inf. *kadota* 'pereo, perdor, amittor, evanesco'; *kato* gen. *kadon* 'amissio, defectio'; *kadotan*, *kadottaa* 'amitto, perdo, deleo' | észt *kaduma*, *kaun* 'verloren gehen, schwinden, vergehen'.

lpN. *guöðdet* 1. sz. *guöðam* 'relinquere, præterire, deserere' | Lule *küöte*- id. WIKL. | lpK. Ter. *kü'tte*- (*io*), Kild. *kü'tte*- (*uo*), Akk. *ko'dde*- id. GEN.

MUSZ. 91. sz.; SETÄLÄ, NyK. XXVI. 397. Feltűnő a cserH. *o* a várható *a* helyett. Zártabb (*o*) vocalismust tüntetnek fel a törökség idetartozó adatai is: csag. kirk. alt. tel. krim. stb. *koj-* 'lassen, verlassen, hinstellen, hinlegen' | ujj. *kođ*- id. (RADL.-nál helytelenül *kođ-*) | csuv. PAAS. *χyr-* id. | jak. BÖHTL. *kuđ*- 'giessen, streuen'. Alapalak: **kođ-*.

E csoport szavainak magánhangzómegfeleléseit a köv. táblázat tünteti fel:

	m.	v.	o.	z.	v.	csK.	csH.	md.	f.	lpN.
áll	$\bar{a}$			u	$u \sim i$	o	a			
máj	$\bar{a}$	o	u	u	u	o	o	a	a	uö
száz	$\bar{a}$	o		o	u	ü	ü	a	a	uö
válik	$\bar{a}$	$\bar{a}$, a		o	u	o	o	a	a	uö
al	$\bar{a}$		i	u	u	ü	ü	a	a	uö
fal	$\bar{a}$		(o)						a	uö
gyalog	$\bar{a}$					o	a	a	a	uö
hal	$\bar{a}$	u	u			o	o	a	a	uö
szalú	$\bar{a}$		u					a	a	
szar	$\bar{a}$					o	a	a, ä		
vad	$\bar{a}$	u	u							uö
varjú	$\bar{a}$	u	$u \sim ö$					a	a	uö
ad	$\bar{a} \sim \bar{a}$	($\bar{a}$)		u	u			a	a	uö
hagy	$\bar{a} \sim \bar{a}$	u	$i \sim \bar{a}$	u, o	i	o	o	a	a	uö

WIKLUND szerint az olyan esetekben, midőn a mordvin és finn *a* lapp *uö* (*uo*)-val áll szemben, a md. és finn *a* zártabb

o-ból fejlődött. «Das lappische *uo, uö* wäre also keineswegs aus *a* = finn. *a* entwickelt, sondern das finnische *a* aus einem *o* = lapp. *o* > lapp. *uo, uö*» (UL. 136). Ezzel szemben már SETÄLÄ (SUS. Aik. XIV₃. 26) utalt arra, hogy az iráni jövevényszavak (szkr. *çata-* stb. > finn *sata* stb.; md. *azoro* < szkr. *asura-*, av. *ahura-*) tanúsága szerint nem *o*, hanem *a*-hangból kell kiindulnunk, valószínűleg labialis *â-ból.

A cseremisiz nyelvjárások közül a hegyi cseremisiz rendszerint megőrizte az eredeti nyiltabb hangzót:

finn	cserH.	cserK.
<i>askel</i>	<i>a'skäl</i>	<i>oškäl</i>
<i>haapa</i>	<i>šapki 'espe'</i>	<i>šopke</i>
<i>kantaa</i>	<i>ka'ndaš 'holen'</i>	<i>kondém</i>
<i>katkera</i>	<i>kä'tšä</i>	<i>koče</i>
<i>parmas, parma</i>	<i>pa'rmä</i>	<i>pormo</i>
<i>paras, parane-</i>	<i>pare'mäš</i>	<i>poro</i>
md. <i>šardo</i>	<i>šar'dä 'elenn'</i>	<i>šordo</i>
<i>valkea</i>	<i>wa'lyäda 'weiss'</i>	<i>wolyädo 'hell'</i>
<i>vahtera</i>	<i>waštar</i>	
<i>vasta</i>	<i>wašt 'durch'</i>	<i>wošt</i>

Sokkal ritkábban fordul elő az, hogy a finn *a*-nak a hegyi cseremisizben is *o* a megfelelője; a fentebb elősorolt finn *maksa, kala, kadota* ~ hegyi cser. *mökšä, kol, ko'däš* megfelelőseken kívül még csak a következőket találtam:

<i>kaksi</i>	H. <i>kok</i>	K. <i>kok</i>
<i>sala, md. sala-</i>	<i>šo'lä 'dieb'</i>	<i>šolo</i>
<i>salava</i>	<i>šol 'ulme'</i>	<i>šolo.</i>

E kettős megfelelést:

md. *a f. a* lp. *uö* = cserH. *a*
md. *a f. a* lp. *uö* = cserH. *o*

csak úgy érthetjük meg, ha felteszszük, hogy a hegyi cser. *a*, ill. *o* egy és ugyanazon hangnak két fokát, mégpedig valószínűleg *a* az erős, *o* a gyenge fokát képviseli.

A keleti és mezei cseremisiz *a* > *o* hangváltozás újabb keletét bizonyítja az a körülmény is, hogy a tatár (csuvas) és orosz jövevényszavak egy része is részt vett benne:

H. *a'là* | K. *ola* < kaz. tat. *ala* 'tarka'; H. *alta'laš* | K. *oltalém* < kaz. t. *alda-* 'megcsalni'; H. *pasna* | K. *poš'na* 'külön' < csuv. *pašne > *pušne*, vö. kaz. tat. *baška* 'ohne'; H. *šaja* | K. *šoja* 'lüge' < csuv. *saja > *suja* vö. csag. *sajdž* id.; H. *šarāk* | K. *šorāk* < kaz. t. *sarāk* 'juh'. Vö. még H. *tajās* | K. *tojem* 'érint' < or. ТАИТЬ.

A permi nyelvekben a finnugor *ä szabályos megfelelőjének az *u*-t kell tartanunk; igaz, hogy e mellett a zürjénben két esetben *o*, a votjákban egy esetben *i* is előfordul. Megjegyzendő azonban, hogy a *hagy* esetében a zürj. *o*, az *áll* esetében a votj. *i* mint az *u* váltóhangzója is szerepel. (A votj. *u* ~ *i* és a zürj. *u* ~ *o* hangzóváltásra vö. WICHMANN, Vocalismus, 39. és 64. l.) Egyébként a tárgyalt szavakon kívül is a legbiztosabb esetekben a finn *a* (md. *a*)-val szemben a zürjénben *u*, *o*-t, a votjákban *u*-t találunk:

- f. *asia* ~ z. *udž* | v. *už'* 'arbeit, sache'.
- f. *askel* ~ z. *voškol* | v. *učkil*.
- f. *jakaa* ~ z. *juk-* | v. *luk-, juk-*.
- f. *sakea* ~ z. *suk* | permi *suk* 'dicht'.
- f. *sarvi* ~ z. v. *šur*.
- f. *paras* ~ z. v. *bur*.
- f. *maa* ~ z. v. *mu*.
- f. *saa-* ~ z. *su-* | v. *sut-* 'erreichen, einholen'.
- f. *savi* ~ z. *šoi* | v. *šuj*.
- cserH. *šanalt-* ~ z. p. *šunal-* 'obdormiscere'.
- f. *saarnaa* ~ z. *šornii* 'rede'.
- md. *šar'ka-* 'stochern, umrühren' ~ z. *sor-* | p. *sur-* 'stossen, mischen'.
- md. *azir, azoro* 'ur, gazda' ~ z. *ozir* | v. *uzir* 'reich'.
- f. *katkera* ~ v. *kužal, kužal*.
- f. *salki* 'pertica longior' ~ v. *šul* 'szántalp' | ? z. *šol* 'nyárs'.
- észt *taba* 'schloss' ~ v. *tuygon* id. (SETÄLÄ: FUF. II. 277).

Az obi-ugor nyelvekben az interdialecticus megfelelések tarkasága rendkívül megnehezíti feladatunkat. Az ősvogulban és az ősosztjákban megvolt hangzóváltakozás különböző irányú kiegyenlítődése szinte lehetetlenné teszi, hogy e nyelvek vocalismusának viszonyát a többi finnugor nyelvekéhez pontosabban meghatározzuk.

A mi esetünkben is meg kell elégednünk annak a meg-

állapításával, hogy a vogulban 7 eset közül négyben, az osztjában 7 eset közül ötben *u* megfelelést találunk. Hogy a finnugor *a rendes (vagy legalább egyik rendes) vogul megfelelőjének az *u*-t tartsuk, azt egyébként is javalja az a körülmény, hogy a tárgyalt eseteken kívül is elég nagy számú biztos esetben találkozzunk a finn *a*, md. *a* = vogul *u* megfeleléssel. Ime néhány példa:

- f. *pala* ~ vogÉ. *pül-* | AL. *pül-* ~ *pulləm* VNyj. 31, 172 |
 P. T. *pöl-* NyK. XXV. 268 'fal' (vö. osztj. *pül*, *pul'* id.).
 f. *savi* ~ vogÉ. *šul* | KL. *söl* | T. *sol'* id.
 f. *sala* 'clandestinus' | md. *sala-* 'stehlen' ~ vogÉ. *tülmänt-* |
 KL. *tülmənt-* | AL. *tulamt-* | P. *tölmənt-* | T. *tölmant-* 'lop' (vö.
 É. KL. *tül-* 'elrejt').
 f. *kantaa* ~ vogÉ. *γünt-* | KL. *k'unt-* | K. *k'ünt-* 'hátára vesz'.
 f. *panna* ~ vogÉ. KL. *pun-* | K. *pön-* | T. *puñ-*, *poñ-* 'rátesz'.
 f. *appi* ~ vogÉ. K. *up* (*upä zum*) 'ip'.
 f. *askel* ~ vogÉ. *ūsil* id.
 f. *saada* ~ vogT. *suw-*, *sów-* 'lesz, következik'.
 md. *šardo*, cserH. *šarđə* ~ vogÉ. *surti* 'rén'.

Több árja jövevényszóban is árja *a*-val szemben a vogulban és osztjában *u*-t találunk, vö. ÁKE. 566, 587, 602.

A *száz* és a *máj* szavaknál a vogulban a következő interdiaktikus megfelelést találjuk:

vogÉ. *a*, *ā* | KL. AL. K. P. *o* | T. *ā*, *ā*.

Az ilyen esetekben a vogul alaphang valószínűleg *o volt (vö. HAZAY, A vog. nyelvjárások első szótagbeli magánhangzói stb. 14. l.). Ide tartozik még a következő eset is:

f. *maa* ~ vogÉ. *mā* | KL. *mō* | K. P. *mə* | T. *mā*, *mā*.

A mi az *o* jel hangértékét illeti, MUNKÁCSI meghatározásai kissé ingadozók; SZINNYEI s HAZAY szerint a MUNKÁCSI-féle *o* = *ä*_o; KANNISTO, bár nem nyilatkozik határozottan, (FUF. VII. Anz. 9), úgy látszik, más véleményen van (*o* = *ε*?). Annyi azonban kétségtelen, hogy az *u ~ *o* váltakozásnak a vogul interdiaktikus megfelelésekben is vannak nyomai:

T. *nuw-* ~ K. *now-* 'kopaszt'.

É. *niuli* 'jegenyefenyő' ~ K. *niol* 'veresfenyő'.

É. *püti*, T. *pöt* ~ AL. *pot* ~ *pötəm* VNyj. 155, 'kebel'.

É. *pül* ~ T. *pol* 'darab' VNyj. 255.

É. *lüptä* ~ K. *lopta* 'levél' VNyj. 201.

Némi valószínűséggel feltehetjük tehát, hogy a finn *a*-nak néhány esetben megfelelő vogul *o* az ősvogulban a finn *a*-nak rendszerint megfelelő vogul *u* váltóhangzója volt.

A finnugor *â-hang (ill. *â-sor) rendes megfelelői az egyes nyelvekben e szerint a következők volnának:

magy. *á* ~ *a* (o: $\bar{a} \sim \hat{a}$) | vog. *u* ~ *o* | osztj. *u* ~ (*i*) | zürj. *o* ~ *u* | votj. *u* ~ (*i*) | cserH. *a* ~ *o* | md. *a* | finn *a* ($\bar{a}$) | lp. *uo* (*uo*).

III. csoport.

1. Magyar *á* (= $\bar{a}$) = cser. *o*, *u* ($\hat{a}$); md. *o* ~ *u*; finn *o*; lp. *uo* ~ *oa*.

20. *ág* 'zweig, ast; der zacken z. b. an einer gabel, an einem hirschgeweih; der arm z. b. eines flusses', MÄRT.

zürj. WIED. *vug* 'stiel, griff, henkel'; permi GEN. ROG. *vug* id.; | votj. Jel. MUNK. *vug* id. Különválasztandó zürj. WIED. *vugyr* 'angel' = cser. BUD. *énger*, CASTR. *änger*, cserH. RAMST. *ängær* 'angel' = vogÉ. *vāŋkær* 'haken', ÁKE. 119.

cser. GEN. *oŋgo* 'bügel (am schneeschuh); edény füle'. SZILASI, ZOLOTNICKIJ nyomán, csuvas jövevényszónak jelzi (vö. csuv. Szarap. PAAS. *uŋgâ* 'karika'; *uŋcâ*, *oŋcâ* 'karika a lószerszámon' AŠM. 14, 45), mivel azonban e szó a többi törökségben ismeretlen, az átvétel valószínűleg fordítva történt.

f. *onki*, gen. *ongen* 'hamus piscatorius'; *ongin*, inf. *onkia* 'hamo piscor' | észt *ōŋg*, gen. *ōŋne*, *ōŋni* 'angel, angelhaken'; *ōŋŋas*, gen. *ōŋga* 'angel, krampe; kettenring, kette'.

lpN. *vuoggá* 'angel'; *oaggot* 'angeln' SUS. Toim XXIV. 77, 89 | Lule *vuagga*- gen. *vūakka* id.; verb. *vuoggu* | lpKola Ter. *vūŋk*, Kild. *vūŋk*, Not. *vuokk* 'angel'; *vuokke*- v. *vuagga*- 'angeln' GEN.

Vö. MUSZ. 780. sz. Már SETÄLÄ utalt arra (SUS. Aik. XVII., 31), hogy az indogermánságban az ó-ind. *aŋkâ-s* 'haken, biegun zwischen brust und hüfte', *āñcati* 'biegt', ófn. *angul* 'angel', lit. *anka* 'schlinge', gör. *ἀγκών* 'bug, ellenbogen', *ἄγκος* 'bucht, thal', lat. *ancus* mellett a finnugor szavak vocalismusanak pontosabban megfelelő zártabb hangzójú alakok is vannak: gör. *ἄγκος*, lat. *uncus* 'haken'. Az *a* : *o* hangzováltásra vö. *acuo* ~ *ocris*, WALDE, Wb. 30.

21. ár 'subula'.

cser. Kel. GEN. *würz* 'ahl'.mdE. *uro* | M. *ura* id. PAASONEN, Kiel. Lisiä, 21.finn *ora*, gen. *oran* 'terebra minor, max. clavus ferreus candens et urens, quo terebratur' | ész *ora*, gen. *ora* 'brennbohrer, pfriem, dorn (im schlosse), insektenstachel, spiess'.lpK. GEN. Ter. *viorre* (*oa*), Kild. *uo'rr*, Not. *ua'rr* 'ahle'; *oarre* FRIIS.MUNKÁCSI ÁKE. 137 a felsorolt finnugor szavakat a szkr. *ārā*- 'subula' szóval veti egybe, a vocalismus eltérése azonban egybevetését valószínűtlenné teszi (szkr. *ārā* = ófn. *āla*, óizl. *alr*, az *ēl- 'spitzt sein' gyökérhez, vö. WALDE, EtWb. 19 l.).

22. árva 'waise'.

mdE. *uros*, *urus* | M. *urəs* 'waise', PAASONEN, Kiel. Lisiä, 22.finn *orpo*, *orvo*, gen. *orvon* 'orbis parentibus'; *orpo-lapsi* 'puer orbatus'.lpN. *oarbes*, *oarbbas* 'orbis parentibus' | Lule WIKL. *or^apāse*- nom. *or^apēs* 'waise'.Az indogermánságból az idetartozó alakok közül főlem-lítendők: lat. *orbis*, gör. *ὀρφανός*, örm. *orb* 'waise', óbolg. *rabъ* 'sklave' = óind. *ārbhas* 'klein', ÁKE, 145, WALDE, Wb. 436.23. szárad 'trocken werden'; *száraz* 'trocken'.vogÉ. *sūr*- 'szárad'; *sūrl*- caus.; *sūrəŋ*, *sūrəm* 'száraz' II.54. | KL. *šurr*- 'szárad'; *šurl*- caus. *sūrəŋ* (sic!) 'száraz' IV. 159, ÁKE. 279.osztj. Trj. *sūrāmt*- (v. mom.) 'trocken werden' ~ *sār*- id.SUS. Toim. XXIII. 89, 296. Az ősosztjákban *a ~ *u* hangzóváltás.? zürj. WIED. *šural*-, *šurav*- 'trocknen (an der luft)' | perm.

Rog. id.

lpN. *soarvve*, gen. *soarve* 'pinus vel abies arida'; *soarvvat*,1. sz. *soarvam* 'exarescere (de abiete v. pino dicitur)' | lpS. *sor^evē*-, gen. *sorvē* 'torrfur' WIKL.; *sor^ovu*- 'vertrocknen, von föhren' WIKL.; *soārvie*-, *suārvēvie*- id. HAL.

Vö. MUSZ. 280. sz. SETÄLÄ, FUF. II. 252.

24. váll acc. *vállat* 'schulter'.finn *olka*, gen. *olan* 'humerus' | ész *ölg*, gen. *öla*; *öla*, gen.*öla* 'schulter'.

lpN. *oalge*, gen. *oalge* 'humerus'; Polmak. *üälgi* id. SUS. Toim. XX. 263 | lpS. *ol'kē-*, gen. *ol'kē* id. WIKLUND. | lpK. GEN. Ter. *viol'kē* (*oa*), Kild. *uo'lk*, Not. *ua'lk*, Akk. gen. plur. *o'lgj* id.

MUSz. 589. sz. idevonja még a következő vogul és osztják szavakat: vogÉ. *vāγæn* II. 22; lat. *varnæn* II. 315 | FL. loc. *vā'inta*, III. 409; birt. személyraggal: *vā'inənt*, *vā'inəntə* III. 409, 411 'váll' | K. *vāinəm* 'vállam' VNyj. 206 | P. *vāina* 'váll' VNyj. 242; vog. AHLQ. *vain*, *vāγin*, *voain*, *voin*, 'schulter' || osztj. Demj. *vōn* PATK.; Surg. *vān* id. CASTR. Azt hiszem, túlmerész feltevés volna, hogy a vog. *vāγæn* e. h. való: *vāγəl; ez utóbbi alak, olyan hangátvetéssel, mint a *toll*, *mell*, *válik*, stb. esetében, megfelelhetne a finn *olka*-nak.

2. Magyar *a* (= *á*) = cser. *o* ~ *u* (*ə*); md. *o* ~ *u*; finn *ō* ~ *o*; lp. *uo* ~ *oa*.

25. avik [*ouic* BORN. Préd. II. 202] 'penetrare; minui, densi, contrahi'; *avat* 'imbuere, penetrare facere; pannum densare; inaugurare'.

KL. *tuj-* 'bemenni', præs. *tūm*, præt. *tūsəm* VNyj. 133 | AL. id. VNyj. 174 | K. id. VNyj. 228 | P. id. VNyj. 254 | T. *tój-*, præs. *tóm*, præt. *tósəm* id. VNyj. 296.

osztj. Ni. *tōγ-* | Kaz. *āγγ-* ~ ÉD. *tāγ-* | Trj. *āγγ-* | V. *lvγa'*- Vj. *ivγa'*- | O. *lvγ-* 'eintreten, hineingehen'. Hangzováltás: *o ~ *ā*, vö. SUS. Toim. XXIII. 49, 301.

zürj. WIED. *sun-* 'tauchen, untertauchen, eintauchen' | votj. MUNK. *zum-* 'merülni, alámerülni, alá bújni'; Ufa *zīm-* WICHMANN, Vocalismus, 16.

cserK. GEN. *šuygaltam*, *šuygaltam* 'tauchen, untertauchen, auf das gesicht fallen' | Mezei ТРОИКИ *šuygaltam* | cserH. RAMST. *šəγga'ltam* 'stolpern, fallen'.

mdE. *sova-*, Kad. *suva-* | M. *suva-* 'eintreten, hineingehen, hereinkommen'.

f. *sovum*, inf. *sopia* 'aptus, conveniens, commodus sum'; 'convenio, concilior', PAASONEN *S*-laute 21. lap szerint Savo-ban 'raum haben od. finden' jelentésben is járatos. | ész. *sobima*, *sōbima* 'sich vertragen, sich verstehen mit jmd., sich vereinigen, sich fügen, passen, gelingen'.

lpN. FRIIS *suoygat*, pr. *suoyam*, *suodnjat*, *suonjam* 'clam subreperere' | Lule *sūək'γa-* id. WIKL. | lpK. GEN. Ter. *soayγa-*,

Kild. *soayne*- 'eintreten'. FRIIS Wb., WIKLUND UL. 311 a lpN. *čagnat*, *čagnam* 'se insinuare, arte sibi aptare (vestem), clam subreperē' igét egybevetik az *s*- kezdetű lapp szavakkal; a vocalismus szempontjából is ajánlatosabb különválasztani (PAASONEN — kérdőjellel — a votj. *žum*- 'untertauchen' szóval veti egybe).

Vö. PAASONEN *S-laute*, 20; SETÄLÄ, FUF. II. 253.

26. nyal 'lecken'.

vogAL. *ñälämt*- 'nyal' VNYj. 177 | K. *ñälent*- VNYj. 224. osztjÉD. *ñät*- | Trj. *ñäa*- | V. Vj. *ñvla*'- | Ni. *ñöt*- | Kaz. *ñöä*- | O. *ñvl*- 'lecken' ~ V. Vj. *ñölämt*- (v. mom.). Az őszosztjákban *o ~ *ä* hangzóváltás, SUS. Toim. XXIII. 50, 300.

zürj. WIED. *ñul*- | permi GEN. *ñul*- | votj. MUNK. *ñul*- 'belecken'. cserK. *nul*- 'lecken' GEN. | E. *nul*- id. TRJ. | H. *näl*- RAMST. md. E. M. *nolan* id. NYK. V. 208.

finn *nuolen*, inf. *nuolla* 'lingo, lambo, catillo' | észk *nōlima* id. lpN. *ñoallot*, 1. sz. *ñoalom* 'lingere, lambere' | Lule *ñöllu*- id. WIKL.

Vö. MUSz. 432.

27. *tó* [1135: *tou*; 1193: *tow*; 1200, 1214: *tou* stb. OklSz. *thow* Beszt.; acc. *tavat*, személyraggal: *tava*, de vö. 1067/1267: *Wensellew towa*; 1211: *thouua, toua*; 1231: *toa*; 1256: *tova*; stb. OklSz. Vö. még *torával* Csúzy, Sip. 323, *tovas* PPB.] 'teich'.

vogT. *tō* plur. *tōwat*, birt. személyraggal: *tōm, tōn tōtō* 'tó' ÁKE. 607.

osztjÉD. *tōy* | Trj. *tōy* | V. Vj. *tōy* | Ni. *tōy* | O. *tōy* 'teich, landsee'. Alaphang: *ō, vö. SUS. Toim. XXIII. 287.

zürj. WIED. *ty* 'see, landsee, teich' | permi GEN. *to* id. | votj. MUNK. *to*, Kaz. *tu*, Sar. Malm. *tj* (iness. *tjijn*) id. WICHMANN, Voc. 53.

? finn *suo*, gen. *suon* 'palus' | észk *sō*, gen. *sō* 'wiesenmoor, sumpf, morast'.

? lpN. *suoygo*, gen. *suoygo*; *suodnio*, g. *suonio* 'palus, stagnum gramineum'.

Vö. MUSz., 229. sz.; UL. 311; ÁKE. 607.

3. Magyar *o* = mord. *u*, finn *o*, lp. *uo*.

28. *csomó* 'knoten; buckel, geschwür; gruppe, haufe'.

mdE. *śulmo*, *śulmā* | M. *śulmā* 'knoten, bündel'; *śulma-* '(zusammenknüpfen, (zu)binden, stricken)' ML. 49.

f. *solmi*, gen. *solmen*; *solmu*, gen. *solmun* 'nodus'; *solmin* inf. *solmia* 'nodare' | észt *sōlm*, gen. *sōlme* 'knoten, schleife, schlinge'; *sōlmima*, *sōlmama* 'knoten, knüpfen'.

lpN. *śuolbma*, *śuolma* 'nodus' FRIS | Lule *śuol^ama-* id. WIKL.

Vö. MUSz. 395 sz. PAASONEN, *S*-laute, 60;

29. *odu* [*wdw*, JordC. 310, ÉrdyC. 636 *udu* C., Székelyföld, Moldva, MTsz. *adu* NySz., Duna mell., Balaton melléke, Zala m., MTsz.] 'höhle'.

osztjÉD. *únt* | Trj. *ǫn't* | V. Vj. *ǫn't* | Ni. *un't* 'das innere, bauch'. Alaphang *ǫ, SUS. Toim. XXIII. 144, 280.

mdM. *unda* | E. *undo* 'odu, faodu' NyK. V. 166.

finn *onsi*, gen. *onnen* 'cavus, cavitas; vallis profundior'; *ontelo* id.; *onsin*, inf. *onsia* 'cavo, excavo' | észt *ōz*, gen. *ōne* 'höhlung, höhle'.

lpN. *vuovdda*, gen. *vuovda* 'cavum, spelunca, cella incubandi, vas ligneum cavatum' | S. *vuū'ta-* 'hohler stock, den man zum nest für enten hinaussetzt, um ihre eier leicht finden zu können' WIKL.

Vö. MUSz. 918.

4. Magyar *á* ~ *a* (= *ā* ~ *ǎ*) = cser. *o* ~ *u* (*ǎ*); md. *o* ~ *u*; finn *o*; lp. *uo* ~ *oa* ~ *o*.

30. *aj*, *áj* 1. 'schlitz, ritz, spalte' SI.; 2. [ály KRESZN.] 'thal, schlucht' OklSz., NySz., MTsz. Gyakori völgy-, rét- és dülőnevekben.

ajak 'lippe; kinn', -*k* demin. képzővel, vö. CzF.; SZINNYEI, Nyr. VIII. 100, Budenz-Album 41.

ajtó 'thür'.

vogÉ. *āwi* | KL. *ou* VNyj. 105, 126 | K. *ou*, plur. *out*, 3. sz. birt. raggal *owät* VNyj. 189 | T. *ajuw*, 1. sz. birt. raggal *ajwəm* 'ajtó'.

osztjÉD. *ǫγ* | Trj. 'ǫγ' | V. Vj. *ǫγ'* | O. *ǫγ* 'öffnung der flasche'; őszosztják alaphang valószínűleg *ǫ, vö. SUS. Toim. XXIII. 72, 278.

zürj. WIED. *vom* 'mund, maul, öffnung, mündung'; *vom-*

dor 'lippe' | permi GEN. *ym*, Rog. *öm* 'mund' | votj. Glaz., Ufa *im*, Malm. Jelab. *im* id. WICHMANN, Vocalismus, 18, 69, 77; *im-dor* 'ajak'; Kaz. *em* 'mund', mündung' MUNK.

? cserKel. GEN., Mezei TROJICKIJ. *ay* nyílás | Hegyi RAMST. *äy* id. mdM. *ovs, ovks* 'das gebiss am zaume' (mintegy: 'szájadzó') | mdMar. *oŋkšt* id. | mdE. Kažl. *ojkst* (plur.) id. ML. 43.

finn *ovi*, gen. *oven* 'janua, ostium' | észt *ou*, gen. *ou'e* 'hof'. lpN. *vuogas, vuonjas* 'capistrum, proprie quo os canum ocluditur, s. obturatur, ne mordeant rangiferos' FRIS | Lule *vūŋgaste-* '(einen hund) halftern'.

MUSz. 789. sz.: SETÄLÄ, Festschrift til Vilh. Thomsen, 232. l.; UL. 208.

31. *három*, acc. *hármát* 'drei'; *harmad* 'dritte'; *harmincz* 'dreissig'.

vogÉ. *χūrəm* | AL. *k'ūrəm* VNyr. 121 | K. *k'ūrəm* | P. *k'urt* | T. *k'örəm* 'drei'.

osztjÉD. *χūdēm* | Trj. *k'ōlēm* | V. Vj. *k'ōlēm* | Ni. *χūtēm* | Kaz. *χōlēm* | O. *χōlēm* 'drei'. Alaphang *o, SUS. Toim. XXIII. 148. zürj. WIED. *kujim* | permi GEN. *kvim* | votj. MUNK. *kün*, *kwiñ* '3'; votj. *kuamjn* 'dreissig', zürj. *komjn* id. WICHMANN, Vocalismus, 73.

cserK. *kum* | H. *kēm* RAMST.

mdM. *kolma* | E. *kolmo* ML. 114.

finn *kolme*, gen. *kolmen* | észt *kolm*, gen. *kolme*.

lpN. *golbmâ* 'drei' ~ *goalmad* 'dritte' | Lule *kolmo-* 'drei'; *kōlmâte-* 'dritte' | lpK. Ter., Akk. Kild. *kolm*, Not. *koum* 'drei'; Ter., Kild. *koalmant*, Not. *kualmat*, Akk. *kolmat* 'der dritte'.

Vö. MUSz. 311. sz.

5. Magyar *a* ~ *o* (= *â* ~ *o*) = cser. *o* ~ *u* (*â*); md. *u*; finn *ō* ~ *o*.

32. *hal* [*holsz* HB.; *hol* VitkC. 72; *hola* VitkC. 11, *holñi* 18, *holotak* 23, *holuan* 39; *holnom* WeszprC. 30, de a *halál* szó e codexekben is állandóan *a*-val: *halal*; rendszerint zártabb tőhangzót mutat a régiségben a *holtam*, *holtál* mult és a melléknévi igenév; a mai köznyelvben inkább csak ez utóbbi őrizte meg zártabb tőhangzóját: *holt*] 'sterben'.

vogÉ. *χāl*- 'meghal' I. 6 | KL. *k'āl*- VNyj. 116 | AL. *k'āl*-, 1. sz. *k'alləm* VNyj. 172 | K. *k'ōl*- II. 376 | P. *k'wāl*-: *k'wāllesəm* 'bele haltam' VNyj. 248 | T. *k'āl*- VNyj. 275.

osztjÉD. *χāt*- | Trj. *k'ā*- | V. Vj. *k'vla*- | Ni. *χāt*- | Kaz. *χā*- | O. *χvl*- 'sterben' ~ Trj. *k'ō*- (verb. frequ.) | V. Vj. *k'ō*-lt- (v. caus.), Vj. *k'ōlāmt* (v. mom.). Az ősosztjákban *o ~ *ā* hangzóváltás, SUS. Toim. XXIII. 45, 300.

zürj. WIED. *kul*- | perm. GEN. *kul*- | votj. MUNK. *kul*- 'sterben'. cser. K. E. H. *kol*- id. SZIL. RAMST.

mdÉ. *kuloms* 'sterben'; *kulos* 'er starb'; *kulomo* 'tod' | M. Pšen. *kulāms* 'sterben' ML. 87, 97, 115.

finn *kuolen*, inf. *kuolla* 'mortem oboeo, morior' | észt *kōle*- 'sterben, absterben, gelähmt werden'.

Vö. MUSz. 99. sz.

33. *vagyon, van; valék; való* [vognuc HB.; vola HB.; uolov HB.; vottok RMNy. II. 97]; *volt, volna* 'sein'.

vogÉ. *āl*- 'élni, lakni'; *ās*- (< *āls-) 'lenni' VNyj. 49 | KL. *ōl*- 'lenni', VNyj. 130 | AL. *alləm* 'vagyok'; *āli* 'van'; *alnēm* 'volnék'; *alsəm* 'voltam'; *alnō* 'élet'; *ōlən!* *ōlā* 'légy', 'legyen' (*a* ~ *ā* ~ *o* hangzóváltás) | K. P. *ōl*- id. VNyj. 217, 253; *ūlsət* 'éltek' VNyj. 207; K. *ūl*-əm 1. sz. IV. 382. | T. *āləm* 'vagyok'; *āl* 'van'.

osztjÉD. *ūt*- | Trj. *u*- | V. Vj. *uol*- | Ni. *ut*- | Kaz. *u*- | O. *ōl*- 'leben, sein'. Alaphang: ? *o, vö. SUS. Toim. XXIII. 151, 279.

zürj. WIED. *vōl*- 'sein' | perm. GEN. *vōl*- id. | votj. MUNK. *vīl*-, Kaz. *vgl*- id.; *val* 'vala'.

cserKel. GEN. *ulām* 'vagyok' | cserH. RAMST. *ūlas* 'sein'.

mdÉ. *ulan, élan* | M. *ulan* 'ich bin', ML. 82. PAASONEN idézett h. a magánhangzós szókezdetet tartja eredetibbnek.

f. *olen*, inf. *olla* 'esse'.

Vö. még a következő török alakokat: oszm. krim. azerb. *ol*- 'sein, werden' RADL. | ó-tör. THOMS. ujj. VÁMB. kún CCum. *bol*- | alt. VERB. *pol*- | kaz. BÁL. *bul*- | csuv. PAAS. *pyl*- 'sein werden' | mong. *bol*- id.

6. Magyar *á* ~ *a* ~ *o* (= *ā* ~ *ā* ~ *o*) = cser. *o*, *u*, md. *u*, finn *ō*, *o*, lp. *oa*.

34. *āl-. *ālom* 'schlaf, traum'; *ālm-. *ālmél* NySz., *ālmél*-

kodik 'staunen, betäubt sein'; *ámul* < *álmul* NySz. id.; *ámit* < **álmélt* 'täuschen'; *ámolyog* < **álmolog* 'betäubt, verblüfft sein; müssig herumschlendern'.

*al-. *alás* 'schlaf'; *aló* 'schlafend' NySz., MTsz.; *aluszik* (*alvó, alvás*) 'er schläft'; *alut* NySz. 'einschlafeln; zum gerinnen bringen'; *alom* 'unterstreu'.

*ol-. *olt* melléknévi igenév ezen összetételben: *ótvár* < *olt var* (vö. MNyv. V. 224) 'der grind', tkp. 'alutt var'; *olt* caus. 'auslöschen; zum gerinnen bringen'.

vogÉ. *üləm* VNyj. 7 | KL. *üləm* VNyj. 112, de: *ulmœhsä* VNyj. 118 | K. *üləm*: *ülmœgæs* 'álmosan' IV. 267 | P. *vuləm, vulmœ* VNyj. 234 | T. *öləm* VNyj. 259, 265; *wöləm* 278 'álm'; valószínűleg ide tartozik (-*m* mozzanatos képzővel) vogÉ. *álm-ámul* NyK. XXV. 178, vö. még NyK. XXXIV. 217.

osztjÉD. *ödəm* 'schlaf, traum' | Trj. *āladm* | V. Vj. *ālām* | Ni. *ātəm* | Kaz. *āladm* | O. *āləm* 'schlaf' ~ Trj. *ūladm* | V. Vj. *ūlām* | Ni. *ūtəm* | Kaz. *ūōladm* | O. *ūlām* 'traum' SUS. Toim. XXIII. 90. A felsorolt alakpárok (figyelemreméltó a 'schlaf' ~ 'traum' jelentésmegoszlás is) ösosztják *a ~ *u* hangzóváltakozás nyomát őrzik, vö. SUS. Toim. XXIII: 236, 296.

zürj. WIED. *on, un* 'schlaf'; permi GEN. *un* id.; votj. Ufa *im* | Jelab. *un, um* | Malm. *un* | Sar. Glaz. *um* (tő: *unm* < **ulm*-) id. WICHM. Vocal. 15, 74.

cserKel. Mez. *omo* SZIL. | cserH. *om* id. RAMST.

mordM. *udəm* | E. *udomo* 'álm'; M. E. *udan* 'fekünni, alunni'.

mM. *udəms* | E. *udoms* 'schlafen' PAAS. Kiel. Lisiä 42.

finnS. *vuode*, gen. *vuoteen* 'ágy' | észk *vōdi* | liv *uodild* id. SETÄLÄ, NyK. XXVI. 399.

lpN. *oaddēt, oadam* 'dormire; Polmak *uāddēt* NIELSEN, Quant. 298 | lpS. Lule *ōte*- id.; *ōddaje*- 'einschlafen' WIKLUND Frostv. Stens. *oaret, oāret, oāret*, Stens. *oāret, uāret* HALÁSZ, 'aludni, feküdni, háltni' | lpK. Ter. *viōtte*- (*oa*); Kild. *uōtte*-; Not. *uādde*-, Akk. *ōdde*- id.; caus. Ter. *oattāhte*-, Not. *oaddte*-.

A vocalismus szempontjából figyelembe veendő a törökség idetartozó adatai: oszm. csag. kirg. krim. *uju*- 'schlafen, einschlafen, steif werden, gerinnen' RADL. | ujj. *udi*- id. RADL. | szoj. RADL. *udu*- id. | sor. szag. kojb. kacs. *uzu*- id. RADL. | jak. BÖHTL. *utui*- id.; *utut*- caus. Török alapalak: **udu*-.

Vö. MUSz. 800. sz.; SETÄLÄ, NyK. XXVI. 385; GOMBOCZ-MELICH, MNy. II. 304.

35. ház acc. házat 'haus'; haza 'nach hause'; honn (< *holn, vö. SETÄLÄ, NyK. XXVI. 425) 'zu hause'.

vogT. *k'ul* 'ház' VNyj. 256. SETÄLÄ valószínű feltevése szerint különválasztandó a többi nyelvjárások magashangú alakjaitól: É. *kwal* | L. K. *kwäl*. Másképp MUNKÁCSI, VNyj. 256, ÁKE. 336.

osztjÉD. $\chi\acute{o}t$ | Trj. *k'á't'* | V. Vj. *k'á't'* | Ni. $\chi'o't'$ | Kaz. $\chi'o't'$ | O. $\chi\acute{a}t$ 'haus'. De oÉD. $\chi\acute{o}p'o'y$ 'ajtó'. Alaphang *a. SUS. Toim. XXIII. 90, 277.

zürj. WIED. -ka, -ko, -ku összetételekben: *ker-ka*, *ker-ku* 'haus, stube'; *jen-ko* 'heiligschrein'; *kola* 'jägerhütte'. | permi GEN. *ku* 'haus' | votj. MUNK. -ka, -ko összetételekben: *kor-ka* 'haus, zimmer' (*kor* 'balken'), *vu-ko* 'mühle' (*vu* 'wasser'); Sar. Malm. *kwa* (személyraggal, *kwaä*, *kwaed* ill. *kwää*, *kwäed*; iness. *kwalan*, elat. *kwalas*); Kaz. Glaz. *kuala* (személyraggal: *kualaä*) 'das wotjakische sommerzelt'.

cserK. *kuðo* GEN. | E. *kuðo* TRJ. | H. *kuðā* 'haus, heim' RAMST. mdE. *kudo* | M. *kud* 'haus' ML. 32, 97, 98.

finn *kota*, gen. *kodan* 'domus vilior, casa, max. culina; *koti*, g. *kodin*, *koto*, gen. *kodon* 'domicilium, habitaculum' | észt *kodu*, gen. *kou*, *koju*; *kodo*, gen. *koo*, 'haus, heimat'; *koda*, gen. *koa*, *koja* 'haus, gebäude, vorhaus, sommerküche der bauern'.

lpN. *goatte*, gen. *goade* 'tentorium, tugurium, domicilium'; Polmak. *guäötti*, id. SUS. Toim. XX. 242 | S. *kōhtē*, gen. *kōtē* 'lappkâta' WIKL. | lpK. GEN. *kiō'tte* (*oa*), Kild. *kuō'tt*, Not. *kuō'ht*, Akk. *ko't* 'lappländische hütte'.

Vö. MUSz., 120. sz.; SETÄLÄ, NyK. XXVI. 402; ÁKE. 333. MUNKÁCSI i. h. a felsorolt fgr. szavakat az av. *kata* (< *kan*- 'graben') 'graben, haus' szóval veti egybe. A vocalismus szempontjából pontosabban illenek a következő idg. alakok, a melyekre már THOMSEN (Den got. sprogklassen indfl. 40. l.) is utalt: ó-skand. *kot*, aln. *kot*, úfn. *kot*, *kote*, angolsz. *cot* 'hütte' | litván *kuõs*. Germán jövevényszavak: a szláv *koŭ* és családja. Ellenben nem tartozik ide a szkr. *kuṭa*-, *kuṭi*- (bázisa *kert, SCHMIDT, NyK. XXXVI. 463). Vö. WIKLUND, Le Monde Oriental I. 61.

E csoport szavainak magánhangzó-megfeleléseit a következő táblázat tünteti fel:

	m.	v.	o.	z.	v.	cs.	md.	f.	lpN.
ág	$\bar{a}$			u	u	o		o	uo ~ oa
ár	$\bar{a}$					wü	u	o	oa
árva	$\bar{a}$						u	o	oa
szárad	$\bar{a}$	u	u ~ a	u					oa
váll	$\bar{a}$							o	oa
av-	$\check{a}$	u	$\check{\rho} \sim \check{a}$	u	u ~ i	u, $\hat{\delta}$	o ~ u	o	uo
nyal	$\check{a}$	$\check{a}$, a	$\check{\rho} \sim \check{a}$	u	u	u, $\hat{\delta}$	o	uo	oa
tav-	$\check{a}$	u	$\check{\rho}$	o	o ~ i			uo	
csomó	o		ρ				u	o	uo
odú	o		ρ				u	o	uo
aj ~ áj	$\check{a} \sim \bar{a}$	o	ρ	o	i		o		uo
három	$\check{a} \sim \bar{a}$	$\bar{u}$	ρ			u, $\hat{\delta}$	o	o	oa ~ o
hal-	$\check{a} \sim o$	$\check{a}$	$\rho \sim \check{a}$	u	u	o	u	uo	
val-	$\check{a} \sim o$	$\check{a} \sim u$	ρ	o	i	u, $\hat{\delta}$	u	o	
álmom	$\bar{a} \sim o$	$\check{a} \sim u$	u ~ a	o, u	u	o	u	uo	oa
ház	$\bar{a} \sim o$	u	a			u	u	o	oa

Nyilvánvaló, hogy ez esetben a finnugor alaphang *o*, még pedig valószínűleg nyiltabb ρ -féle hang volt, a melynek a finn *uo* (< $\bar{o}$) erős, a finn *o* gyenge fokát őrizte meg. Már SETÄLÄ kimutatta többször idézett tanulmányában, hogy ugyanígy kell felfognunk a lp. *uo* és *oa* viszonyát is, a melyek egyugyanazon paradigmán belül is váltakoznak egymással (a már idézett *vuoggâ* ~ *oaggot-on* kívül vö. még *vuollat* 'dolare' ~ *oallot* 'deglubere'); a lp. *uo* az erős, az *oa* (és *o*) a gyenge fokot képviselné. Éppen így a mordvinban az *o* az erős, az *u* a gyenge fok képviselője volna:

lapp *uo* ~ *oa*

finn $\bar{o}$ ~ *o*

md. *o* ~ *u*

Megjegyzendő, hogy a finn *uo*, lapp *uo*-val szemben a mordvinban elég gyakran *a*-t is találunk, a mely SETÄLÄ szerint az *o*-sor legerősebb fokát képviselné, pl.

lp.	f.	md.
<i>ñuolla</i>	<i>nuoli</i>	<i>nal</i>
<i>suodna</i>	<i>suoni</i>	<i>san</i>
	<i>suola</i>	<i>sal</i>
<i>vuollat</i>	<i>vuolla</i>	<i>valams</i>
<i>duobma</i>	<i>tuomi</i>	<i>lajmä, E. lom</i>
<i>guorra</i> 'rand'	<i>kuori</i>	<i>kar</i> 'bastschuh'
<i>juodna</i> 'anschlag'	<i>juoni</i>	<i>jan</i> 'ösvény'
<i>ñuoskas</i>	<i>nuoskea</i>	<i>načka</i> 'nedves'.

Tehát SETÄLÄ szerint az *o*-sor a mordvinban így alakulna: *a ~ o ~ u, ø*, pl. *nal ~ nolams, kolmo ~ kuləms, kəla:n* (SUS. Aik. XIV₃. 49).

Ha azonban az ide tartozó legbiztosabb eseteket a többi finnugor nyelveken is végig kíséjük, különösen az ugor csoportban az *o*-sorétól lényegesen eltérő megfeleléseket találunk:

lpN. *duobma*, K. *tuom, tum* | finn *tuomi* | mdM. *lajmä, E. lom, lom* | ? cser. *lombo, lomba* | zürj. *löm* | votj. *lom* | osztjD. *iüm, iümüuz*, Trj. *iòm*, O. *lòm* SUS. Toim. XXIII. 149 | vogÉ. *lām, K. lom, P. KL. T. läm* Prunus padus, ahlkirschbaum'.

lpN. *ñuolla*, gen. *ñuola*; K. Ter. *ñüll* (de: *ñüll-passa* 'armbrust'), Kild. Not. *nuoll* | finn *nuoli* | md. *nal* | zürj. *ñöl* | votj. *ñil, ñel*, Sar. *ñol* | osztjÉD. *ñot*, V. Vj. *ñat*, O. *ñal* SUS. Toim. XXIII. 88, 276 | vogÉ. *ñäl, AL. KL. ñäl, K. ñöl* P. *ñäl, T. ñel, ñäl* ÁKE. 477, VNyj. 120, 170; VNépkGy. IV. 346. | magy. *nyil, acc. nyilat*.

lpN. *suodna*, K. Ter. *sñnn*, Kild. *sñnn*, Not. *suonn* | finn *suoni* | md. *san* | cserK. *šön, H. šün* | zürj. *sön* | votj. Sar. *son* | osztj. *tön, àn, àn, àn* SZINNYEI, NyH³. 142 | vogÉ. *tän, KL. K. P. tön, T. tän* ÁKE. 367 | m. *in, acc. inat*.

lpN. *čuobma* 'pellis piscis', lpK. Ter. *čūmm*, Kild. Not. *čuomm* id.; Ter. *čūms*, Kild. *čūmas*, Not. *čuomiš* 'fischschuppe' | finn *suomu* | md. *šav* 'geld' | cserK. H. *šüm, süm, M. šöm* 'schale, schuppe' | zürj. *šöm* | votj. *šom* 'schuppe, geld' | osztj. *sòm, süm* | vogÉ. *sām, L. K. P. šom, T. sām* 'schuppe'.

A magánhangzók megfelelése tehát a következő:

	lpN.	lpK.	f.	md.	cs.	z.	v.	o.	vÉ.	vD.	m.
nuoli	<i>uo</i>	<i>ū, i</i>	<i>uo</i>	<i>a</i>		<i>ö</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>ä, o</i>	<i>i</i>
suoni	<i>uo</i>	<i>ū, ī</i>	<i>uo</i>	<i>a</i>	<i>ö, ü</i>	<i>ö</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>ä, o</i>	<i>i</i>
suomu	<i>uo</i>	<i>u, ī</i>	<i>uo</i>	<i>a</i>	<i>ö, ü</i>	<i>ö</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>ä, ø</i>	
tuomi	<i>uo</i>	<i>n</i>	<i>uo</i>	<i>a</i>	<i>ʔo, u</i>	<i>ö</i>	<i>o</i>	<i>u~a</i>	<i>ā</i>	<i>ä, o</i>	

Megjegyzendő még, hogy a magyar mélyhangú *i*-nek egyébként is az összes kétségtelen esetekben vogÉ. *ā* (*a*) felel meg:

ipar ~ vogÉ. *āpər* 'gewandtheit'.
csillog, csillag ~ vÉ. *salī*.
fiog, fiogani ~ vAL. *pannam-*.
inni ~ vogÉ. *aj-*, K. *āj-* id.
szilony, szilánk ~ vÉ. *sālām*.
szidni ~ vÉ. *sāt-*, T. *sāt-* 'ráolvasni'.

Azt hiszem, hogy az ilyen esetekben nem a finnugor *o*, hanem a fgr. *i-sorba tartozó esetekkel van dolgunk.

Visszatérve az *o*-sorra, a cseremisiz nyelv kettős megfelelését éppúgy foghatjuk fel, mint a mordvinét: *o* az erős, *u* (*â*) pedig a gyenge fokot képviseli.

A permi nyelvekben az *u* mellett gyakrabban tűnik fel az *i* is; egy esetben az *i*, mint az *u* váltóhangzója is szerepel. Az osztjákban többnyire *o*-féle hangokat, a vogulban *u*-t és *â*-t találunk, a melyek két esetben egy paradigmán belül is váltakoznak. Az ösvogul *u* ~ *â* hangzóváltásnak az interdialektikus megfelelésekben egyébként is számos nyomát találjuk:

T. *k'uné* 'húny' ~ P. *k'āni*, K. *k'wānk'i*.
 É. *χump* 'hab' ~ K. *k'āp*.
 KL. *k'unāltā* 'valamikor' ~ É. *χānal*.
 É. *χuji* 'fekszik' ~ *χājti* id.
 É. KL. *jāmās* 'jó' ~ T. *jumas*.
 É. *jurtəl* 'vele' ~ K. *järtəl*.
 É. *jūnt-* 'varr' ~ AL. *jāt-*.
 É. *jār* 'erő' ~ *jüräg* 'erős'.
 É. *muñəm* 'izzadság' ~ K. *mānmiy*.
 É. *num* 'felső' ~ *nāny* 'fel'.
 É. *mül-*, AL. *mul-* 'mulik' ~ T. *mäl-*.
 É. *nāwi* 'mozog' ~ T. *nūw-* id.
 É. *pūnsi* 'kinyit' ~ AL. *pānsi*.
 É. *sāys* 'zsombék' ~ *sūysəy*.
 É. *tulä* 'ujj' ~ K. *täl* id.

A mi végre a magyart illeti, nyilvánvaló, hogy a magyar *á* a finnugor *o*-sor erős (vagy egyik erős) fokát is képviseli. Már MUNKÁCSI éles szeme észrevette (NyK. XXV. 182), hogy a mai magyar nyelv finnugor szókészletében a tőszótagban a hosszú *ó* hang milyen gyéren fordul elő. Ha kizárjuk azon szavakat, a

melyeknek hosszú *ó*-ja *au* ill. *ou* kettőshangzó (*hó, tó, jó, só, ló, ró* stb.) vagy *o + l* csoport összevonásából (*ón < oln* vö. vog. *āln*, cser. *wulno, hón < holn-* vö. NySz.) keletkezett, voltaképpen csak az *ólom* szó hosszú *ó*-jának nem tudjuk urát adni. MUNKÁCSI szerint «a magánhangzó eredeti alkatának megőrzésére a szókezdő (vö. vogT. *wōlēm*) volt hatással». MUNKÁCSI tehát idézett tanulmányában egészen helyesen következteti a hosszú *ó* gyér előfordulásából, hogy «az eredeti *ō*-k java része *á*-ra változott».

A finnugor *o*-sor eszerint az egyes nyelvekben, csak a leggyakoribb megfeleléseket tartva szem előtt, így alakulna:

magy. *á* ~ *o* (*a*) [o: *ā* ~ *o* (*ā*)] | vog. *u* ~ *ā* | osztj. *o* | zürj. *u* (*o*) | votj. *u* ~ *i* | cser. *o* ~ *u* | md. *o* ~ *u* | finn *uo* ~ *o* | lp. *uo* ~ *oa* ~ *o*.

Mondanom sem kell, hogy különösen az obi-ugor és a permi nyelvekben fellépő hangzóváltásokat nem tartom minden esetben a finnugor hangzóváltás egyenes folytatásának.

IV. csoport.

1. Magyar *á* (= *ā*) = cser. *u*, md. *u*, finn *ū*, lp. *o* ~ *u*.

36. *fa* acc. *fát* 'baum, holz'.

vogÉ. *-pā* (összetételekben, pl. *ulpā*) | KL. *-pā* | AL. *-pā* | P. *-pe* | T. *-pā* pl. *salt-pā* 'hársfa' ÁKE. 264.

zürj. WIED. *pu* 'baum', häufig zu den namen von baumarten hinzugefügt: *koz-pu* 'fichte'; *pi-pu* 'espe' | permi GEN. ROG. *pu* id. | votj. MUNK. *pu*, Kaz. *pe* ez összetételekben: *kis-pe*, *ígl-pe* | Jelab. *pu* id. WICHMANN, Vocalismus, 12.

cserKel. *pu* 'holz'; *pu-ségge* 'baum' GEN. | cserH. *pu* id. RAMST. finn *puu* 'baum, holz' | észt *pū* id.

MUSz. 511. sz.

37. *háj* acc. *hajat* 'das schmeer'. Valószínűnek tartom, hogy *háj* éppen olyan analógiás alakulás (elvonás a személyragos *hája* alakból) a *há mellett, mint *száj, fej* a régibb *szá, fé* mellett (f. *suu, pää, kuu* = m. *szá, fê, *há*).

vogÉ. *χūt-* | KL. *k'ūt-* | T. *k'öt-* 'hízni', MUNKÁCSI, NyK. XXV. 178. Talán természetesebb volna a *híz-* igével egyeztetni. Ebben az esetben a magy. *z* (= vog. *t*) frequ. képző volna.

votj. MUNK. *kej*, Kaz. *küj* 'szalonna, zsír, faggyú'.
 cserK. *koja* 'kövér, kövérség' GEN. | H. *kaja* 'fett, fleischreich' RAMST. SZILASI (Szót. és Adalékok 6.) tatár eredetűnek jelzi, az idézett tör. alakok azonban (oszm. *koju* | alt. tel. kirk. *kojü* | kaz. *kuji* 'dick, dickflüssig, dicht') jelentésre nagyon távol állanak.

md. E. M. *kuja* 'kövérség, kövér' NyK. V. 180; *kuja*- 'hízni'.
 finn *kuu* 'adepts renum, sævum'.

Vö. MUSz. 92. sz.

38. *más* 'alius, alter'; *másod, második* 'alter, secundus'.
 vogÉ. *möt* id. VNyj. 15 | KL. *möt* VNyj. 112 | AL. *mot* VNyj.
 159 | K. *mot* VNyj. 199 | P. *mot* VNyj. 238 | T. *mât, mot, AT. mât* VNyj. 270.

zürj. WIED. *möd* 'ein anderer, zweiter' | permi GEN. *myd* id.; *mödik* id. | votj. MUNK. *müd*, Kaz. *müd* id.

mdÉ. *ombo-*, *omu-* | M. *ombä-*, *oma* 'más' (? = dissimilatióval
 finn *muumpi, SETÄLÄ, SUS. Aik. XIV₃. 35).

finn *muu* 'alius'; *muutama* 'alius quidam, nonnullus quidam' |
 észl *mü* 'anderer, sonstig'.

lpN. *nubbe* 'secundus, alius, alter' | Lule *nubbē*, gen. *nuppē* id. WIKL.; Herj. Und. *nuppie*, Stens. Frost. *muppie* id. HALÁSZ | Enare *nubbe* | lpK. Ter. *nu^umpe*, Kild. *nu^ump*, Not. *nu^upp*, Akk. *nump* id. GEN. A lapp *nubbe* stb. < őslapp *mumbē- < *mumbä- (= finn *mümpi).

MUSz. 643. sz., UL. 312.

39. *száj* (< *szá*; *száj* elvonás a személyragos *szája* alakból) 'mund'; *szád* 'mündung, öffnung'.

vogÉ. *sünt* | KL. *sut*; birt. 3. sz. személyraggal *süntä* VNyj. 103 | AL. *sât* 3. sz. birt. *sântät* VNyj. 155 | K. *sunt* 'szád, nyílás' VNyj. 190. Vö. még vogÉ. *süp* 'száj'.

votj. MUNK. *šu*, Kaz. *šü*: *šuä*, *šued*, *šuez kwašmä* 'szomjazom, -ol, -ik' | zürj. WIED. *šukes* 'durst'; *šukes-* 'dursten'.

cserK. *šu*: *ime šu* 'nadelöhr' SZIL. | H. *šuž* 'loch'; *im šuž* 'das nadelöhr' (valószínűleg 3. sz. birtokos személyraggal).

finn *suu*, gen. *suun* 'os, ostium' | észl *sū* id.

lpN. *čodda*, gen. *čoddaga* 'guttur' | Lule *čotto*, gen. *čoddoka*

id. | lpK. Ter. *čont*, gen. *čontige*; Kild. *čont*, gen. *čonter*; Not. *čodd*, gen. *čottoj* 'speiseröhre, schlund' GEN. < öslapp *čundage-, *čundega- UL. 313. Malá *čuvva*, Herj. Frostv. Und. *čuvve* id. < öslapp *čuvvi, UL. 313.

Vö. MUSz. 272. sz.; PAASONEN, S-laute, 97; SETÄLÄ, FUF. II. 265.

2. Magyar *a* (= *á*) = cser. *u* (*o*), md. *o* (*u*), finn *ū* ~ *u*, lp. *o* ~ *u*.

40. *fan* [*fon*, *fona* Abaúj m., Hegyalja; Székelyföld, Háromszék MTsz.] 'pubes'.

vogAL. *pun* VNyj. 178 | K. *pön* II. 223 | É. *pun* II. 101 'szőr, toll'.

osztjÉ. *pun* 'szőr' PÁPAY 18 | Demj. AKond. *pün*, KKond. *pün* 'haar am körper, wolle, thierhaar'.

cserKel. Mezei *pun* 'toll, szőr' | cserH. RAMST. *pön* 'das haar, die haarfarbe (des pferdes), die feder, das hauthaar (des menschen)'.

md. E. M. *pona* 'haar' ML. 100.

finn *puna* 'rubedo, rubor; color ruber, pigmentum rubrum'; *punainen* 'ruber, rubidus' | észt *puna*, g. *puna* 'röthe'; *punad* 'stoffe zum rothfärben; gemüthsart'; *nemad on ühte puna* 'sie haben gleiche gemüthsart'.

MUSz. 521. sz. A finn és a mordvin szót egybeveti a MUSz. és PAASONEN, Kiel. Lisiä 25. A 'haar' > 'farbe' jelentésváltozásra vö. a finn *karva* 'szőr' és 'szín', valamint az idézett cserH. *pön* szót.

41. *had* [az OklSz. tanúsága szerint a XIV. század közepéig írva: *hodu*, *hod*] 'kriegsvolk, krieg, streit'; 'familie'.

vogÉ. *χánt* | K. *k'önt* VNyj. 190 | P. *k'önt* VNyj. 252 | T. *k'ánt* VNyj. 279 | KL. *k'önt* | AL. *k'ánt* 'had' ÁKF. 316.

osztjÉ. *χánt* 'had' PÁPAY 14, 167.

mdÉ. *koñdamo* | M. *koñama* 'ähnlich, gleich'; *loviñ k.* 'dem schnee ähnlich'; vö. még mdM. *koñdä*, *kuñdä* 'freund, kamerade'.

finn *kunta*, gen. *kunnan* 'complexus, collectio'; *heimo-k.* 'cognati collectione sumti'; *kansa-k.* 'natio' | észt *kond*, gen. *konna* 'gesammtheit, zusammengehöriges ganzes'.

lpN. *godde* 'collectio, congregatio'; *valdde-godde* 'birodalom' | lpS. -*koddē*, gen. *kottē* | lpK. -*ko'nt*: *iemñe-k.* 'maakunta, gegend' GEN.

Vö. MUSz. 89; ÁKE. 316. Azok az idg. alakok, a melyekkel MUNKÁCSI ez utóbbi helyen az idézett finnugor szavakat egybeveti (pahl. *gund* 'heer' | újperzsa *γund*, *γunda*, *γunde* 'schaar, menge, versammelt'), a vocalismus szempontjából nem eshetnek kifogás alá.

42. *halad* [*hallad* NySz., MTsz.] 'fortschreiten'; *halaszt* 'verschieben (eine sache), aufschieben'.

osztjÉD. *χδ̄rāt-* | Trj. *k'δ̄rā-* 'laufen' | V. Vj. *k'δ̄rāl-* 'schreiten' | Ni. *χūrāt-* | Kaz. *χūrā-* 'laufen'. A hangátvetésre nézve vö.:

f. *sulka* ~ o. *tōrāl* | v. *tāwāl*.

f. *valka-ma* ~ o. *voγol-* | v. *va'yl-*.

md. *mälhkä* ~ o. *mēuäl* | v. *mā'yl*.

zürj. WIED. *kīlal-* 'treiben, fluthen, schwimmen, angeschwemmt werden, fluss abwärts fahren'; *kīlöd-* v. caus.

mdE. *kolgems* | M. *kolgan* 'folyni', NyK. V. 179, SUS. Aik. XIV. 33.

finn *kuljen*, inf. *kulkea* 'progredi, provehi, iter facere' | észtkulge- 'sich bewegen, sich begeben, ziehen'.

lpN. *golggat*, 1. sz. *golgam* 'fluere; vagari' FRIIS | lpS. *kol^oko-* 'fliessen, rinnen, herumstreifen' WIKL.; *kalākat*, *kallākēt*, *kallākāt* id. HAL. | lpK. Ter. *kolki-*, Kild. Not. *kolke-* 'fliessen' | En. *kulkeä*, *kuulkeä*, *kulggaä* id. UL. 286.

Vö. MUSz. 101. sz. [Máskép, de helytelenül SZILASI, Adal. 8].

43. *hall* (< **hadl-*) 'hören'.

vogÉ. *χōl-* | KL. *k'wōl-* VNyj. 129 | AL. *k'ōl-*, 1. sz. *k'állam* VNyj. 172 | P. *k'wōl-* III. 521 | T. *k'āl-* VNyj. 256.

osztjÉD. *χūt-* | Trj. *k'ō'ā-* | V. Vj. *k'ōl-* | Ni. *χut-* | Kaz. *χō'ā-* | O. *χō'l-* id. Alaphang *o, SUS. Toim. XXIII. 148, 279.

zürj. WIED. *kyl-* 'fühlen, empfinden, hören, merken, spüren, wittern' | permi Rog. *kiv-*, *kyl-* | votj. MUNK. *kyl-* id.

cser. K. E. *kol-* 'hören' SZIL. | H. *kolaš*, 1. sz. *kolam* id. RAMST.

md. E. M. *kulan* id. NyK. V. 182.

finn *kuulen*, inf. *kuulla* 'audire, auscultare, obedire'; *kuuntele-*, *kuuntele-* v. frequ. | észtküle- id.

lpN. *gullat*, 1. sz. *gulam* id.; Polm. *gulläst*, SUS. Toim. XX.

186 | lpS. *kullat*, 1. sz. *kulāu* id. WIKL.; Stens. *kū^ulet*, Herj. Und. *kū^ulih*, Frostv. *kū^ullot*, *kūllot*, *kuollot* id. HALÁSZ | Enare *kuulüð*, *kullað* UL. 292 | lpK. Ter. *kullj-*, Kild. Not. *kulle-*, Akk. *kullo-* id.

Vö. MUSz. 102. sz.

44. hat 'sechs'.

vogÉ. *çät* | KL. *k'ät* VNYj. 105 | K. *k'öt*, *k'ot* | P. *k'ät* | T. *k'ät* id.

osztjÉD. *çòt* | Ni. *çut'* | Kaz. *çòt'* id. ~ Kond. *çut'* | Trj. *k'ut'* | V. Vj. *k'ut'* | O. *çut* id. Az ósosztjákban *ç* ~ *u* hangzóváltás. SUS. Toim. XXIII. 101, 298.

zürj. WIED. *kvait* | permi GEN. *krat*, *kvat* | votj. MUNK. *kwat* id. cserK. *kut* (attr.), *kuðot* (subst.) | H. *kut*, *kuðät* id. RAMST. mdE. *koto* | M. *kota* NyK. V. 177.

finn *kuusi*, gen. *kuuden* | észt *küé*, gen. *küe*.

lpN. *gutta*, *gut*, gen. *guða* | S. *kuhta*, gen. *kutā* WIKLUND; *kühta*; *köhta*, *köuhta*; *küte*, *ķõ'ta*, *kouta*, *kuota* id. HAL. | lpK. Ter., Kild. *kutt*, Not. *kuht* id. GENETZ.

Vö. MUSz. 116. sz.

45. *kallani*: 'ványolni, sűríteni a gyapjúposztót' SZD.; *kallik*: *kallott* 'attritus, detritus'; *kallódik* 'sensim atteritur, conteritur, consumitur'.

vogÉ. *çäl-* 'elfogy' I. 145; *çölt-* 'elfogyaszt' II. 143; 'tölt (időt)' III. 185 | AL. (*kwat-*) *k'wäläläls* 'elfogyatkozott', VNYj. 161 | K. *k'öl-* 'pusztulni'; 1. sz. *k'ölyəm* v. *k'ölam* VNYj. 219 | K. *k'wäl-* 'elfogy' II. 232 | T. *k'ul-* 'elfogy' VNYj. 275. SZILASI Szójegyzéke helytelenül egynek veszi a vogÉ. *çäl-* 'meghal' stb. igével. A vogT. *k'ul-* hibásan a *çül-* 'marad' czímszó alatt.

osztjÉD. *çöpa-* | Trj. *k'öpa-* | V. Vj. *k'ölä-* | Ni. *çötä-* | Kaz. *çösa-* | O. *çöl-* 'ein ende nehmen, vergehen'. Alaphang: *ç, SUS. Toim. XXIII. 110, 287.

finn *kulu-* 'teri, atteri, consumi'; *kulutta-* v. *caus.*; *kulu* 'kopás, fogyás, költség' | észt *kulu-*, *caus. kuluta-* id.

lpN. *gollat*, 1. sz. *golam* 'elabi, obsumi, consumi'; Polm. *göllät*; praes. plur. 3. sz. *golläk*; impf. sg. 3. sz. *gollä* 'vergehen (von der zeit)', SUS. Toim. XXIII. 186.

Vö. MUSz. 3. sz.

3. Magyar *o* = cser. *u*, md. *o*, finn *u*, lp. *o*.

46. fon [fanal NySz., MTsz.] 'spinnen, flechten'.

vogT. *pun-* 'fonni' VNYj. 295.

osztjÉ. *ponəy* 'fonott' PÁPAY, 161 | D. *puntem* 'zwirnen' Castr. zürj. WIED. *pan-* 'anfangen (bes. gewebe, flechtwerk, u. dergl.)'; *panan* 'aufschlag, aufzug, kette (eines gewebes)' | permi Rog. *pan-* 'сНОВАТЬ, ОСНОВАТЬ, НАСНОВАТЬ, МОТАТЬ, ЗАПМЕТАТЬ ЛАПТИ' | votj. MUNK. *pun-*, Kaz. *pen-* 'flechten, drehen, winden'. A permi nyelvekben *u ~ *a* hangzováltás, WICHMANN, Vocalismus, 74.

cserK. *pun-* GEN. | E. *pun-* Trj. | H. *pānaš* 'winden, zwirnen, flechten' RAMST.

mdE. *ponams* | M. *ponan* SUS. Aik. XIV. 33; PAASONEN, Kiel. Lisiä. 26.

finn *puno-* 'contorquere filum (s. funiculum), nere' | észT *punu-* 'flechten'.

lpN. *bodnyat* 1. sz. *bonjam* 'torquere, pervertere, nectere (funiculum)'; Polm. *boď'ńādt*, 3. sz. *boď'ńā* SUS. Toim. XX. 213; *baď'ńādt* 1. sz. *banām* 'spinnen' Uo. 237 | Lule *poñe-* 'drehen, winden, spinnen' WIKL. | lpK. Ter. *ponna-* Kild. Not. *ponne-* 'drehen (z. b. ein seil auf dem knie)'.

Vö. MUSz. 559. sz.

47. *homorú* 'concauus, convexus'; *homlít* 'vitem propago', 'vertere, advolvere'; *behomlit* NySz. 'bedecken, begraben'; *homlok* 'stirn' (vö. SZINNYEI, NYH³. 90.).

vogÉ. *χāmi* 'hasra' I. 5; igekötő: *χāmi rauti* 'fölfordít' II. 118 | KL. *k'am* 'arczczal, felső részzsel lefelé' VNYj. 113 | K. *k'āmi* id. VNYj. 204 | P. *k'āmüi*, *k'āme* id. VNYj. 241; — vogÉ. *χāmitaxt-* 'egymást elborítja' I. 160 | P. (*k'ām-*) *k'ām-* 'lefelé borítani a szájával' VNYj. 241 | T. *k'āmut-* id. VNYj. 276, 295.

osztjÉD. *χōmdā* | Trj. *k'āmōtrē* | V. Vj. *k'ōmtāχ* | Ni. *χōmtā* | Kaz. *χōmtā* | O. *χōmdā* 'mit dem gesicht zur erde, zum boden'. Alaphang *ō, SUS. Toim. XXIII. 116.

zürj. WIED. *kymal-* 'verdecken, beschatten'; *kymyn*, *kymnön* 'mit dem gesicht nach unten, od. zur erde'; *kymös* 'stirn' | permi GEN. *komín* 'umgestürzt'; *komös* 'stirn' | votj. MUNK. Sar. *kim-* 'valamely üreges tárgyat beföldni, beborítani, földéll ellátni';

kimal-, kemal- 'beborítani, befedni; fölborítani, ledönteni'; *kimäs*, Kaz. *kemäs* 'homlok'; *kimit*: *k. usni* 'arczra borulni, előre borulni'.

cserK. *kumalám* 'sich bücken'; *kumok* 'arczczal lefelé, fölfordulva' SZIL. | H. *kâmâk* 'um, umgewendet'; *kâmâlas* 'sich vorbeugen'; *kâmâktaš* 'umwenden, umwerfen', RAMST.

md. *komams* 'meg- v. lehajol'; *komada* 'lehajolva, haslag'; *komafâtoms*, *komavtoms* 'meghajt, fölfordít'.

finn *kumo* 'fölfordult helyzet' (*kumossa*, *kumoon*); *kumole-*, *meg-*, 'földönteni'; *kumara* v. *kumaro* 'hajtott helyzet'; *kumartaa* 'hajolni' | észt *kumm*, gen. *kummi*, *kummu* 'gewölbe, wölbung'; *kummer*, gen. *kummera* 'convex, concav'; *kummarda-* 'sich beugen'. Különválasztandó a MUSz.-tól idevont észt *kömel* 'hohlmesser', *köver* 'krumm' s rokonai, vö. OJANSUU: Virittäjä, XIII. 26.

lpN. *gomotet* 'invertere'; *gomo*, *gomos* 'inversus, præceps' | S. *koppmu* nur. attr. (öfter *komu*; als præd. wird das adv. *koppmut* gebraucht) 'umgestülpt, umgewendet'; *koppmone-* 'umfallen'; *koppmërte-* 'sich bücken' WIKL. | lpK. Ter. *kommat*, Kild. *kommað* 'umgestürzt'; Ter. *ko'mede-*, Kild. *kome-*, Akk. *komete-* 'umstürzen, streuen, giessen'; *ko'mmerde-* 'sich verbeugen' GENETZ.

Vö. MUSz. 137. sz.

48. **mony** 'ei; männliches glied'.

vogÉ. *mân*, *môn* | K. *mân* | T. *mân* 'herezacskó' NyK. XXV. 276, VNyj. 261.

cserK. *muno* 'hode' GEN. | H. *mânê* 'ei' RAMST.

mdÉ. *mona* 'tök, here'; *m.-ked* 'tökzacskó', NyK. V. 231.

finn *muna* 'ovum' | észt *muna* id.

lpN. *mânne*, gen. *mane*; *monne*, gen. *mone*; *munne*, gen. *mune* 'ei'; Polm. *mañni* gen. *manī* id. SUS. Toim. XX. 71. | L. *monne-* 'ei' WIKL. | lpK. Ter. *ma'anne-*, Kild. *ma'nn*, Not. *mo'nn* id. GEN. | Enare *mane* UL. 287,

Vö. MUSz. 669.

49. **olvadni** 'schmelzen' (intr.); *olvasztani* (tr.) 'schmelzen'.

vogÉ. *tol-*, *tâl-* 'olvadni' | KL. *tâl-* VNyj. 121 | K. *tâj-* VNyj. 224 | P. *talt-* (caus.) | T. *tâl-* VNyj. 291.

osztjÉD. *tât-* | Trj. *āā-* | V. *lāla-* | Vj. *lāla-* | Ni. *tōta'* |

Kaz. *а̇ола*- | O. *lwl* 'schmelzen'. Alaphang; *ǵ, SUS. Toim. XXIII. 57, 287. OsztyKond. PAAS. *tat̄* 'ungefrozen, flüssig'.

zürj. WIED. *syl* 'thau, thauwetter'; *syl*- 'thauen, schmelzen' | permi GEN. *sol*- id.

cser. K. E. *šulem* 'schmelzen' SZIL. | H. *šlem* id. RAMST. md. *sola* 'ungefrozen'; *sola* 'aufthauen, schmelzen' ML. 101. finn *sula* 'ungefrozen, flüssig'; *sula*- 'schmelzen, aufthauen' | észt *sula*, *sula*- id.

lpN. *šolggit* 'liquefacere'; *šolgidet* 'liquefieri' | Stens. *šieleketit*, *šielektit̄* (caus.) HALÁSZ.

Vö. MUSz. 927. sz.; DONNER, Wb. 716. sz.; SETÄLÄ, ÄH. 239; PAASONEN, *S*-laute, 19.

50. toll [tall, tabu, talbi, tallu NySz., MTsz.; *o* > *a* a következő szótag *ó-jának hatása alatt, vö. WICHMANN, Nyr. XXXVII. 245; *tulu*, *tuľu* Székelyföld, MTsz.] 'feder'.

vogÉ. *t̄aul*, *t̄aw̄l* | KL. *t̄aul* VNyj. 102 | K. *t̄aul* | T. *t̄ul*, *t̄ol* 'szárny' NyK. XXV. 276.

osztjÉD. *t̄ǵr̄at* | Trj. *t̄ǵr̄a* | V. Vj. *t̄ǵr̄al* | Ni. *t̄ǵr̄at* | K. *t̄ǵr̄a* | O. *t̄ǵr̄al* 'feder, flügel.' Alaphang; *ǵ, SUS. Toim. XXIII. 111, 287.

zürj. WIED. *tyl*, *bord-t.*, *t.*-*bord* 'feder, flügel, schwungfeder' | permi GEN. *tol*, *bord-t.* id. | votj. MUNK. *tili*, Kaz. *teľ* id.

cserK. *tol* 'feder' GEN.

md. *tolga* | Sel. Kažl. *dolga* id. ML. 11.

finn *sulka*, gen. *sulan* (< *tulka) 'penna, pluma' | észt *sulg*, gen. *sule* 'feder'.

lpN. *dolggit* 'befjødre'; *dolggai* 'pinnatus' | Lule *tol̄kē*, gen. *tol̄kē* id. WIKL. | lpK. Ter. *tol̄ke* id. GEN.

Vö. MUSz. 234. sz. SETÄLÄ, ÄH. 9.

4. Magyar *á* ~ *o* (= *ā* ~ *o*) = cser. *u*, md. *o*, finn *u*, lp. *o*.

51. há-: *hány* 'quot'; *ha* [< *há, vö. *haa*, *há* NySz.] 'quando?', *si*?; ho-: *hol* 'ubi', *hova* 'quo', *honnán*, *honnét* 'unde'; *hogy* 'quomodo, ut'.

vogÉ. *χ̄ā*, *χ̄ānyā* 'ki'?; *χ̄oti* 'minő'?; *χ̄um*, *χ̄uml̄* 'hogyan'? VNyj. 14 | KL. *k'ank'ā* 'ki'?, *χ̄ot* 'mely'?, *k'um*, *k'uml̄* 'hogyan' VNyj. 111 | AL. *k'angwa*, *kwāt* id. VNyj. 159 | K. *k'on*, *k'wān*

'ki?', *k'ómlə* 'hogyan' VNyj. 198 | P. *k'ân*, *k'wân* 'ki?', *k'um*, *k'umlə* id. | T. *k'ân* 'ki?', *k'ot* 'melyik?'; *k'unül*, *k'unäz* 'hogyan'.
 osztjÉ. *çoj* | Irt. *çoje*, *çoi* 'ki?'; É. *çodj* | Irt. *çota*, *çoda*
 'hogyan'; Irt. *çot*, *çota* mi? PÁPAY, PATK. ÉD. *çùn* | Ni. *çun* |
 Kaz. *çə'n* ~ Trj. *k'un'tə* | V. Vj. *k'un'tə* | O. *çun* 'wann' KARJ.
 SUS. Toim. XXIII. 138, 298.

zürj. WIED. *kod*, *kody* 'welcher'; *kodar* 'welcher'; *kodyr*
 'wann, wenn', *kor* id.; *kutšöm* 'welcher, was für ein'; *kydž*,
kydzy 'wie'; *kytön*, *kytönö* 'wo' | permi GEN. *kúdik* 'welcher';
kudór 'wann'; *kotón* 'wo', *kotísún* 'woher', *koččo* 'wohin'; *kyž*
 'wie' | votj. MUNK. *ku* 'als, da, wenn'; 'wann'; *kud*, *kudiz* 'welcher';
kitjn, Kaz. *keten* 'wo'; *kitis*, Kaz. *ketis* 'von wo'; *kitči*, Glaz.
kitši, Kaz. *ketši* 'wohin'; *kiži*, Malm. Glaz. *kiži*, *kiži*, Kaz. *kiže*. 'wie'.
 cserK. *kudo* 'welcher'; *kuš*, *kušta* 'wo'; *kušec* 'woher', *kušo*
 'wohin', GEN. | H. *kəðə* 'wer'; *kəštə* 'wo', *kəšəts* 'woher', *kəškə*
 'wohin', RAMST.

md. *ko*: *kona* 'mely'; M. *kosa* | E. *koso* 'hol'; M. *kosta* | E.
kosto 'honnét': *kov* 'hova'; *koda* 'hogy, hogyan', NyK. V. 176.

finn *ku-*: *kuka* 'quis', *kussa* 'wo', *kuin-ka* 'wie'; *lumpi* 'uter';
koska 'wann', stb.

lpN. *go* 'quum, quando, si, quod'; *gost* 'ubi, unde'; *gosa*
 'quo'; *gutte*, gen. *gude* 'qui, quis' | Lule *kuhti* 'quis'; *ko* 'wie,
 als, wenn'; *ko-* 'interr. und relat. pronominalstamm', WIKL. | lpK.
kū, gen. *kon* 'quis'; Ter. Kild. Not. Akk. *ko'st* 'wo, woher'; Ter.
kozi, Kild. *kōs*, Not. *kōzz*, *kōs* 'wohin' GENETZ.

Vö. MUSz. 129. sz.

E csoport szavainak magánhangzó-megfeleléseit a következő
 táblázat tünteti fel:

	m.	v.	o.	z.	v.	cs.	md.	f.	lp.
fa	$\bar{a}$	$\acute{a}$		<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>		$\bar{u}$	
háj	$\bar{a}$				<i>o</i>	<i>v'o</i>	<i>u</i>	$\bar{u}$	<i>u</i>
más	$\bar{a}$	$\acute{a}, o$		$\ddot{o}$	$\dot{i}$		<i>o</i>	$\bar{u}$	
száj	$\bar{a}$	<i>u</i> ~ $\acute{a}$		<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>		$\bar{u}$	<i>o</i> ~ <i>u</i>
fan	$\acute{a}$	<i>u</i>	<i>u</i>			<i>u, \hat{\delta}</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	
had	$\acute{a}$	$\acute{a}$	? $\acute{a}$				<i>o</i>	<i>u</i>	<i>o</i>
halad	$\acute{a}$		<i>o</i>	$\dot{i}$			<i>o</i>	<i>u</i>	<i>o</i> ~ <i>u</i>
hall	$\acute{a}$	$\acute{a}$	$\varnothing$	$\dot{i}$	$\dot{i}$	<i>o</i>	<i>u</i>	$\bar{u}$	<i>u</i>
hat	$\acute{a}$	$\acute{a}$	$\varnothing$ ~ <i>u</i>	<i>va</i>	<i>ua</i>	<i>u</i>	<i>o</i>	$\bar{u}$	<i>u</i>
kall	$\acute{a}$	$\acute{a}$ ~ <i>u</i>	$\check{\varnothing}$					<i>u</i>	<i>o</i>
fon	<i>o</i>	? <i>u</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>u, e</i>	<i>u, \hat{\delta}</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>o</i>
homorú	<i>o</i>	$\acute{a}$	$\check{\varnothing}$	$\dot{i}$	$\dot{i}$	<i>u, \hat{\delta}</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>o</i>
mony	<i>o</i>	$\acute{a}$				<i>u, \hat{\delta}</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>o</i>
olvad	<i>o</i>	$\acute{a}$	$\check{\varnothing}$	$\dot{i}$	$\dot{i}$	<i>u, \hat{\delta}</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>o</i>
toll	<i>o</i>	$\acute{a}$	$\check{\varnothing}$	$\dot{i}$	$\dot{i}$	$\hat{\delta}$	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>o</i>
hány	$\bar{a}$ ~ <i>o</i>	$\acute{a}$ ~ <i>u</i>	<i>o</i>	<i>o, u,</i> <i>i</i>	<i>u, i</i>	<i>u, \hat{\delta}</i>	<i>o</i>	<i>u</i>	<i>o</i> ~ <i>u</i>

Kétségtelennek tarthatjuk, hogy e csoport a finnugor *u*-sor megfelelőseit foglalja magában.

Legtarkább képet a permi nyelvek vocalismusa mutat; összevetve e táblázatot az előbbiekkal, legfellebb annyit állapíthatunk meg, hogy az *u*-sor leggyakoribb képviselője a permi nyelvekben az *i*-hang. Ugyancsak *u* ~ *i* megfelelést találunk még a következő esetekben is:

f. *uusi* ~ z. *vil'* | v. *vil, vil'*.

f. *kutoa* ~ z. *kí-* | v. *kí-, küj-, kuj-, ku-*.

f. *uudin* ~ z. *von, p. in* | v. *in*.

f. *wida* ~ z. *už-, p. yj-* | v. *ujani*.

f. *kusi* ~ z. *kudž, p. kyž* | v. *kíž*.

f. *kuusi* 'fenyő' ~ p. *kyz id.* | v. *kiz, kez*.

f. *tuuli, tuulla* ~ z. *töl, p. tyl, tyl-* | v. *töl, tül, WIED. til-*.

f. *tuli* ~ z. *tyl, tyv* | v. *tíl, tel id.*

?f. *turmio, turmella* ~ permi GEN. *tjrmi-* 'mürb. muftig werden, sich verliegen'; z. *törmy-* id.

md. *koñams*, cser. *kumem* ~ z. *kuñ-*, p. *kyñ-* | v. *kyñ-* 'húny'.
 f. *luu* ~ z. *ly* | v. *lj*, *lj* id.
 f. *lumi* ~ z. *lym* | v. *ljmi*, *ljme* id.
 md. *muškems*, es. *māškam* ~ z. v. *mišk-*.

A lappban *u* valószínűleg az erős, *o* a gyenge fokot képviseli; a mordvinban fordítva *o* az erős, *u* a gyenge fok folytatása volna (így SETÄLÄ, SUS. Aik. XIV₃. 51).

A finnugor *u*-sor e szerint, ha csak a leggyakoribb megfeleléseket vesszük figyelembe, így alakulna meg: lp. *u* ~ *o*, finn *ū* ~ *u*, md. *o* ~ *u*, cser. *u* (*â*), zürj. *votj. i*, osztj. *o*, vog. *â*, *o*, magy. *á* ~ *o*.

* * *

Visszatérve oda, a honnan kiindultunk, a magyar *a*-hangok finnugor előzményeit a következő összeállítás szemlélteti:

á-sor: magy. *á* ~ *á*
â-sor: magy. *á* ~ *a*
o-sor: magy. *á* ~ *o* (> *a*)
u-sor: magy. *á* ~ *o* (> *a*).

Látnivaló, hogy mind a négy sor erős fokát a magyarban a hosszú illabialis *á* képviseli. A gyenge fokon az eredeti kvalitativ különbségek mégis annyiban megmaradtak, hogy a magyar *á*¹ és *á*² rövid *a*-val, az *á*³ és *á*⁴ ellenben rövid *o*-val (és ebből fejlődött *a*-val) váltakozik.

Tudom, hogy messze vagyunk még attól, hogy a finnugor nyelvtudományban szabályos magánhangzó-megfelelésekről beszélhessünk, olyan értelemben, mint a román, vagy a germán nyelvek terén. De másrészt lehetetlen a közölt egybeállításokból kitetsző, sokszor szinte meglepő szabályosságot fel nem ismernünk, s ez reményt ad arra, hogy egykor, ha a megbízható nyelvanyag gyarapodik s az egyes nyelvek vocalismusával foglalkozó részletkutatások is szaporodni fognak, a finnugor hangzók történetének bonyolult szövetét is szálaire bonthatjuk.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátságai.

(Első közlemény.)

Udvarhely vármegye egyes vidékeinek nyelvjárasi viszonyairól már két ízben volt alkalmam hírt adni a magyar nyelvészeknek. Egyszer, mikor Szováta környékén végzett nyelvjárasi tanulmányaimnak Nyelvjárasi jegyzetek címén közölt ismertetése közben Udvarhely vármegye északi részének, az úgynevezett Sóvidéknek nyelvjárásáról is szóltam (Nyr. XXXII. 558), és egyszer, mikor Székelyudvarhelytől Brassóig való utamnak nyelvjárasi tanulságai során a két Homoród vidékének nyelvét ismerttettem (Nyr. XXXIII. 445). Azóta az 1907. és 1908. év nyarán, sikerült a megyének még hátralevő, és pedig elég jókora részét is bejárnom, most már tehát abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy összefoglaló képét nyújthatom az egész megye nyelvjárasi állapotának.

E kép megrajzolásához első sorban ugyan e négy utazásom folyamán gyűjtött saját jegyzeteimet használtam föl, de figyelemmel voltam természetesen arra is, a mit én előttem e tárgyról már más nyelvjárastanulmányozók is írtak. S ez nem is mondható éppen kevésnek. Az első, BUDENZ JÓZSEF, Adalékok a székely beszéd ismertetéséhez című értekezésében (M. Nyelvészet V. 384), még nem sok sajátképpen Udvarhely megyei sajátságot említ, de igen gazdag ilyenekben KRIZA JÁNOSnak a Vadrózsák függelékeként közölt nyelvjárasi tanulmánya. A nyelvtudományban való járatlansága miatt persze több elemi tévedése és még több a maga naivságával igazán mosolyra indító megjegyzése is akad, de örömmel kell elismernem, hogy ez a formailag teljesen elavult tanulmány meglepően gazdag igen

értékes megfigyelésekben, melyek még ma sincsenek teljesen kiaknázva és értékesítve nyelvészeti irodalmunkban. Minden tekintetben gyarló azonban és szinte teljesen értéktelen FAZEKAS ELEKnek a székelyudvarhelyi áll. főreálisk. 1873. évi értesítőjében megjelent Az udvarhelyszéki nyelvjárás ismertetése cz. értekezése. (V. ö. SZARVAS GÁBOR bírálatát is Nyr. III. 260.)*) És bizony nem sok jót mondhatok STEUER JÁNOSnak a 80-as évek végén és a 90-es évek elején legnagyobbbrészt a Nyr.-ben megjelent székely nyelvjárás tanulmányairól sem, melyeknek legtöbbje Udvarhely megyére is vonatkozik. Nem azt rovom fe hibájául, hogy ennek vagy annak a jelenségnek megfigyelése vagy magyarázata téves — mert hiszen meg vagyon írva, hogy még a bölcs is hétszer botlik egy nap, hát hogy ne tévednénk mi! — hanem azt, hogy olyan határozottsággal beszél a különféle székely nyelvjárásokról, mintha a legpontosabban ismerné mindnyájukat. Pedig úgy látszik, hogy ő soha ki nem mozdult Székelyudvarhelyről és csak tanítványaitól és odavaló ismerőseitől kapott adatok alapján ír az egyes vidékek nyelvi sajátosságairól. Hogy mennyire nem lehet azonban megbízni az ilyen értesítésekben, még ha az illető úri embernek szülő falujára vonatkoznak is, arról már nagyon sokszor volt alkalmam meggyőződni; nem csodálkozhatunk tehát azon sem, hogy STEUERnek különösen a nyelvjárás földrajzot illető adatai legeslegtöbbször tévesek. Hogy erre nézve csak egyet idézzek, nem furcsa-e pl. az, hogy a Székelyudvarhelytől délre és észak-nyugatra eső községeket fel Zetelakáig és Korondig mind a keresztúri nyelvjáráshoz számítja, a melynek legjellemzőbb sajátossága az $a > \acute{a} - \acute{a}$ hasonulás (Nyr. XXII. 256, térk.), holott e sajátosságnak ezen a vidéken sehol semmi nyoma. Ebből nyilvánvaló, hogy STEUER még a Székelyudvarhely tőszomszédságában fekvő községek nyelvjárását sem ismerte saját tapasztalatából. (Egyik-másik jelből ítélve legfeljebb annyi látszik valószínűnek, hogy

*) Ez értekezést legnagyobb sajnálatomra nem olvashattam el egészen, mert a budapesti nyilvános könyvtárakban nincsen meg, s a székelyudvarhelyi főreáliskolának is már csak egy csonka példánya van belőle. Igen hálás volnék, ha tanártársaim közül valaki tudomásomra adná, hogy melyik iskola könyvtárában található egy ép példánya.

talán a Homoród vidékén csakugyan járhatott.) Rajta kívül tudtommal még csak egy író tárgyalt Udvarhely megyei nyelvjárási kérdéseket; MÁRKOS ALBERT, a ki a kolozsvári unit. kollégiumnak 1905/06. évi értesítőjében Igék a nyikómenti székelységben czímen az igeidők és igemódok használatát ismerteti. ERDÉLYI LAJOSNAK Háromszékre vonatkozó hasonló tárgyú értekezését választotta mintául (NyK. XXXV. 332), tehát aránylag könnyű munkát végzett, de jól végezte és valóban hézagpótló munkát végzett, mert ebből a szempontból még egészen ismeretlen volt Udvarhely vármegye székely nyelvjárása.

Jelen értekezésemben az Udvarhely vármegye székely nyelvjárását jellemző hangtani sajátságokat szándékozom tárgyalni. Azon hangtani sajátságokat, a melyek nem általános székely jelenségek, s a melyek hangtörvényszerű természetűek, nem pedig esetleges vagy szórványos elváltozások eredményei. A közszékely sajátságokat is, és az egyes szavakban itt-ott tapasztalható eltéréseket is akkor fogom részletesen ismertetni, ha majd az egész székely nyelvterület átvizsgálása után sikerül megírnom a székely nyelvjárások általános hangtörténetét.

Vizsgáljuk meg tehát az imént kitűzött szempontból legelőször is Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangállományát.

A köznyelvtől való eltérést ebben a tekintetben csak a magánhangzók sorában tapasztalhatunk; mert hiszen az *ly* más-salhangzó hiánya valóban közös vonása a köznyelvnek és a székelylyel együtt a legtöbb magyar nyelvjárásnak. A magánhangzók során fölülről lefelé végighaladva azt találjuk, hogy közöttük is a legfelsőbb nyelvállásúak tökéletesen olyan képzésűek, mint a köznyelvéi. Csak annyit kell talán mint negativumot e pontra nézve megjegyeznünk, hogy STEUERNEK azon állítása (A székely nyelv hangjai, Különny. 9. l.), hogy a szűk ejtésű hosszú $\bar{i}$, $\bar{u}$, $\bar{ü}$ mellett széles ejtésű $\bar{i}$, $\bar{u}$, $\bar{ü}$, is előfordul,*) téve-

*) Hogy a máskülömben biztosan bekövetkező zavart és tévedést elkerüljem, kénytelen vagyok tanulmányomnak e fonetikai részében a FUF. hangjelzését használni. A továbbiakban azonban ismét a magyar nyelvjárási irodalomban szokásos nagyolt átírást fogom használni.

désen alapul. Én legalább széles ejtésű hosszú $\bar{i}$, $\bar{u}$, $\bar{u}$ -nak sehol semmi nyomát sem észlelhettem s úgy látszik maga STEUER is belátta később, hogy tévedett, mert A székely hangrendszer című utolsó, addigi kutatásainak eredményeit összefoglaló dolgozatában (Nyr. XXII. 298, 302) már nem említi őket. Még a második nyelvállásuk közül is rendes képzésűek a rövidek. (Tehát itt is téved STEUER, mikor az o , $\bar{o}$ -ról a Sz. Ny. H. 8. 1. azt állítja, hogy a köznyelveknél zártabb ejtésűek, az u , $\bar{u}$ felé közeledők, vagyis = FUF. ϱ , $\bar{\varrho}$. Külömben ezen állítását is hallgatólag visszavonta azzal, hogy későbbi dolgozataiban már nem említi). De már nem egyeznek a köznyelvekkel a hosszúak. Ezt már 1888 óta tudjuk, STEUERnek a székelyudvarhelyi áll. főrealisk. az évi értesítőjében közölt, már az imént említett értekezésének megjelenése óta. De hogy milyenek ezek a hosszú magánhangzók, azt bizony rosszul tudtuk.

STEUERnek utolsó ez ügyben nyilvánított véleménye szerint $\hat{e}$, $\hat{é}$, $\hat{é}$, $\hat{o}$, $\hat{o}$ és $\hat{o}$, $\hat{o}$ (= FUF. $\bar{e}$, $\bar{é}$, $\bar{é}$, $\bar{o}$, $\bar{o}$ és $\bar{o}$, $\bar{o}$) volnának (Nyr. i. h.). Az $\bar{e}$ megfigyelése és meghatározása helyes. De hogy a többiek kérdését tisztázhassuk, idéznem kell legelőbb is ezen első értekezésének következő két helyét.

«Közvetetlen tapasztalásból tudom, hogy ez a székely $\bar{e}$ [= FUF. $\bar{e}$] a szélesen ejtett hosszú, zárt $\hat{e}$ [= $\bar{e}$]-nél is zártabb ejtésű s az i felé közeledő hang. Azaz articulatio közben a száj állása a hosszú, széles zárt $\hat{e}$ [= $\bar{e}$] és a hosszú, széles, még zártab $\hat{i}$ [= $\bar{i}$] között van. S nem is a régi nyílt $\hat{e}$ -nek, hanem a tiszántúli s egyéb nyelvjárásbeli $\hat{i}$ -nek felel meg. (Vö. *kénál: kínál, kénlódni: kínlódni, kíván: kíván, kincs: kincs, éfju: ifjú.*)» Sz. Ny. H. 6—7. l. «Hosszú $\hat{o}$ -féle hang kettő van a székelységben: $\hat{o}$ és $\bar{o}$ [= $\bar{o}$]. Az első a köznyelvi hosszú, szűk ejtésű $\hat{o}$ [= $\bar{o}$]; a másik a föntebbi rövid ϱ [= ϱ]-nak megfelelő hosszú hang, a szélesen ejtett, igen zárt $\bar{o}$ [= $\bar{o}$]. Hasonlókép az $\hat{o}$ is a köznyelvi szűk $\hat{o}$ [= $\bar{o}$], ellenben a rövid $\bar{o}$ [= $\bar{o}$]-nek megfelelő hosszú hang a széles ejtésű, igen zárt $\bar{o}$ [= $\bar{o}$]. S érdekes jelenség, hogy ezen zártabb $\bar{o}$, $\bar{o}$ -nek a tiszántúli nyelvjárásban megint $\hat{u}$, $\hat{u}$ felel meg, azaz a rendesnél egy fokkal zártabb hang, éppen úgy, mint az $\bar{e}$: $\hat{i}$ -nél történt, pl. *lő, vándoróni, rabóni, parancsosz, szagótam | ő, ők, kö, lőni, szőni, fő (fej), tő (tőke), cső, jőni.*» I. h. 8. l.

Ebből tehát nyilvánvaló, hogy akkori véleménye szerint a zártabb eredetű köznyelvi $\hat{e}$, $\hat{o}$, $\hat{o}$ helyén $\bar{e}$, $\bar{o}$, $\bar{o}$ hangot, nyilván

tabb eredetű ilyen hangok helyén pedig a mai köznyelveket ejtenék. Ebben az állításban azonban háromszoros tévedés van. Tévedés a hangok zártsági foka, szélessége és (a miről alább lesz szó), az eredetibb hangoknak való megfelelés tekintetében.

Hogy a széles ejtésű $\bar{o}$ és $\bar{\bar{o}}$ a Székelyföldön nem zártabbak mint megfelelő rövidjeik, azt STEUER később maga is belátta, mert ez állítását is hallgatással mellőzi ezentúl, de széles ejtéssel való képzésüket, valamint azt, hogy $\bar{e}$ és $\bar{\bar{e}}$ mellett valamivel magasabb nyelvállású $\bar{\bar{e}}$ is van, azt mindvégig fenntartotta (vö. Nyr. XXII. 298), bár ennek az állításnak sincsen legcsekélyebb alapja sem. STEUERT ú. l. BALÁSSY DÉNES tévesztette meg, a ki egy (állítólag a bethlenfalvi nyelvjárást tükröző) elbeszélésében ilyen kiejtést jelöl: *szēnház, ēs, kēsünk, fēmászunk, vēg. nēp, ēnekōtek, szēp*, stb., s hangjelölésének ilyen zavaros magyarázatát adja: «Az $\bar{e}$ gyöngé $\bar{e}$, mint ezekben: derék, menj, szem, egy; ez az $\bar{e}$ a mélyebb e és az i és $\bar{e}$ hangokhoz közel álló $\bar{e}$ között*) foglal helyet» (Nyr. VII. 377). Ebben az egy jegyzetben (a melyre egy ízben hivatkozik is, Sz. NyH. 6. l.) vélem én felismerni STEUER minden hangtani tévedésének végső forrását. Az volt a szerencsétlensége, hogy túlságosan megbizott BALÁSSY DÉNES székely nyelvérzékében. Ez a hitelesnek vélt i és $\bar{\bar{e}}$ hangokhoz közel álló « $\bar{e}$ », (mely azonban nem FUF. e , sem pedig a liquidák előtt jelentkező $\bar{e}$, melyet Steuer jól ismert), természetesen nem lehetett volna egyéb, mint $\bar{\bar{e}}$. Ez az $\bar{\bar{e}}$ maga után vonta rendszerében a szélesebb és zártabb ejtésű $\bar{\bar{o}}$, $\bar{\bar{\bar{o}}}$ -t, hozzájárultak ezekhez a KRIZA-féle «terpedt hangzók», melyekben — ismét KRIZA tekintélyében bízva — szintén nem mert kételkedni, végül a kellőleg fel nem ismert kettőshangzók, úgy hogy fonétikai rendszere évről-évre bonyolultabbá és ellentmondóbbá vált. Valóban nem csodálkozom rajta, hogy végül belezavarodva vagy belefáradva e nehéz kérdésekbe, végképpen felhagyott székely nyelvjárási tanulmányaival.**)

*) Én ritkítottam.

***) STEUER tekintélye viszont BALASSÁT tévesztette meg. Csak ebből tudom ugyanis megmagyarázni magamnak a magyar nyelvjárásokról írott könyvének következő helyét: «Azóta nekem is volt alkalmam e hang képzését megfigyelni s csak megerő-

A valóság az én meggyőződésem szerint e kérdésben az, hogy Udvarhely megyében és (a mennyire eddig ismerem) az egész Székelyföldön van ugyan $\bar{e}$ hang is, meg $\bar{e}$ is, de $\bar{e}$ vagy a rendesnél valamivel zártabb $\bar{e}$ (BALASSA) sehol sincsen,*) és ép úgy nincsen (legalább általános használatképpen), se rendes, se a rendesnél magasabb nyelvválású széles $\bar{o}$, $\bar{o}$, csak a köznyelvi szűk ejtésű $\bar{o}$, $\bar{o}$. Van azonban a második nyelvválású magánhangzók sorában három kettőshangzó, melyeknek egyik eleme csakugyan széles ejtésű $\bar{e}$, $\bar{o}$, $\bar{o}$.

STEUER első hangtani dolgozatában (Sz. NyH. 14.) még csak LŐRINCZ KÁROLYNAK és KRIZÁNAK fölötté homályos és ingadozó tudósításai alapján beszél a kettőshangzókról s akkor még azt hitte, hogy inkább csak vármegyei területen (Peselnek, Halmágy) dívnek. Megengedi ugyan, hogy «itt-ott a Rika táján s egyebütt is megüti fülünket egy-egy diphthongus; pl. *kaócs* Rika, *raózsám* Sóv. (Vadr. 219. l)», de ezt is nyilván csak KRIZA hangjelzéseiből következtette. Öt évvel később, összeszedve az összes adatokat, melyekben egyes gyűjtők kettőshangzókat jelölnek, külön értekezést szentelt e kérdésnek (Nyr. XXII. 124). Tizenkét közlőnek kilencz vidékről való harminczkilencz példája alapján megállapítja, hogy a székelységben a kettőshangzóknak ez a két sora van meg: «*aó (ou), eő, eé | uó, üő, ié.*» Hogy ő maga saját fülével hallott-e valamely székely vidéken kettőshangzót, vagy sem, arról nem szól egy szót sem. Talán nem tévedünk tehát, ha ebből azt következtetjük, hogy ő maga nem vett észre semmiféle kettőshangzót (a mi persze lehetetlen lett volna, ha csakugyan a nép nyelvét tanulmányozta volna), nem csoda tehát az sem, hogy pusztán laikusoknak sokszor csak másodkézből való adataira támaszkodva, hibásan határozta meg a kettőshangzók első csoportját. Mert ez a csoport, a mely a Székelyföld legnagyobb részében és Udvarhely vármegye egész

síthetem STEUER állítását. Valóban ez a hang, a mit a széke-lyek nagy része * $\acute{e}$ helyén ejt, a köznyelvi $\acute{e}$ -nél valamivel zártabb, de nem sokkal, tehát $\acute{e}$.» (98. l.)

*) A szokottnál zártabb $\bar{e}$ -t egyetlen egyszer figyelhettem meg, még pedig a csíkmegyei Vacsárcsiban, a hol egy házaspár tisztán és következetesen ejtette. De mivel másutt sehol se vettem észre, bizonyára csak egyéni hangképzés volt.

területén is mindenütt hallható, nem *aó, eő, eé, sem ^oó, ^eő* (vagy *eo, ee* (a hogy szintén többször jelöli), hanem *ou, öü, ei*.) Ezek tehát emelkedő nyelvmozgással képezett diftongusok, melyeknek elől áll a széles ejtésű sonanticus és hátul áll a consonanticus részük. Fonétikai szempontból még csak azt kell megjegyezni, hogy az *ou*-nak még *au*, esetleg tán *ao* mellékalakja is van. (E kettőshangzónak második, consonanticus elemét még nem tudtam teljes pontossággal megfigyelni). Mind e kettőshangzónak hangtani szerepéről alább lesz szó.

Az alsóbb nyelvállások során a köznyelveken kívül még *ē, ä, ā, a* és *ā* magánhangzók hallhatók. Sőt az *ā*-nak, valamint a köznyelvi *ā* és *ā* hangoknak még egy-egy olyan változatuk is van, a melyekben az ajakkerekítés egy-egy fokkal erősebb. Mind-ezeket (az *ä, ā* kivételével) kifogástalanul meghatározta már STEUER is, képzésük módját tehát nem szükséges e helyen részletesebben leírni. Elegendő felvilágosítást nyújtanak róluk egyrészt már maguk a fonétikai hangjelek, másrészt pedig STEUER cikkei (különösen Hunf.-Alb. 32 és Nyr. XXII. 298—99) és (az *ä, ā*-re vonatkozólag) a halmágyi nyelvjárás hangjairól adott leírásom (NyK. XXXI. 368—69). Egyetlen egy szóban hallható még a FUF.-féle *ā* hang is, a mely teljesen az *ā* ajak- és nyelvállásával képződik, csakhogy ennél rövidebb időtartamú.

STEUER azt állítja (Hunf.-Alb. 35, Nyr. XXII. 298, 302), hogy ezeken kívül meg van még a széles ejtésű hosszú *ā* (= F. U. F. *ā*) is s egy ideig magam is hittem e hang létezésé-

*) ERDÉLYI LAJOS (NyK. XXXVII. 330.) azzal a furcsa váddal illet engem, hogy e kettőshangzók jelölését STEUER-től vettem. Ha ezt valóban úgy értette, a hogy írta, akkor erre csak azt felelem, hogy a jelölést onnan vettem, a honnan STEUER is vette s a honnan ERDÉLYI is vehette volna (ha t. i. fel tudta volna ismerni a szóban levő kettőshangzók természetét): a tudományos czélokra való hangjelölésnek a magyar nyelvészeti irodalomban régóta megállapított elveiből. De ha ezzel talán azt akarta mondani (a mit az összefüggésből nagyon valószínűnek tartok), hogy e kettőshangzók képzése módját már STEUER is felismerte s én csak ismétlem az ő megállapítását, akkor erre azt kell felelnem, hogy téved, mert STEUER soha és sehol sem írta azt, hogy a székely nyelvjárásokban ilyen kettőshangzók is vannak.

ben (vö. Nyr. XXXIII. 560), de már régen beláttam, hogy a Székelyföldön csak rendes, szűk ejtésű $\bar{a}$ van.

Minthogy de strigis quæ non sunt, nem illik beszélni, hallgatással mellőzhetem a KRIZA-féle «terpedt magánhangzókat», melyek STEUER hangrendszerében is sok bajnak voltak okozói. A hangképzés körébe tartozó nyelvjárási sajátságok között tehát már csak az orrhangú magánhangzók kérdéséről kell szólnom.

STEUER ezekről (Sz. NyH. 18.) a következőképpen nyilatkozik: «Udvarhely megye észak-keleti részén, a Sóvidéken, Havasalján, Gyergyóban s talán egyebütt is széltében divatoznak. Az n (ny) hangot szó vagy szótag végén itt sem mondják ki tisztán, hanem elhagyják s az előtte álló vocalist orrhanggal ejtik, pl. $v\bar{e}n$, $l\bar{e}j\bar{a}n$; $v\bar{e}n\acute{s}e\acute{g}$, $l\bar{e}j\bar{a}n\acute{t}o$. Azonban magánhangzó s következő n előtt változatlan marad az n , ny s nem áll be az orrhang, pl. $v\bar{e}n$ $emb\bar{e}r$, $l\bar{e}j\bar{a}n\acute{y}os$, $v\bar{e}nnek$, $l\bar{e}j\bar{a}n\acute{n}ak$.» Körülbelül ugyanezt mondja Nyr. XXII. 303 is. Én a magam részéről még nem mernék e kérdésben egészen határozott véleményt mondani. A Székelyföld egyéb vidékein sohasem vettem észre, de Udvarhely vármegye egyik-másik községében (különösen Oroszhegyen, Zetelakán, Máréfalván, tehát a Havasalján), mintha egyik-másik ember csakugyan ejtett volna ilyeneket. Egészen kétségtelenül azonban sohasem tudtam meggyőződni róla, hogy csakugyan orrhangú magánhangzókat ejtenek-e ilyen n előtt. E kérdést tehát egyelőre függőben kell tartanom. Annyit azonban állíthatok, hogy ha talán valóban ejtenek is némelyek orrhangú magánhangzókat, «széltében» semmiesetre sem divatoznak. Ez inkább csak egyéni sajátság lesz, a mely, legalább elterjedtségének mostani mértékét tekintve, még nem mondható jellemző nyelvjárási sajátságnak.

Összefoglalva az eddigi eredményeket, megállapíthatjuk, hogy Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának magánhangzói a következők:*)

*) A FUF. hangjelölése és a magyar nyelvjárási közleményekben szokásos átírás a következőképpen felelnek meg egymásnak: $\bar{i} = \acute{i}$, $\bar{e} = \acute{e}$, $\bar{e} = \acute{e}$, $e = \acute{e}$, $\bar{e} = \acute{e}$, $\varepsilon = e$, $\bar{a} = \acute{a}$, $\bar{a} = \acute{a}$, $\bar{u} = \acute{u}$, $\bar{o} = \acute{o}$, $\bar{o} = \acute{o}$, $\bar{a} = \acute{a}$, $a = \acute{a}$, $\bar{a} = \acute{a}$, $\bar{a} = \acute{a}$, $\bar{a} = \acute{a}$, $\bar{o} = \acute{o}$, $\bar{o} = \acute{o}$, $\bar{u} = \acute{u}$; $\bar{o}u$, $\bar{o}\bar{u}$, $\bar{e}\bar{i}$ = $\acute{o}u$, $\acute{o}\acute{u}$, $\acute{e}\acute{i}$, vagy $\bar{o}u$, $\bar{o}\bar{u}$, $\bar{e}\bar{i}$.

VELARES					PALATALES				
1	2	3	4	5	4	3	2	1	
								$\bar{i}$ i	1
							$\bar{e}$ e ē		2
						$\bar{e}$ e			3
					$\bar{a}$ ä				4
				$\bar{a}$ $\bar{a}$ a					5
$\bar{u}$ u								$\bar{u}$ ü	1
	$\bar{o}$ [ö] o						$\bar{o}$ ö [ō]		2
			$\bar{a}$ ä						3
			$\bar{a}$ ä	$\bar{a}$ ä					4
				$\bar{a}$ $\bar{a}$ a					5

A megye területén tehát, a mint ebből a táblázatból kitűnik, nyolcz olyan egyszerű magánhangzó van meg, mely a köznyelvben ismeretlen. Hozzájárul ezekhez még négy kettőshangzó is. A nyelvjárás magánhangzórendszere e szerint fölötté gazdagnak mondható. És az eddig mondottakból világos az is, hogy ha van a székely magánhangzórendszernek valamely elvi jelentőségű jellemző vonása, akkor ez nem a zártabb hangok kedvelése, mint a hogy STEUER állította, hanem a velaris alsóbb nyelvállással együtt járó fokozottabb ajakkerekítés.

A nyelvjárás fonétikai sajátosságainak leírása után áttérek most azon törvényszerű hangtörténeti jelenségek tárgyalására, a melyek Udvarhely vármegye nyelvjárását más székely nyelvjárásoktól megkülönböztetik. Kezdetjük pedig legezélszerűbben a

legismeretesebb hangtörténeti jelenséggel, az ú. n. *ö*-zéssel, a mely szintén nem egyéb, mint a labialisációs hajlammak egyik bizonyítéka.

Régebben csak azt tudtuk róla, hogy a «nyugati székelység»-nek jellemző vonása s ezt is csak BUDENZnek 1859. évi értekezéséből. Pontosabb leírásához azóta már KRIZA és STEUER is szolgáltatott újabb adatokat, sőt magam is foglalkoztam már vele egy alkalommal, de még van egy és más, talán nem egészen érdektelen pótolni valóm. S hogy kellőképen megvilágosíthattam e nyelvjárási jelenséget, tárgyalni fogom először is mai állapotát, másodszer mai földrajzi elterjedését, harmadszer pedig eredetét.

BUDENZ, e sajtóágról írván (Magy. Nyelvészet V. 360), még csak egész általánosságban azt mondja, hogy az *ë*-nek *ö*-vé való változásában áll. Példái azonban mind olyanok (pl. *töttem, mönnek, köröszet, Bösztörce, stb.*), a melyekből nyilvánvaló, hogy ő csak a legteljesebb mértékű *ö*-zést ismerte s úgy látszik nem vette észre azt sem, hogy az *ë* > *ö* változás még e körben is csak bizonyos korlátok között érvényesül. KRIZA már valamivel jobban ismerte ezt az erősebb fokú *ö*-zést. A keresztúrfiszéki és a háromszéki nyelvjárások közötti különbségek felsorolása közben ugyanis ezt mondja: «Jellemző vonása a keresztúrfiszéki nyelvjárásnak az, hogy *ö* magánhangzót használ, kevés szó kivételével mindenütt, hol a háromszéki közép v. közlő *e*-vel él, mint: *szönt, szömbe, szöröncse, mönyök, tömlec, hörözög, szerelem, nőzni, förödni, börrögni, pöszelek, pözme, gyöp, fölös* stb. Vanak csakugyan kivételek, bár nem fölös számmal, hol a háromszéki nyelvjárásban dívó közép *e* nem változik át *ö*-vé, mint: *szerte, tennap, tента, észtena, égy, écczör, réa, léány, hézza, éssze, gerénda, dészka, mēnkő, mēnyország, mēnyecske* (gyakrabban mégis *mönyecske*), *pérepács* (használtabb *párapács*) s még egy néhány.» (Vadr. 549.)

KRIZÁnak e nyilatkozata tagadhatatlanul helyes megfigyelésről tanuskodik.*) Azonban szabatosabban és nem a mai

*) De már nem kifogástalan, a mit folytatólag mond: «Megjegyzendő azonban, hogy a közép *e* kiejtése a keresztúrfiszéki ember szájában majdnem oly élesen hangzó, mint a hosszú *é*,

háromszéki nyelvjárásból, hanem a régibb köz-magyar hangállapotból kiindulva a következőképen kell e teljesebb mértékű ö zés törvényét meghatározni: minden régi *ë* *ö*-vé változott, kivéve a) e néhány szóban: *ëcs* (*ëcsém*, *ëcséd* stb.), *ëgyéb*, *ëggy* (de *ëccé*, *ëccér* mellett már *ëccő*, *ëccör* is), *ëssze*, *mënkő*, *szërte*, *szërre*, *szërnyü*, *zërget*; b) a vegyeshangú tőszavakban, pl. *dëszka*, *szërëda*, *lëány*, *tëmplom*,*) és állandóbb összetételekben pl. *tënap*, *hanëm*, *amëjik* (de gyakrabban *amiik*) *mënnýország*, *háromszër is* stb.; c) azon szavakban, a melyekben az *ë* még az *ö*-zés megindulása előtt másféle hangváltozást szenvedett, pl. *mëg*, *nëm*, *ëb*, *tömlec* stb.***) *sohól* stb., *vidör* stb.

Az *ö*-zés másik, kevésbé teljes módját KRIZA említette legelőbb nyelvészeti irodalmunkban. A Homoród-vidéki nyelvjárásról szólva ezt mondja: «a hol elsőbb szótagban éles vagy közép *ë* jön elő, ott a következő *ë* sem vált *ö* hangot, mint: *ëszëm*, *vëszëm*, *vërës*, *édës*, *fëlmënyëk*» (Vadr. 558). KRIZA szabályát kiegészítette STEUER azzal, hogy még az *ë*-t is megjelölte olyannak, a mely a későbbi szótagban való *ö*-zés akadályá (az *é*-ről nem nyilatkozik) s kimondotta, hogy az első szótagbeli *ë* sem labialisálódik (Nyr. XXII. 301). Mindkettejük meghatározását végül igyekeztem kijavítani s kiegészíteni magam, mikor a halmágyi nyelvjárás tanulságai alapján (NyK. XXXI. 375—76)

hasonlítólag a háromszéki népnél szokásos hangoztatási módhoz, ... midőn a mondatbeli súly a szó, pl. *embër* végére esvén, ezt megnyújtja s tisztán úgy hangzik *embër*. Tehát: *ëcczör*, *hëzzám*, *gërënda*, *mënkő* stb.» (U. o.) — Az *ë* mindig csakis *ë*-nek hangzik és sohasem «oly élesen hangzó, mint a hosszú *é*» KRIZA ú. l. észrevette, a miről alább még szólunk, hogy *ë*-ből fejlődött *ë* helyett néhol (de nem a tulajdonképeni kereszttűrfiszéki nyelvjárásban) *é*-t is ejtenek, pl. *embër*, *kë* (= kell), s ezt, a hangváltozás föltételeit nem ismervén, (mert nem a mondatbeli súly az oka, hanem vele egy szótagba tartozó *r*, *l*), tévesen általánosította minden *ë*-re. Én *ëcczör*, *hëzzám*, *gërënda*-féle alakokat sohasem hallottam és nem is hiszem, hogy ilyeneket valahol ejtenének.

*) Vö. e szóra nézve még alább 34. l.

**) Az *ë* < *e* fejlődés összes eseteit lásd Vadr. 549—50. és SzNyH. 6.

megállapítottam egyrészt azt, hogy az *édös* csak tévedésből kerülhetett KRIZA példái közé, mert a zárt *é* nem akadályozza a következő szótagban való *ē > ö* változást, pl. *kényös, fényös, édös*, másrészt pedig azt, hogy STEUER e fogalmazása «ha az elől álló szótagokban, főképp pedig az első szótagban nincs *ē* vagy *ê*» (i. h.) nem elég pontos, mert lehet az első szótagban *ē* vagy *ê*, de későbbi szótagokban mégis megtörténik az *ē > ö* változás. (L. alább).

Az *ö*-zés föltételeit e kevésbbé *ö-ző* területen tehát következőképen kell meghatároznunk: az *ö*-zés csak tisztán magashangú szavakban csak az első szótagon túl és ott is csak abban az esetben érvényesül, ha a közvetlenül előtte álló szótagban nincsen *ē* vagy *ê*. Például szolgáljon sok százra rugó adataim sorából ez a néhány: a) *ezök, embörnek, lélkömöt, énekölnek, székőj, érközött, mindön, kériők, héjtelenkodik, nemöseköt*, és b) *szēm, mēnyék, éccé* (< *éccēr*, egyszer), *szērzette, csēbērbe, pērēskédēm, mēkkērēsztlēkkēdēt*, de már ismét c) *észitök, négyvenön, mēkszēgēszhētöd, pēllēkōttētök*, stb.

Már az eddigi példákból is látható, hogy tulajdonképpen nemcsak *ē > ö*, hanem *ē > ő* változásról is beszélhetnénk. Akkor t. i., mikor ugyanazon szótagba tartozó *l, r, j* következik utána. Hogy ilyen esetekben mi volt a közvetítő fok, *ö-e*, vagy *ê* (pl. *embörnek > embörnek > embörnek*, vagy pedig *embörnek > embörnek > embörnek*) azt szinte lehetetlennek látszik kétségtelenül eldönteni. Attól függ ugyanis, hogy az *ö*-zést, vagy a liquidák nyújtó hatását tartjuk-e régiebbnek. Én már egymagára abból a körülményből, hogy a liquidák nyújtó hatása sokkal nagyobb területen érvényesül, mint az *ö*-zés, hajlandó volnék arra következtetni, hogy az előbbi a régiebb. (Bár elismerem viszont azt is, hogy az elterjedtség egymagára még nem szolgálhat mindig föltétlenül biztos kriteriumként a jelenség korára nézve). De a liquidatiós jelenségek vizsgálata közben sikerült egy olyan kriteriumra találnom, a mely egészen kétségtelenné teszi, hogy a liquidák nyújtó hatása Udvarhely vármegye területén régiebb, mint az *ö*-zés. (L. alább). A fejlődés menete e szerint *ē > ê (> *ō) > ő* volt.

Az *ö*-zés földrajzi elterjedésének kérdésére nézve Krizánál csak ezt a két nyilatkozatot találjuk: «Az *ö-ző* népbeszéd tel-

jes virága a Fér-Nyikó vidékén díszlik s ennek határain túl már hulladozni kezdnek a virág szirmai.» (Vadr. 558). És «Udvarhelyszék Marossszék felé fekvő helységeiben, valamint a felvidéken már gyérül az ö-zés.» (Vadr. 556). Ennél pontosabb határát Steuer sem ismerte még, de én községről községre folytatott vizsgálataim alapján már abban a kedvező helyzetben vagyok, hogy teljes határozottsággal kijelölhetem az ö-zés területét. Az ö-zés két különböző mértékét egyelőre figyelmen kívül hagyva jelenthetem, hogy Udvarhely vármegye területén a legszélsőbb ö-ző községek délnyugatról kiindulva a következők: Szenterzsébet, Magyarhidegkút, Bözöd, Gagy, Martonos, Énlaka, Firtosváralja, Pálfalva, Oroszhegy, Zetelaka, Oláhfalu, Magyarhermány, Kisbaczon, (Telegdibacson), Bibarczfalva, Olasztelek, Felsőrákos, Alsórákos és innen a megye déli határa mentén fekvő magyar községek egészen Szenterzsébetig.*) E területen belül minden község nyelvjárása ö-ző. Ezen ö-ző csoporttal szemben az Udvah. megye belseje felé eső legszélsőbb ž-ző községek ugyanebben a sorrendben a következők: Magyarzsákod, Vécze, Csób, Rava, Bözödújfalú, Körispatak, Etéd, Atyha és Korond. E községektől észak-nyugatra, valamint kelet felé Csík és Háromszék megyékben már mindenütt ž-ző nyelvjárás dívik.

Az ž-ző és ö-ző nyelvjárások határ-községeinek e pusztá felsorolása magában véve még nem nagyon tanulságos, de rögtön igen érdekessé válik, ha egy térképen megvizsgáljuk ezen községek fekvését. Akkor kiderül ugyanis az a meglepő tény, hogy az ž-ző és ö-ző területek elválasztó határa észak-nyugaton a Firtos-tetővel kezdődő s Magyarzsákod és Hidegkút között végződő, körülbelül 28 kilométer hosszú hegygerincz, északon a Firtos-tetőt a Hargitával összekapcsoló Pálfalvi-hegy (a Fehér-Nyikó- és a Korond-patak vízválasztója), észak-keleten, Csík felé pedig a Hargita-hegyláncz. Dél-keleten, Háromszék felé, az egy-

*) Udvarh. megyétől délre is van még egynéhány ö-ző nyelvjárásziget (oláh és szász környezetben), de ezeket egyrészt még nem is ismerem mind, másrészt meg nem is tartoznak jelen tanulmányom körébe. E nyelvjárászigetekben valószínűleg régi, már a székely törzsek telepedése után, de ennél nem sokkal későbbi időben történt, ö-ző területről való másodlagos telepítéseket kell látnunk.

kori Bardocz-fizék határa szolgál nyelvjárási határ gyanánt, délen pedig Nagyküküllő megye határával és egyúttal az általános magyar nyelvhatárral esik egybe az ö-zés határa, mert eléri a szász és oláh nyelvterületet, melyet már csak itt-ott szakít meg egy-egy magyar nyelvsziget. A fölötte érdekes tanulság tehát az, hogy a nyelvjárási határ vagy vízválasztó hegygerincez, vagy pedig régi politikai határ mentén halad.

E szabály alól csak két kivétel van. Az egyik az, hogy Bözöd a Firtos-zsákodi hegygerincez nyugati lejtőjén fekszik, a másik az, hogy a mai Nagybaczonnak Telegdibacson nevű része Háromszék vármegye területén fekszik, és mégis mindkettőnek ö-ző a nyelvjárása. De az első kivételt kielégítően megmagyarázhatja az a történelmi tény, hogy a politikai hatóság a XVII. és XVIII. sz. folyamán onnan sok szombatos családot kiüldözött, sokan meg önként kivándoroltak, hogy megmenekedjenek a zaklatástól. (Vö. ORBÁN B.: A székelyf. leír. I. 146. és köv. l.). Föltehetjük tehát, hogy az eltávozottak helyére a Keresztúr-fizéknek hegyentúli, de már ö-ző részeiből való családok telepedtek s hogy csak ez a későbbi telepedés okozta a nyelvjárás változását. Hogy Bözöd egykor, földrajzi fekvésének megfelelően, csakugyan az ö-ző nyelvjárás-vidékhez tartozott, arra következtetni lehet talán abból is, hogy egy 1602-ből való hivatalos összeírásban még Bezednek van írva a község neve (Vö. JAKAB-SZÁDECZKY: Udvarh. vm. tört. 304). Telegdibacson esetében pedig elég rámutatnunk arra, hogy régebben Bardocz-fizékhez tartozott s csak az 1877. évi I. t. cz. 2. §-a csatolta Háromszék vármegyéhez. (Vö. NyK. XXXVII. 310). Minthogy ezek szerint e két látszólagos kivétel is csak megerősíti a szabályt, kimondhatjuk most már eredményként, hogy ö-zők Udvarhely vármegye területének mindazon községei, melyek a Kisküküllő vízrendszeréhez tartozó patakok mentén fekszenek, ö-zők pedig azok, melyek a Nagyküküllő, továbbá a két Homoród, a Vargyas-, Kormos- és Barót-patakok vízrendszere mentén fekszenek. (Ez utóbbiak ugyanis már az Olt medencéjéhez tartoznak). Az ö-zés területét tehát három felé vízválasztó hegygerincez, egy felé pedig régi politikai határ zárja be.*)

*) Egy magyar nyelvész (a ki pedig nagyon is számot tart

Megjegyzem még közbevetőleg e ponthoz, hogy székely nyelvjárási tanulmányaim folyamán még más esetekben is azt tapasztaltam, hogy régi, több száz évesnek becsülhető nyelvjárási sajátságok határai vízválasztó hegygerinczekkel vagy régi politikai határokkal esnek egybe. A hol e párhuzamosság meg van zavarva, ott több esetben történelmi tényekkel bizonyítható egy későbbi, másodlagos telepedés, s valószínűleg minden más esetben is ilyen okok következménye a mai eltérő állapot. Nyelvjárási határként szereplő vízfolyást még egyet sem találtam; a hol van ilyen, ott az mindig egyúttal politikai határ is (pl. az Olt egyfelől Háromszék, másfelől Brassó és Nagyküküllő megyék között) s ilyenkor ú. l. a politikai határ és nem a víz a tulajdonképpeni nyelvjárás-választó.

Az *ö*-zés és *ő*-zés határvonalait aránylag könnyű volt megállapítanom, de már nem olyan könnyű pontosan elválasztani az *ö*-zés fejlettebb és kevésbé fejlett módjának földrajzi területeit. Nagyjában bizonyos, hogy a teljes mértékű *ö*-zés az egykori Keresztúr-fiszeknek (a mai keresztúri járásnak) a Nagyküküllő vízrendszere mentén fekvő községeiben, a csekélyebb mértékű pedig az egykori udvarhelyi anyaszéknek Pálfalvától délre fekvő községeiben, valamint a Bardocz-fiszekben (tehát a mai homoródi és részben az udvarhelyi járások területén) divik. De bizonyos az is, hogy az udvarhelyi járásnak a keresztúrival szomszédos községeiben (körülbelül a Nagyküküllőig) majdnem mindenütt hallani a még szintén használatos *tésznek*, *vésznek*, *köröszt*, *széröz-féle* alakok mellett *tösznek*, *vösznek*, *köröszt*, *szöröz-féléket* is. Sokszor ugyanaz az ember ejti egyszer az *ő*-zö, másszor az *ö*-zö alakokat. Néha még a Nagyküküllőtől keletre, a két Homoród vidékén is észrevehetők az erősebb fokú *ö*-zés nyomai. Az udvarhelyi járáshoz tartozó, de a keresztúrihoz közel fekvő községek nyelvjárásának ilyen átmeneti állapota miatt alighanem teljes lehetetlenség volna ma a kétféle szabály szerint való *ö*-zés

---

e névre, vö. NyK. XXXVII. 328) csúfolódva emlegette ugyan egy alkalommal (u. o. 330) az én «hegység gerinczén vonuló» nyelvjárási határait, de a most tárgyalt eset is bizonyítja, hogy ezzel nem az én nyelvjárási határait váltak nevetségessé.

határát pontosan megjelölni, mert a teljes *ö*-zés nyilván már átlépte a keresztúri járás határát és erősen terjedőben van kelet felé, a merre felé nagyobb hegység nem akadályozza a sürűbb közlekedést. S ez a körülmény talán némi útmutatással szolgálhat az Udvarhely megyei *ö*-zés történetére nézve is.

E szempontból vizsgálva az *ö*-zés kérdését, először is nem lehet benne kétség, hogy a kétféle árnyalat közül nyelvtörténetileg a ma is meglevő gyöngébb a régibb. Azaz nem úgy kell képzelnünk a dolgot, hogy a keresztúrfiszéki teljes *ö*-zés áttérjedve a szék határán az udvarhelyszéki községek nyelvjárásában már csak félig-meddig tudott érvényesülni, vagyis a szótó első tagjában nem tudta ugyan legyőzni az *é*-t, de a további szótágokban mégis labialisálta. E magyarázat mellett semmiféle analogiát sem lehetne fölhozni, mert minden nyelvjárási tapasztalat azt bizonyítja, hogy egy bizonyos nyelvjárási sajátság vagy a maga változatlan formájában tud érvényesülni idők folyamán szomszédos vidékeken is, vagy egyáltalán nem terjed s megmarad a maga régibb határai között. Ellenkezőleg kell tehát képzelnünk a fejlődés menetét; úgy, hogy az *ö*-zés gyöngébb foka volt a régibb, hogy eleinte mindenütt csakis ez volt meg s csak később erősödött egy kisebb területen mai teljesebb mértékéig.*) Az *ö*-zés megindulását pedig nem kereshetjük másutt, mint azon a területen, a hol a mai napig legtovábbra fejlődött, tehát Keresztúr környékén. Az *ö*-zés a maga legkezdetlegesebb alakjában innen terjedt el legyezőformán a vizek folyásával ellenkező irányban községről-községre mindaddig, míg el nem érte vagy a

---

*) Fontos bizonyítéka ennek a következő érdekes tény: A halmágyi nyelvjárásziget *ö*-zö, de meg van benne az *a—á > á—á* assimilatio is. Olyan nyelvjárás, a melyben mind a két sajátság megvan, csak egyetlen egy van, a keresztúri. Halmágy lakosságának az a rétege tehát, a mely e két sajátságot belévitte a község mai nyelvjárásába (Halmágy nyelve u. i. a szó szoros értelmében vett vegyülék-nyelvjárás, vö. Erd. Muz. XXII. l.) csakis Keresztúr-fiszék területéről kerülhetett valamikor, évszázadokkal ezelőtt, mai helyére. S íme, Halmágyon még ma is csak a gyöngébb fokú *ö*-zés van meg. Világos tehát, hogy az elszakadás korában az *ö*-zés a ma teljesen *ö*-zö keresztúri járásban is még csak ilyen fokon állott.

vízválasztó hegységet, vagy a politikai határt. De a míg a jelen-ség e határt lassan-lassan elérte, addig kiindulása területén persze nem maradt meg eredeti alakjában, hanem azonközben folyton erősödve elérte mai teljesebb fokát.

Vízgerinczen túl azért nem hatolt az *ö*-zés, mert az innen és túl lakó községek alig-alig érintkeznek egymással, minthogy más-máshova járnak hetivásárra. A Kisküküllő vízrendszere mellett fekvő község lakói Parajdra és Erdőszentgyörgyre, a Nagy-küküllő vízrendszere melletti pedig Udvarhelyre és Keresztúrra. A hetivásároknak e szempontból való fontosságát még egy más tanulságos példa is bizonyítja. Az egykori Bardocz-fiszék községeinek lakossága ugyanis a Háromszék területén fekvő Barótra jár hetivásárra s csakis ennek a körülménynek tulajdonítható az, hogy az *ö* zésnek már Baróton és a körülötte fekvő más háromszéki községekben is mutatkoznak némi nyomai. (Vö. NyK. XXXVI. 322). Ma ugyan még azt mondhatjuk, hogy az *ö/ë* határa itt is födi az egykori Bardocz-fiszék és Miklósvárszék politikai határát (a mai megyehatárt), de ez aligha lesz soká így. A hetivásárok alkalmával történő sűrű társadalmi érintkezés hatása u. l. erősebb, mint a politikai határ elválasztó ereje. S ha az *ö*-zés e ponton már csakugyan átlépte a politikai határt, akkor igen valószínű, hogy hosszabb-rövidebb idő múlva Háromszéknek ú. n. Erdővidéke is *ö*-ző nyelvjáráson fog beszélni. Annál valószínűbb ez, mert Háromszék e vidékét az Olt túlsó partján is csupa *ö*-ző község veszi körül.

Mindeddig csak az *ö*-zés külső történetéről szoltunk. Ideje, hogy rátérjünk az *ö*-zés belső, nyelvi történetének tárgyalására is.

Nyelvjárás-földrajzi tények alapján kitűnt, hogy az *ö*-zés erősebb foka az újabb fejlemény, gyengébb foka pedig a régibb állapot. Legújabban Kovács MÁRTON is ugyanilyen véleményt nyilvánított: «Úgy látszik, az *ö*-ző nyelvjárások *ö*-zése a ragokban és képzőkben, általában a második és következő szótagokban kezdődött» (Nyr. XXXVII. 417.). A tény megfigyelése helyes. De következnek most már e tény magyarázata, megfejtése annak a kérdésnek, hogy mi okozta, mi indította meg e szótagok *ë* hangjában az ajakkerekítésre való hajlamot. Kovács Márton e kérdést már nem vizsgálta s tudtommal más nyelvész se pró-

bálta még okát adni az *ö*-zés keletkezésének. Én az alábbiakban kísérletet teszek e kérdés megfejtésére.

Kiindulok abból a figyelemre méltó körülményből, hogy hangsúlytalan, tehát a szó első tagján túl eső *ë* a magyarban igen-igen kevés kivétellel mindig vagy kötőhangzó, vagy pedig ragnak vagy képzőnek eleme. Mint ilyennek a labialis illeszkedés következtében ugyanazon nyelvtani kategórián belül mindig *o* és *ö* hangú párja van. Pl. *hiszék*, de *ütök*, *adok*; *kéréget*, de *szövöget*, *huzogat*; *nézdégél*, de *üldögél*, *álldogál*; *lépkéd*, de *köpköd*, *csapkod*; *kerthéz*, de *földhöz*, *házhoz* stb. *)

Az én véleményem szerint itt kell keresnünk az *ö*-zés megindulásának csiráját. Minthogy ugyanazon kategórián belül az *ë*-nek mindig ajakkerekítéssel képzett *o* és *ö* volt a párja, természetes, hogy ez nem maradhatott hatás nélkül az *ë*-re sem. Ezért lett tehát az *ë*-ből legelőször ilyen helyzetben labialis *ö*. S ez megmagyarázza egyszersmind azt is, hogy miért nem labialisálódott eleinte a hangsúlyos szótagbeli *ë*. Azért nem, mert ilyen helyen akármilyen más magánhangzó is állhat; más szavak hangsúlyos szótagbeli *o* vagy *ö* hangja tehát nem gyakorolhatott rá semmi különösebb hatást. Más szóval: minthogy pl. a *hiszék* alakkal csakis az *ütök* vagy *adok*-félék tartoznak egy kategóriába, érthető, hogy az *ö*, *o* külső analogiája labialisáló hatást gyakorolt a *hiszék* *ë* hangjára; de minthogy ezzel ellentétben pl. a *szëm* szóval nemcsak a *dög*, *koncz*, hanem az *ing*, *fül*, *duda*, *vers*, *baj* és még ugyanannyi féle hosszú magánhangzós töhangzójú szócsoport tartozik egy kategóriába, nem csodálkozhatunk rajta, hogy a különféle magánhangzóknak e hosszú sora lehetetlenné tette, mert ellensúlyozta a *dög*, *koncz*-féle szavaknak esetleges analogiai hatását a *szëm*-félékre.

Hogy miért nem labialisálódott eleinte a hangsúlytalan *ë*, ha közvetlenül előtte hangsúlyos *ë* vagy *ê* állott. pl. *szërész*, *szërészett* stb., annak is megvan a maga pszichológiai oka. Az első

*) Kivétel csak *-alom*, *-elëm*, *-dalom*, *-delëm*, *-ékony*, *ékény*. Ezek a köznyelvben még ma is csak két alakúak, mert az *ë* hangjuk előtti szótagban sohasem lévén *ö* vagy *ü* hang, nem érvényesülhetett bennük a labialis illeszkedés.

szótagbeli helyzete miatt az *ö*-zés ellen immunis *ë* (*ê*) fokozta a közvetlenül utána következő *ë* ellenálló képességét is. Olyan módon t. i., hogy a beszélő szerveknek az első szótag *ë*-jének kiejtése után könnyebb volt a rögtön utána következő szótagban, alig egy pillanat múlva, ismét ajakkerekítés nélküli tiszta *ë*-t ejteni (*përël, szërëz*), mint két-három szótaggal későbbben (*ëhetöd, lehetségös*), vagy más magánhangzó után (*vigyön, kërjön, vesszön*). De mikor egy idő múlva a hangsúlytalan szótagokban már egészen közönséges volt az *ë* helyett való *ö* ejtés, el kellett jönnie természetesen annak az időnek is, mikor már a hangsúlyos szótagban álló *ë* sem tudott ellentállani a labialisálás kísértésének. Így kezdtek azután lassanként már *tëttem, vëttem, szëm, rëggel* stb. helyett is *töttem, vöttem, szöm, röggel* stb. alakokat ejteni.

Az Udvarhely vármegyei *ö*-zés történetében tehát két mozzanatot kell megkülönböztetnünk. Az első az, hogy a kötőhangzó, rag és képző *ë* hangja a vele ugyanazon kategóriában (az *-alom, -elëm, -dalom, -delën, -ëkony, -ëkëny* kivételével) állandóan változó labialis képzésű *o* és *ö* külső analogiai hatása következtében labialis hanggá változott, a második pedig az, hogy az ilyen módon inducált *ë > ö* változás később megindította az *ë* labialisálásának folyamatát a hangsúlyos szótagban is, tehát olyan esetekben, a mikor erre nézve nem forgott fenn külső analogiai ok.

Lehetséges, hogy a köznyelv *ö*-zõ alakjai, vagy más nyelvjárások *ö*-zése talán más úton keletkeztek, (az Oklsz-nak sok adata mintha erre engedne következtetni), de erős a meggyőződése, hogy Udvarhely megyében az eredetileg tisztán *ë*-zõ nyelvjárás csakis ilyen úton válhatott az idők folyamán legnagyobb részében *ö*-zõvé.

HORGER ANTAL.

Az úgynevezett igeidők elméletéhez.

(Hetedik közlemény.)

74. *Általános és összefoglaló megjegyzések a latin perfectumtól önálló funkciójának magyarázatához. A latin történeljelző perfectum actióqualitása.*

I. A latin perfectumalakok állapotjelző funkcióját illetőleg, mint a magam fennebb olvasható tárgyalásának jellegzetes sajátosságát ki kell emelnem, hogy ezt az állapotjelző funkciót nem szorítom csupán a perf. indicativusának achronistikus alakjára. Hanem — ha magának az igetőnek értelmében, és a helyzetben megvan annak a lehetősége, hogy perfectumtöve állapotjelző is lehessen — megállapítom az állapotjelző funkciót a *perfectumtól összes alakjaiban*, még pedig nemcsak a szenvedő alakokban, melyekben az állapotjelző értelem az alak alkotása miatt is gyakoribb lehet, hanem az összes activ alakokban is. Nemcsak *recessit* alakba érthetem bele például a meglévő állapotot is (= elvonult, nincs itt, távol van); lehetnek állapotjelzők a többi alakok is: *a*) az achronistikusak, pl. utinam *recesserit* (= bárcsak távol volna); utinam *recessisset* (= bárcsak távol volna, de nincs); *recessisse eum puto* (= azt hiszem, távol van); *b*) az időt is jelzők: *recesserat* (mult állapot = távol volt, er hatte sich zurückgezogen); *recesserit* (jövő állapot = távol lesz, er wird sich zurückgezogen haben). Észrevettük azonban azt is, hogy ez az állapotjelző értelem mégsem egészen olyan, mint a görög perfectum alakoké, először: mert az állapotjelzés átható igéknél nem az alanyon, hanem a tárgyon érezhető, másodszor: mert ugyanazon igealak is a helyzethez képest hol állapotjelző, hol történeljelző értelemben használható, a mi a görögben nem lehetséges (*Comperi* a latinban *a*) annyi mint *compertum habeo*, *b*) jelenthet mult történést is, pedig igekötős = ἐποθύμην, tudomást szereztem a multban valamiről). Észrevettük továbbá, hogy az állapotjelző értelem kiérezhetéséhez a latinban olyanformán, mint a magyarban, magának az igető fogalmi tartalmának arra való alkalmassága szükséges, és nevezetesen, hogy az állapotjelzőknek

érthető perfectumtövek többnyire a latinban is igekötősek, holott a görög perfectumtövek igekötő nélkül is mindig történés-létrehozta állapotot jelentenek. Most csak azért említettük ezt a tényt, hogy újra felvessük azt a már említett kérdést, mely kutatásunk ezen pontján el nem hallgatható: vajjon, ha így áll a dolog, egyáltalában van-e jogunk a latinban állapotjelző perfectumértelmelemről szólni, s nem úgy áll-e a dolog, hogy az összes latin perfectumok voltaképpen történésjelzőek, az állapotjelzés pedig, ha a helyzet megengedi, csak beléjük érthető. Mert pl. igaz, hogy ezt a kitéltelt: *utinam oppressus esset* a tényleges helyzetnek megfelelően kétféleképpen érthetem: a) bárcsak *clnyomatott volna* akkor, a multban, valaki, b) bárcsak *el volna nyomva* (most is, ha a kívánság még mostanra is érthető, azaz, a helyzet olyan, hogy az állapot beleérthető a perfectumtöbe). De hiszen a görögben is van az aoristosnak (mely pedig mindig történésjelző) olyan használata, melybe a jelenlegi állapotot is beleértheti, a ki akarja, mert a helyzet szerint csakugyan beleérthető (l. a 28. pontot, s teszem azt ezt a példát, Herod. VI. 129. ὁ παῖ Τισάνδρου, ἀπωρχήσαό γε μὲν τὸν γάμον, vagy Hom. VI. 444. μᾶθον ἔμμεναι ἐσθλός). Vajjon nem elegendő-e tehát a latin perfectumok összes functióinak magyarázatára az eredeti aoristos-functió? Felelet: nem elegendő. Mert nem is szólva arról a kétségbe nem vonható (a görögben is mutatkozó) nyelvtörténeti tényről, hogy a perfectumformák úgyszólván szemünk láttára válnak mult elbeszélő alakokká (*ich bin gewesen* = *ich war*, *ich habe gesehen* = *ich sah*), először is ne feledkezzünk meg a passiv és deponens alakokról, melyek functióit e szerint csak úgy magyarázhatnók, hogy mindenben követték az activ alakokat. Az analogiának ilyen tág körű kiterjesztése az activumoktól egészen különböző alakulású formákra már magában véve is nehezen volna elfogadható. Tegyük fel, hogy *recessit*, *comperit* aoristos-functiójúak, még ha beléjük érthető is az állapot, de vajjon állíthatom-e *occisus est*, *ingressus est* alakokra is, hogy bennük is az aoristos-functió az eredeti? Nyilvánvaló, hogy nem. Aztán meg a latin activ perfectum indicativusa sem felel meg egészen a görög aoristosénak. Ugyanis a görög aoristos határozottan *mult* alak, s az augmentum és a módosult személyjelek alakilag is határozottan annak jelzik: ellenben a latin *recessit*, *comperit*, és még inkább a *captus est*, *ingressus est* alakok eredetileg nyilvánvaló módon időjeltelenek, achronistikusak. Mult jelentésük tehát az aoristos alapértelem feltételezése mellett egyáltalában nem volna magyarázható, mert, mint tudjuk (l. a 27. pontot) punctuális értelmű indicativus alak *időjeltelenül* csak jövő vonatkozású lehet. Harmadszor: a latin perfectumba belefoglalt történés, mint éppen az előbb említettük, s később meg is ma-

gyarázzuk, nem mindig momentán értelmű, hanem többnyire úgy, mint a magyarban, igekötőre van szükség, hogy momentán értelművé s ezzel állapotjelzővé is válhasson. (V. ö. a 81. és 120. jegyzetet is.) Negyedszer: míg a görögben az állapotjelzés értelme éppen csak az aoristos indicativusába és a participiumba (l. 33. pont) erőszakolható belé, addig a latinban az *összes* (modalis és infinitivus alakokba, s az időt kifejező) alakokba is beleérthető, mint ezt fennebb nagy nyomatékkal kifejtettem. Egészen bizonyos tehát, hogy míg a görög aoristos indicativusába és participiumába csak beleérthető az állapotjelzés, de nem szabad beleérteni, mert a görög aoristost éppen történésjelző értelme jellemzi, — addig a latin perfectum állapotjelző funciója a perfectumtő alapértelméből magyarázandó, sokkal inkább, mint a magyarban, hol a most említett négy kriterium közül csak egyetlen egy, a harmadik van meg, s nevezetesen, a hol a perfectumtőből egyáltalában nem is képezhetők egyszerű modalis és infinitivus alakok. A mellett kell tehát maradnunk, hogy a perfectum eredeti, állapotjelző értelme a latinban is nyilatkozhatik, azonban már akkor is, mikor a latin nyelv a mi számunkra először jelentkezik, a görög használathoz képest igen nevezetes (fennebb kellőleg kiemelt, s előttünk már ismeretes) különbségeket mutat, általában pedig ritkán fordul elő; a latin nyelv késői fokain aztán az összetett alakok mindinkább átveszik még ezt a halványabb állapotjelző értelmet is, úgy hogy végtére a román nyelvekben csak történésjelzővé és multtá válik az egyszerű alak.

II. A latin perfectumalakoknak erről az önálló *történésjelző* (nem előzményességet jelentő) funciójáról az egyes alakok használatának áttekintése után szintén fel kell vetnünk azt a kérdést: vajjon legalább itt, a *történésjelzés keretén belül*, ne magyarázzuk a történésjelzés eredetét mindig az eredeti aoristosértelemmel? Kétséget sem szenved, hogy a latin perfectumok közt alak szerint igen sok eredeti aoristosképzés van (l. fennebb a 64. pontot): közel áll tehát az a gondolat, hogy az *összes*, másnémi képzésű alakok is ezen aoristosképzések analogiájára vették fel a történésjelző értelmet, s azért jelenthetnek nemcsak állapotot, hanem történést is. Ez a kérdés is olyan, melyet nem igen szellőztettek az eddigi kutatók.¹¹⁷⁾ DELBRÜCK nagy összefoglaló művében hatá-

¹¹⁷⁾ A mennyire tudom, rendszerint abban a magyarázatában nyugodtak meg a latin perfectum kettős funciójának a kutatók, hogy az igazi perfectumfunciók az eredeti perfectumértelemmel, a mult történésjelző funciók pedig az eredeti aoristosértelemmel magyarázandók, s nevezetesen az utóbbi funciók mindig az eredeti aoristosértelemmel. L. pl. Stolz. Lat. Gramm. II.¹ 221: «die idg. s- Aoriste . . . sind mit dem altererbtén Perfektsystem vereiniget worden, woraus eben die doppelte Function des letzteren im Lateinischen sich erklärt». Mint látni fogjuk, az

rozottan a perfektumfuncióból dedukálja az *indicativus időjel-telen alakjában* a történésjelző (mult) értelmet (Syntax II. 275.). «Der indog. Perf. bezeichnet zunächst einen in der Gegenwart erreichten Zustand. (Hogy ez a kiindulópont hibás, erről fennebb szoltam; most ez nem tartozik ide.) Dabei stellt sich leicht die Vorstellung ein, dass die Gegenwart einen Abschlusspunkt darstellt (fordítva lett volna helyes a deductió!) und somit kann der Zustand der Vergangenheit zugewiesen werden. (Eddig most csak az összefüggés kedvéért idéztem a deductiót; helyes része most következik.) Neben dem Zustand bezeichnet das Perf. aber auch Handlungen, . . . und so kann denn der *Indikativ* (tehát nála csak ez!) auch dazu dienen, Handlungen, die der Vergangenheit angehören, mitzuthemen.» Delbrück e deductiója a történésjelzésre és annak multságára nézve, mint látjuk, a földolgan megegyezik az én feltevésemmel; mert jóllehet másképp magyarázza a mult értelem fejlődését, annyi bizonyos, hogy a perf. achronistikus indicativusára nézve nem az eredeti aoristos-alakokban (és a synkretismusban) keresi az alapjelentést, hanem magában a (módosult értelmű) perfectumtőben. Hiányzik azonban nála a határozott állásfoglalás a többi alakokra nézve. Pedig az a functió, a mely által az ú. n. perf. historicum (*amavit*) az állapotjelző functiótól (*constitit, adolevit*) különbözik, nemcsak ebben a perfectumalakban van meg, hanem meglehetősen a többi perfectumalakokban is. Az *amavi-t* alakban a multságot nem a végzet, hanem maga a történésjelzővé módosult perfectumtő fejezi ki, mert az alak, mint történésjelző, *jövőnek tudvalévöleg sohasem érthető. Minden olyan más perfectumalak is, mely nem jövő vonatkozású, ezért értendő multnak az önálló használatban.* Azaz: minden olyan önálló perfectumalak, melynek a *modalitás jövőre* vonatkozó értelmet nem ad, ha történésjelző, mult értelmű; így nevezetesen a subjunctivus irreális alakja (*amavisset*) mindig,¹¹⁸⁾ de a reális alak (*amaverit*) is néha, ha modalitása nem

aoristoszerű functió magyarázatában nem mindig szükséges az eredeti aoristosértelemhez folyamodni; az én kutatásom sajátsága éppen az, hogy megkísértem annak a meghatározását, mikor nem? A Stolznál is megnyilatkozó eddigi magyarázatnak az a hibája, hogy nem veszi tekintetbe a perfectumtőnek minden nyelvben (még a késői görögben is) mutatkozó értelmi módosulását az aoristoszerű értelem felé. Ez a módosulás az aoristos nélkül is beállt volna, sőt ez esetben még sokkal inkább, mint éppen az aoristosalan nyelvek fejlődése mutatja. — Mint látni fogjuk, DELBRÜCK sem vette észre ennek a jelenségnek teljes fontosságát az összes perfectumalakokra nézve; mert, ámbár magára az *amavit* alakra nézve elismeri a perfectum-alapon való értelmi fejlődést, a többi alakok magyarázatában nem alkalmazza fenn ismertetendő deductiójának eredményét. L. fenn a szöveget.

¹¹⁸⁾ Olyan nyelvek, a melyeknek az irreális föltevés kifejezésére nincs más alakjuk, mint a perfectumtőből képzett alak, ezt kénytelenek hasz-

jövő vonatkozású (l. a 69. és 70. fejezetet). És fordítva: *min-den multra értendő önálló használatú perfectumalak a perfectumtól*

nálni achronistikus vagy éppenséggel jövő vonatkozású kitételekben is, ha ugyan határozottan ki akarják fejezni a feltevés megvalósulhatatlanságát, a mi természetesen kifejezetlenül is maradhat. Egyáltalában nincs pl. más irreális alakja, éppen csak a perfectumhoz tartozó összetett feltételes alak, a magyar nyelvnek. Ezért pl. Plautusnak ez a mondata (Persa, IV. 6. 26 és kk.): «Animus iam in Navi'st meus. Do. Cras *ires* potius, hodie hic *cenares*. Vale» — melyben a latinnak elég az irrealitás kifejezésére az imperfectum, magyarra így fordítandó: «Holnap *mentél volna* inkább, ma *ebédeltél volna* itt», föltéve, hogy ki akarjuk azt is fejezni, hogy Dorpalus belenyugodott Sagaristio eltávozásába, és nem akarja maradásra birni. Ilyenkor aztán persze a magyarban előáll az a furcsa eset, hogy az irreális perfectum jövő vonatkozású. Hasonlók még efféle kitételek is: «Holnap *elutaztam volna*, ha az a baj nem történt volna tegnapi; ez főmondatban áll, de a mellékmondatban is előfordulhat, pl. «Ha az ellenség holnap *támadt volna* meg bennünket, mi győztünk volna»; értsd: az ellenség már megtámadt, le is győzött, feltevésünk megvalósulhatatlan. A francziának van achronistikus vagy jövő vonatkozású irreális alakja is, csak hogy nem a subjunctivust, hanem az indicativust használja, még pedig a latin imperfectumnak megfelelő ú. n. descriptif alakot. «Si l'ennemi nous *attaquait*, nous le repousserions.» De ez az alak először is csak a szerkezet mellékmondatban használható; másodsor nem elég határozottan irreális, mert a fennebbi szerkezet lehetségesnek tartott támadást is jelölhet, s ez esetben egyértelmű ezzel: Si l'ennemi nous *attaque*, nous le *repousserons*. Azért, ha az irrealitást határozottan akarja jelölni, a franczia is vagy más, a helyzetet pontosabban körülíró szerkezetre, vagy a perfectum multjára szorul, mely feltevésben mindig csak irreálisan érthető. (Si l'ennemi nous *avait attaqué* demain, nous l'aurions repoussé.) A német ebben a tekintetben megegyezik a magyarral. «Wenn . . . uns *angreifen würde*» nem okvetlenül irreális; csak «wenn der Feind uns morgen *angegriffen hätte*» értendő mindenestre irreálisan. Az angol nem szereti az *if*-es constructiót, s ilyenformán a franczia és német constructió sajátos vegyülékét használja: perfectumot, de az indicativus multját. «*Had* the enemy *attacked* us tomorrow, we should have won.» [Ismét más nyelveknek, nevezetesen az ó- és újjörögnek voltaképpen csak az achronistikus vagy a jövő feltevés kifejezésére van irreális alakja, az ó-görögnek az összes actiók multja (természetesen indicativusban), pl. εἰ ἐπέκτεισο (ἐσχες, εἴχες), εἰδίδου; (εἰδωκας) ἄν = ha volna valamid, adnál, de nincs, tehát nem adsz, — az újjörögnek az imperfectum multja: ἄν εἴχες, ἄν εἴδεις; a görögben a multvontatkozás csak beleérthető az alakokba, kifejezve nincs sem az ó-, sem az újjörögben, mert a kifejezett multság az irrealitás jelölésére van lefoglalva. E szerint a fennebbi mondatok görögül: Εἰ οἱ πολέμιοι ἤντιν ἐπέθεντο (v. ἐπίκειντο) αὐριον, ἐνίκησαμεν (ἐνικώμεν) ἄν, újjörögül: ἄν οἱ πολέμιοι μας προσέβαλαν αὐριον, (ἐ)μεῖς ἤσέλαμε νικήσει αὐριον nélkül (a helyzet ismerete nélkül) kétértelműek.] A latinnak két irreális alakja van feltevéses szerkezetekben: achronistikus és jövő vonatkozásban az imperfectum subjunctivi, mult vonatkozásban a (plusquam)perfectum subjunctivi. Latinul tehát a fennebbi mondat így hangzanék: si hostes cras nos adgrederentur, vicissemus. Csakhogy, ha az irreális alak a főmondatban van: cras proficiscerem, nisi haec calamitas *intervenisset* az *intervenisset* alaknak a *proficiscerem*-étől különböző időfokozata félreértésre adhat okot. Azért a latin is inkább körülírással és indicativusszal fejezné ki a gondolatot, így: cras profecturus eram, nisi . . . intervenisset.

történésjelző értelme alapján magyarázandó. A magyarázat tehát csak a *jövő vonatkozású* perfectumalakokra nézve lehet kérdéses. Ilyenek lehetnek: a perfectum futuruma, reális subjunctivusa, és infinitivusa.

A perfectumtő *futurum* alakjában, ha nem állapot-, hanem történésjelző, a jövő időjel miatt még kevésbé jelenthet *mult* punctuális történést a perfectumtő, mint azokban a subjunctivus alakokban, melyek a modalitás jövő vonatkozása miatt nem lehetnek mult értelműek. A perfectum futurumának ezt a néha tagadhatatlanul mutatózó punctuális történésjelző (nem állapotjelző) értelmét az *önálló használatban* (de csupán abban) magam sem hiszem csupán az eredeti perfectumfunkció módosulásából magyarázhatónak, és nem tartom kizártnak, hogy itt az a perfectummal elegyült eredeti aoristosfunkciónak is szerepe van. De a 67. pontban említettem azokat a nehézségeket (a görög *futurum* analógiáját és a latin passiv alakokat), melyek miatt még az *önálló használatban* sem általánosítom annyira ezt az aoristosfunkciót, mint DELBRÜCK tette, ki éppen e miatt a viszonyított használatot egyáltalában nem tudja magyarázni (l. a 146. jegyzetet).

A perfectum reális subjunctivusában a következő feltételek mellett tartom az értelmet az eredeti aoristosfunkcióból magyarázhatónak. 1. Ha az alak viszonyítottan nem érthető, tehát erre az alakra vonatkozólag csak főmondatokban. 2. Ha az *önálló használatban* jövőre vonatkozó modalitású. A ne *feceris*-féle jelentésben azonban az *injunctivus*-os hypothesis mindamellelt kérdésesnek tartom.¹¹⁹⁾

Csak egy perfectumalak van, melynek magyarázatában én is mindig az eredeti aoristosértelemből vagyok kénytelen kiindulni ott, hol az alak nem érthető állapotjelzőnek és mégsem előzményes értelmű. Ez az alak a perfectum *infinitivusa*, ha a szereplő személy szempontjából történést jelöl (*habuisse, fecisse vellet*, l. a 72. B) pontot). Ugyanis, ha a perfectumtőből indulnánk ki a magyarázatban, akkor az alak csak viszonyítottnak, előzményesnek volna érthető, pl. *vidisse puto*, a mi a jövő

¹¹⁹⁾ Mint a 100. jegyzetben említettem, az *injunctivus-hypothesis* egészen valószínűtlenné teszi az a körülmény, hogy deponens és passiv (összetett) alakok is éppen úgy használatnak jövő funkcióval, mint az állítólagos *injunctivus*-formák. Pl. Cic. ad Qu. fr. II. 12. *Jocum autem de sua egestate ne sis aspernatus*. Néha ilyen, látszólagos mellékmondatban is: Plaut. Men. 994. *Facite illic homo iam in medicinam ablatus siet*. Ter. Heaut. IV. 6. 23. *Cave quicquam admiratus sis*: L. a 147. jegyzetet is. Ez mindenesetre mutatja, hogy az alakmagyarázatban lehetőleg nem kell elhagyni a perfectumfunkció talaját. Ha a latin perfectum nem volna a modalitáshoz képest jövőre is érthető, hogyan volna képzelhető ilyen alakhasználat?

vonatkozású főigék (*vult* stb.) mellett természetesen ki van zárva. Ne feledjük külömben, hogy ez az alakhasználat csak az archaistikus latinságban található. A mi a későbbi, görögutánzó költőknél és prózáiroknál előforduló alakhasználatot illeti, azt, mint a maga helyén kifejtettem, vagy állapotjelzőnek (*teligisse gaudet, oratam esse volo* stb.), vagy egyenesen görögutánzásnak, s ez esetben a görög aoristos erőszakosan csinált párjának kell felfogni (si possit pectore . . . excussisse deum stb.).

75. A történésjelző értelelem magyarázásához szükséges még végül bővebben megvizsgáljunk egy, eddig majdnem teljesen elhanyagolt kérdést. Ez a kérdés a latin történésjelző perfectum-alakok történéseinek kvalitására vonatkozik: ha a latin perfectum nem állapotjelző, hanem történésjelző, azaz a görög aoristos párja, vajon milyen actióbeli minősége van akkor a perfectum-tőnek?

Erre a kérdésre igen nehéz a válasz, s általában ezt tartom mai napság az egész actióelmélet legnehezebb kérdésének, melyre pedig éppen magyar kutatónak a mi nyelvünkre való tekintettel, okvetlenül meg kell felelnie. Ahhoz a különbséghez érkeztünk ezzel a kérdéssel, mely az actiójelzésnek a nyelvben általában lehetséges két főmódozatára vonatkozik, s a nehézség a két főmódozat egymástól való elhatárolásában áll.

Kétségtelen ugyanis, hogy az igetőknek minden nyelvben már magukban véve, azaz: a maguk fogalmi tartalma szerint van bizonyos tényleges, a flexio vagy ragozás minden alakjának alapul szolgáló actióárnyalatuk. *Vic-* (*győz-*) tő kétségkívül más actióárnyalatú, mint teszem azt: *ama-* (*szeret-*). Amaz inkább momentán, emez inkább cursiv-durativ. Kétségtelen továbbá, hogy *praeifixumokkal* (igekötőkkel) és némely nyelvben, pl. a magyarban, szabad *képzőkkel* módosítható az igető actióbeli árnyalata; magában véve cursiv-durativ árnyalatú igető ily módon momentánná: *ingressivvé*, pl. *elmegy, fortgehen, abgehen, abít, csordul* vagy *effektivvé* (*resultativvá, perfectivvé*) pl. *megtesz, erschliessen, verderben, defert, emelint* alakítható. Ezek közül az igetőben magában is meglévő tényleges actióárnyalatok közül mármost az *ingressiv* és *effectiv-perfectiv* képzős igetőké nagyon hasonlít ahhoz a functióhoz, melyet a görög nyelvben a perfectumképzés teljesít, másrészt pedig ugyanezen *ingressiv-effectiv* képzős igetőké (s néha a momentán szabadképzőseké) ahhoz a functióhoz, melyet a görögben az aoristos, a latinban pedig az ú. n. perf. historicum (a történésjelző) alak teljesít. Innen van, hogy, mint tapasztaltuk, a görög perfectum és aoristos a magyarban megfelelőleg rendesen csak igekötős (vagy néha momentán-képzős) igetők alakjaival fordíthatók. Hasonlóképpen a latinban is számos igekötőtlen és szabad-képzőtlen történé-

jelző perfectumalak van, melyet magyarra igekötősen kell fordítanunk.¹²⁰⁾ A fordítás elárulja és bizonyítja, hogy a görög perfectum és aoristos, s a latin perfectum, még a történésjelző is, actió tekintetében olyan árnyalatot ad az igetőnek, mely a magyar praefixumokkal és a szabad képzőkkel kifejezhető tényleges actióárnyalattal értelmileg rokon. Azonban — és itt van a punctum saliens, — mégsem azonos vele. Mutatja ezt a görögben és a latinban az, hogy a momentanizáló praefixumok az imperfectum alakjaival is megférnek, s hogy ilyen praefixumos igetőknek egyszerre mind a két (illetőleg három) alakjuk megvan és használatos; az imperfectum mellett az aoristos (vagy a perfectum) is. Καθαίρω, καθείλον, (καθήρηκα) vagy megegyező idejű alakokkal: καθήρουν, καθείλον (καθήρημαι); *incendebat, incendit; removebat, removit* stb. stb. A görög perfectumról, mely különben is nagyon sok igéhez egyáltalában nem képezhető, ezúttal ne is szólnunk. De nyilvánvaló, hogy a görög aoristosnak és a majd minden igetőhöz képezhető latin mult történésjelző perfectumnak actióbeli értelme nem lehet azonos az igetőben (és az imperfectumban) is lehetséges, tényleges actióqualitással. Nem kerülhettem el, hogy erre a fontos jelenségre már tanulmányom elején (I. a 25. pontot, a 26. jegyzetet és a 24. pontban közölt III. tételt) tekintettel ne legyek, s azért nem is definiáltam

¹²⁰⁾ Mindenkinek feltűnhetett, a ki latinból magyarra fordított, hogy igekötőtlen latin történésjelző perfectumok magyarra gyakran még olyankor is igekötős alakkal fordítandók, mikor hangsúlyos határozó van az ige mellett. L. pl. Liv. I. 12. 8. *Vicimus* (legyőztük) *perfidus hospites*; I. 3. 1. *imperium ei incolome mansit* (megmaradt); I. 6. 3. *Romulum cupido cepit* (elfogta); I. 7. 2. *Remus cecidit* (elesett). Csak hamarjában végigtekintve egy iskolai használatra való igelajstromon; ilyeneknek találunk még pl. a következő alakokat: *tacuit, momordit, possedit, didicit, egit, fregit, iecit, legit, movit, venit, seivit, pandit, vertit, solvit, misit, armavit, necavit, domuit, delevit, vetuit, iussit, placuit, sensit, aperuit, fugit, rapuit, pupugit, mersit, sparsit, cecidit, cecidit, prehendit, læsit, rupit, fefellit, mutavit, emit, crevit, livit, posuit, stb. stb.* és pl. a következők deponens alakokat: *miseritus est, oppertus est, mortuus est, ultus est, iratus est* (=megharagudott), *passus est, lapsus est* stb. Azonban némely efféle ige nek már imperfectuma is olyan, hogy fordításában igekötős alakokra szorúnk; tehát, hogy perfectumuk, ámbár igekötőtlen, mégis állapotjelző értelmű is lehet, már az igető sajátos ingressiv-resultatív actióárnyalatának (v. ö. a 33. jegyzetet) tulajdonítandó. *Fregit erus*=eltörte a lábát; elbeszélésben ez hangsúlyos tárgygyal így is mondható magyarul: *lábát törte*; de mint meglévő állapotot konstatáló alak csak igekötősen használható: «nézd csak, eltörte a lábát!» Ugyanez a különbség megvan a magyar és a román nyelvek közt is (v. ö. a 84. jegyzetet); a francziául tanuló kezdő rendszeren igekötős ige ket keres a francziában is a magyar igekötős alakok fordítására, s nehezen találja meg a magyar igekötős ige nek megfelelő franczia punctuális alakot (*kiment*=il sortit; *levette* a kalapját=il ôta son chapeau stb. stb.). Ezekre a nyelvi jelenségekre eddig még igen kevés figyelmet fordított a magyar nyelvtudományi kutatás.

a görög aoristos actióját «momentán» actióqualitásnak, hanem «punctuálisnak». A «momentán» terminust ugyanis czélszerű az ige-töben magában is lehetséges actióqualitás jelölésére használni, melyet már a most idézett fejtegetésekben is jobb terminus hiányában «tényleges» actióqualitásnak neveztem.¹²¹⁾ Φορε- ige-tö kétségkívül cursiv-durativ tényleges actióqualitású, a flexio akár-melyik actiótövében használjuk; ἐφόρησε (= *viselt*) aoristosban is a tö *tényleges* actióqualitása más nem lehet, mint cursiv-durativ, mert *viselni* valamit csak tartósan lehet. De az aoristos-alak funkcióját éppen az különbözteti meg az imperfectumatól, hogy a beszélőt a viselés processusa az aoristos használatakor nem érdekli, hanem csupán a viselés tényét konstatálja az alakkal. Az Odysseia elején (2. sor) πλάγχθη alak tényleges actióminősége cursiv-durativ, s az aoristosban sem válhatik praefixum nélkül momentánná: hanem, mint aoristos, igenis, punctuális actiójú, mert a költő nem festi, nem leírja vele a bolyongás processusát, hanem konstatálja a bolyongást: mivel egyrészt magyar aoristos nincs, másrészt ige-kötőt ehhez az át nem ható ige-töhez nem tehetünk, ez esetben meglegszünk a hangsúlyos határozóval («igen sokat»), és úgy fordítjuk az alakot, mintha imperfectum volna = «igen sokat bolyongott». Ugyanott ἐπερσεν alak tényleges actióqualitása szintén nem momentán; de magyarra nem fordíthatjuk másképp, mint momentán (ige-kötős) ige-tövel: «*elpusztította*». Az ἐνίκησε aoristos tárgyatlan alakkal csak ige-kötőtlenül fordítható: *győzött*; de tárgyasan már nem mondhatni, hogy: *győzte* (az ellenséget), hanem csak ige-kötősen: *legyőzte*. Azaz a *győzött* alakkal vagyunk kénytelenek az ἐνίκα és ἐνίκησε alakokat *eggyaránt* fordítani, ha tárgyaltanul állanak, s viszont *mind a kettőt* a *legyőzte* alakkal, ha tárgyasak. Földolog tehát: nem szabad össze-tevesztetni az ige-töben is lehetséges tényleges actióqualitást, melyet a magyar nyelv is kifejezhet, az actiótö qualításával, melyet a magyar nyelv nem fejezhet ki. A latin nyelvben a perfectum-alaknak aránytalanul leggyakoribb funkciója az aoristos-szerű (mult) történésjelző funkció. Magának a tönek tényleges actió-qualitása cursiv-durativ is lehet, de a perfectum-tö actiója mégis punctuális, mert éppen úgy, mint a görög aoristos, a latin

¹²¹⁾ V. ö. a 26. jegyzet végét. Viszont az ige-töben is lehetséges momentán actiófaját nem tanácsos az aoristos-actiótö jelölő *punctuális* terminussal jelölni. Értekezésem eddigi részeiben, s kivált, mikor a görög aoristosról szóltam (l. kül. a 27. pontot), magam is elkövettem azt a hibát, hogy az ige-tö actiójára is használtam a *punctuális* terminust. Kénytelenségből tettem, mert akkor még koránlottam a most kifejtett különbségek feszegetését. Ezentúl azonban a momentán actiótö következetesen az ige-töben is kifejezhető actiófaját fogom érteni, a punctuális actiótö pedig az aoristosnak (és a latin történésjelző perfectumnak) actiófaját.

történésjelző perfectum is nem fejlődésében képzelheti a történet, hanem megtörténtnek vagy történendőnek konstatálja. *Amabat* és *amavit*, *reddebat* és *reddidit* tényleges actióqualitása teljesen egyforma; a köztük lévő különbség subjectivebb természetű: *amabat* folyásában, fejlődésében képzelheti a szeretést, *reddebat* mint megkíséreltet jelzi a visszaadást, ellenben *amavit* és *reddidit* mint történetet konstatálja. *Amabat* és *amavit* alakoknál a magyar fordítás a két alaknak csak tényleges actióbeli qualitását fejezheti ki, s azért magyarul mind a két alakot egyformán fordítjuk. Azért érthető magyar emberre nézve olyan nehezen az a subjectivebb actióqualitás, melyet a görög aoristosnál és a latin történésjelző perfectumnál punctualitásnak nevezünk. A francziában, olaszban (és némileg a németben is) a megfelelő fordítás (*il aimait, il aima; egli amava, egli amò*) mindig lehetséges, és semmi sem mutatja jobban az imperfectum és az (aoristikus) perfectum közt lévő actióbeli különbség élénkségét, mint éppen az a tény, hogy a román nyelvek (s az újjörög is) mai napig is szigorúan külön tartják a két alak használatát. A különbség minden kétségen kívül actióbeli, mert az aoristos- és perfectumtól elválaszthatatlan, s nem más alakbeli ismertetőjelei vannak, hanem éppen a tövet módosítók. De, a mennyiben ez a «punctualitás» is actióqualitás, mindenesetre subjectivebb természetű, mint az a másik, «tényleges» actióqualitás, és semmiképpen sem zavarandó össze a «momentán» actióqualitással. Egészen a beszélő egyén tetszésétől függ, vajjon magában véve (ténylegesen) cursivduratív actiójú mult történetet is folyásában, fejlődésében képzel-e el és akar-e elképzelteni, vagy sem. Viszont tőle függ az is, vajjon magában véve momentán actiójú történetet fejlődésében (— tehát ez esetben a dolog természeténél fogva, mint *megkíséreltet*, de végre nem hajtottat, vagy mint *ismétlődöt*) akar-e jelölni, vagy sem. Ha igen: imperfecta actiót használ, melyet olykor, kivált ha momentán actiójúak a tövek, még külön képzőkkel (a latinban n-nel, t-vel, sc-val stb.) is nyomósíthat; ha nem: perfectumot használ, melylyel természetesen nem férnek össze az imperfectumképzők (*cer-n-ebat, de cre-vit; flec-t-ebat, de flex-it; pa-sc-ebat, de pa-vit; gignebat, de gen-uit* stb.) Stiliztikai értelemben mikor szokott előfordulni az egyik, mikor a másik actióqualitás önálló használatban, arra a tapasztalás már rég megadta a felvilágosítást. «*Perfecto procedit, imperfecto insistit oratio.*» A latin perfectum is, úgy, mint a görög aoristos, nem annyira a fantáziának, mint inkább az értelemnek szól. A történetesorozat válságos főeseményeinek előadására való, s erre a kérdésre válaszol: *mi történt aztán?*; vagy egyes mult eseményeket konstatál. A perfectum nem fest, nem leír, hanem állít. Az imperfectum multja ellenben a mult főtörténeteket környező

mult helyzetek *festésére*, mult testi vagy lelki állapotok *leírására* való (de olyan mult lelki vagy testi állapotokéra, melyek nem valami megelőző történés eredményei, mert ez utóbbi esetben meg az állapotjelző perfectum praeterituma van helyen.¹²²) Az imperfectum erre a kérdésre válaszol: «*Milyen volt a helyzet, az állapot? Mit kísérelt meg tenni az alany? Mit szokott tenni az alany?*» A használatnak ez a stilisztikai különbsége az actió qualitáson alapul, s egyúttal mutatja, hogy az az actióqualitás, melyet a görög az aoristossal s a latin a történésjelző perfectummal jelöl, az igető tényleges actióqualitásával össze nem zavarandó, subjectivebb, a beszélő felfogásától függő jelenség, s azért a magyar nyelvben, melyben csak a tényleges actióqualitás jelzése lehetséges, utánózhatatlan. Ez a subjectivebb actióqualitás az, melyet a görög, latin és román nyelvekben *punctuális* (concentráló, complexív) actiónak neveztek el. Ilyen az *összes latin történésjelző perfectum alakoknak* (nemcsak az indicativus achronistikus alakjának), mind azoknak, melyek az eredeti perfectum-functió, mind azoknak, melyek az eredeti aoristosfunctió alapján magyarázandók, actióbeli kvalitása, függetlenül az igető tényleges actióbeli kvalitásától. A görög és a latin nyelvekben (és részben a latinból származott román nyelvekben is) magában a flexióban is külön tövekből flektálható alakcsoportok vannak két olyan actióqualitás jelzésére, melyhez hasonlókat más nyelvek nem flexióval, hanem praefixumos összetételekkel, vagy szabad képzőkkel szoktak kifejezni. Nevezetesen a görög nyelv bizonyos, arra alkalmias igetővekből képzett perfectumtövekkel fejez ki olyanféle actióqualitást, melyhez hasonló más nyelvek *részben* az ú. n. perfectiv (ingressiv-resultativ-terminativ) actiójú praefixumos igetővekkkel szoktak kifejezni; azért csupán *részben*, mert maga a tö perfectumjel nélkül ezeknek a nyelveknek nem elég a görög

¹²²) Ugyanez a különbség a görögben is megvan a perfectum praeterituma és az imperfectum praeterituma közt. Némely grammatikus ősi szokás szerint azzal a hibás tételt állítja fel, hogy néha «a perfectum az imperfectum helyett áll». Efféle kitételekről van szó, mint pl. ez (II. V. 790.) *λείπων ἐδοῦτοσαν ἔργος*, állítólag = *ἔδοτοσαν*. A jelenségnek a következő magyarázata: a görög perfectum állapotjelző, s az állapot mindig cursivduratív. Nem csoda tehát, hogy mint mult cursivduratív állapot, hasonló értelműnek érezhető olyan imperfecti-praeteritumokkal, melyeknek fogalmi tartalma szintén állapotjelző színezetű. A görögben mindig ilyen használatú a perfectum praeterituma. A latinban természetesen csak az önálló használatú, tehát állapotjelző alakok lehetnek ilyen functiójúak. *Crediderat*, mint állapotjelző (önálló) mult, nagyon közel áll ehhez: *credebat*. De a görögben is, a latinban is van különbség is a két alakban. A különbség, mint tudjuk, abban áll, hogy a perfectumalakokkal az állapoton kívül az azt létrehozó történés is ki van fejezve. Tehát a perfectumos kitétel ez esetben konkreter, mint az imperfectumos. *Crediderat* = arra a meggyőződésre jutott volt, *credebat* = azt hitte.

perfectumot jellemző állapotjelző értelem kifejezésére. A latinban ennek a görögös perfectumnak már csak nyomai vannak meg. Ellenben nemcsak a görög nyelv, hanem a latin és részben a román nyelvek is kifejeznek egy, úgyszólván minden igetöbblől képezhető, értelmileg a görög aoristosnak megfelelő alakcsoporttal (a történéstjelző perfectum-alakjaival, de nem csupán az *amavi* alakkal, hanem az *amaveram*, *amavero*, *amaverim*, *amavissem*, *amavisse*-alakokkal és a szenvedőkkel is), egy másik olyanféle actióqualitást, melyet a magyar nyelv vagy egyáltalában nem fejez ki, vagy csak a fennebb említett praefixumos vagy szabad képzős igetövekkél tud kifejezni. A görög perfectum magyarul még igekötős igével is csak az indicativusban és a participiumban adható vissza egyszerű alakkal, mert az állapotjelzéshez a magyar alakban a praefixumon kívül a perfectumjel (-t) is megkívántatik, már pedig perfectumjeles modalis és infinitivus-alakok nincsenek a magyarban. A görög aoristos actióqualitása a latinban az activ participium kivételével minden kategóriában kifejezhető a latin perfectum-alakokkal. A román nyelvekben azonban már csak az indicativusban van különbség imperfectum és punctualis-alakok között. A magyarban az aoristos egészen hiányzik és csupán a fennebb említett praefixumos vagy szabadképzős igetövekkél helyettesíthető, melyek, mivel az aoristos értelemnek nem lényeges jegye a történést multsága, a magyar perfectumjel nélkül is megfelelhetnek az aoristos-alakjainak, s e szerint minden modalis és igenévi alakban megalakíthatók. [Pl. *ἔπερσεν*, devastavit, il devasta, elpusztította; *πέρσει* — *πέρσειτε*, devastaverit — devastavisset (ha *devastet* — *devastaret* felel meg nekik, akkor a latinban is csak a tényleges actióqualitás van kifejezve), *εἰπερστίτσα* — *εἰπερστίτανά*, *πέρσον*, csak tiltólag: ne devastaveris, ne pusztítsd el; *πέρσαι* (csak az archaistikus latin nyelvben): devastavisse, *εἰπερστίτσει*; *πέρσαι* — a latinban hiányzik — az *εἰπερστίτσει*, v. mint *εἰπερστίτσει*]. Ezen subjectivebb actióqualitások kifejezésében tehát leggazdagabb a görög nyelv; kevésbé gazdag a latin; még kevésbé a román nyelvek, mert ezekben a különbségtétel egyszerű alakkal csak az imperfectum és az aoristos közt van meg, s itt is csak az indicativusban; a magyar és a hozzá hasonló nyelvek pedig egyáltalában nem fejezhetnek ki subjectivebb actióqualitásokat.

Miért jelölte meg a görög nyelv, melyben ez a három subjectivebb actióárnyalat *egyszerű* igealak-csoportokkal (actiótövekkél) leginkább kifejezhető, éppen ezt a három actióárnyalatot és nem többet, sem kevesebbet, ennek a kérdésnek a feszegetését, mint megfejtethetlen nyelvfiziológiai kérdését, feleslegesnek tartom, s mint már több magyar kutató (Κίτσκα, Bóδις) tette, én is nyomatékosan rá akarok mutatni arra a hibára

mely a nyelvtan történetének újabb korszakában egyes kutatók eljárását jellemzi, kik ebben a három subjectivebb actióban olyan logikai összefüggést kerestek, mely szerint a három görög actio három szükségképi, egymást kiegészítő, egy közös principiumból dedukálható, az összes lehetőségeket kimerítő három kategória. A hiba a grammatikusok mindenáron való rendszerező kedvéből ered, s abban áll, hogy helytelen feltevésekből indulva ki, meghamisították magában a görög nyelvben is az alakok funkciójának igazán megfelelő nyelvi tényeket. Hogy a hármas «rendszer» teljességét tetszetősebbé tegyék, kikoskodták, hogy a görög aoristos mindig a «beálló» (instans) történetet jelenti: így aztán — úgy gondolták — a «folyó, befejezett, beálló» történetek egy közös logikai principium három szükségképi és lehetséges kategóriáját merítik ki. A megfigyelésbeli hiba nyilvánvaló. A görög perfectum nem befejezett történetet, hanem meglévő állapotot jelent, a görög aoristos pedig nem «beálló» történetet, hanem punctualis (complexive felfogott) történetet. De nyilvánvaló a logikai hiba is. Mert a befejezett történetnek nem a «beálló» volna az igazi ellentéte, hanem a *készülő*, melyet éppen azért némely grammatikusok (pl. a Deutscher Einheitschulverein grammatikusai, kivált HORNEMANN Ferencz) negyedik actiókategorianak vettek fel a maguk rendszerébe. Tetézték aztán a görög nyelvre nézve elkövetett hibát a grammatikusok azzal, hogy ezt a görögre nézve hibásan megállapított rendszert más nyelvekre is alkalmazták. Így vált divatossá többi közt nálunk is a latin *amaturus*-alakot és összetételeit «beálló» történetűnek» nevezni, a magyarban pedig ezt: *megérkezik, folyó* (!) történetű alaknak, ezt pedig: *meg fog érkezni, beálló* (!) történetű alaknak a nyilvánvaló értelem teljes, szinte megfoghatatlanul erőszakos meghamisításával. A magyarban, mint már tudjuk, egyáltalában nincs egyszerű igealakokkal kifejezhető subjectivebb actiókategoria; a mi pedig a «folyó, befejezett, beálló» háromságot, mint rendszert illeti, arra nézve bizvást kimondhatjuk, hogy egyike a tudománytörténet tévedéseinek, még pedig olyan tévedéseinek, melynek keletkezése és fejlődése éppen úgy megmagyarázható, mint az «időalakok» és «idők» helytelen felfogásából eredő régibb tévedéseké. Hibás volt a régi elmélet is, hibás az újabb «rendszer» is. A nyelvtudomány csak legeslegújabbban tanulta meg azt, hogy a jelentéstan fejlődésében nem szabad logikai alapon a priori kifilozofált rendszereket ráerőszakolni az alakokra, s hogy rokon functiók kifejezésében egyik nyelv emez úton, másik amazon haladhat. Tanulmányomnak ezen a pontján álláspontom tisztázása céljából elkerülhetetlennek találtam, hogy munkám második, történeti szakaszából előlegezzem ezeket az eredményeket. Hogyan és mely okokból került bele a magyar

nyelvtanba is a szóban lévő hiba, arra aztán munkám történeti részében adom meg a részletesebb választ.

76. *Összefoglalás az önálló használatú latin perfectum-alakok idői jelentése szempontjából.*

I. Az activumban.

1. Az *igenevek* (ide számítva a passiv formájú, de activ értelmű participiumokat is) időt sohasem jelentenek. Idői vonatkozásuk a verbum finitum idejétől függ, melyhez tartoznak. (Bizonyos esetekben beléjük érthető mult idő; de ez a helyzettől függ, kifejezve ez a multság nincs.)

2. Az állapotjelző értelemben álló *finitum-alakok*, ha nincs bennük időjel (tehát ezek: *cognovi, cognoverim, cognovissem*) cursiv-durativ állapotot jelentenek, s teljesen achronistikusak (időt nem jelentenek).

3. Állapotjelző értelemben álló finitum-alakok, ha időjel is van bennük (tehát ezek: *cognoveram, cognovero*) az illető idejű (mult vagy jövő) cursiv-durativ állapotot jelölik.

4. a) Történésjelző értelemben álló finitum-alakok, ha nincs bennük időjel (tehát ezek: *cognovi, amavi; cognoverim, amaverim; cognovissem, amavissem*) önálló használatban a perfectumtő módosult functiója miatt *mult* történést jelentenek. A történés tartozhatik a legközelebbi multba is, a legtávolabbiba is. Ez mindegy. A történés actióqualitása: punctuális.

b) Történésjelző-alakok időjel nélkül csak akkor lehetnek jövő vonatkozásúak, ha a *modalitás* miatt csak úgy érthetők. Az actióbeli minőség mindig punctuális, és ez a functió nem csupán a perfectumtő értelmének módosulásából, hanem az eredeti aoristosalakok functiójának általánosulásából magyarázható.

5. Olyan történésjelző-alak, melyben időjel is van (*dixeram, dixero*), az illető idejű punctuális történést jelöli. De a mult jelű alak ilyen értelemben önállóan nem fordulhat elő. A jövő idejű alak önálló functiója ép úgy, mint a 4. b) alatt említett jövő vonatkozású alakoké (mert a *dixero*-alak különben sem egyéb eredeti conjunctivusnál) nem csupán a perfectumtő értelmének módosulásából, hanem az eredeti aoristos-alakok functiójának általánosulásából is magyarázható. Mindig punctuális.

II. A passivumban.

A passivalakok functiója teljesen olyan, mint az activumoké, azzal a különbséggel, hogy gyakrabban achronistikus functiójúak, mint amazok, mert gyakrabban fordulnak elő állapotjelző értelemben.

A viszonyított actióhasználat. A plusquamperfectum indicativi viszonyított használata.

77. Miféle functióbéli módosulással járt az *achronistikus* perfectumalakban (*advēnit, cognovit*) az, hogy az állapotjelző értelem helyett a történesjelző értelem lépett előtérbe, azt már tudjuk: mivel a beszéléskor meglévő állapotot létrehozó történesnek okvetetlenül a beszélő multjába kell esnie, a történesjelző-alakoknak (minden nyelvben, még a késői görögben is) punctuális mult történesét kellett jelölniök, úgy, mint a görög aoristos indicativusának. Ezen perfectum-alakoknál ugyanis megvan az idői értelem főkritériuma, hogy t. i. a tájékozódásnak közvetlenül a beszélő álláspontjából kell történnie.

Mivel mármost ezek a történesjelző perfectumtövek már maguk is mult értelműek, annak, hogy külön, mult jelű alak is keletkezett hozzájuk (*adven-erat, cognov-erat*), nem lehet az oka a multság kifejezésének szükségessége. *A plusquamperfectum-alakok keletkezése csak az eredeti állapotjelző értelem feltételezése mellett magyarázható*: ilyenkor szükséges lehetett a multság megjelölése, mert maga a perfectumtó csak az időtelen, meglévő állapotot fejezi ki. A plqpf.-alakok a latinban sem jelenthettek eredetileg mást, mint a görögben: mult állapotot, más történeshez való viszonyítás (előzményes értelem) nélkül; és joggal feltehetjük, hogy valamikor, az irodalom előtti korban, éppen ezért a latinban sem volt *minden* igető plusquamperfectuma használatban,¹²³⁾ hanem csak olyanoké, melyek állapotjelzőknek voltak érthetők. Az actióviszonyítás, azaz (a perfectum esetében) az előzményesség kifejezése, azt hiszem, ilyen igetőveken kezdődött. Liv. II. 9. 1. Jam Tarquini ad Lartem Porsinnam *perfugerant*. Ibi nunc orabant. . . nunc monebant etiam stb. mondat pqpft. alakja, ha állapotjelzőnek értem a tövet (= ott voltak), nem fejez ki előzményességet, és e szerint nem viszonyított; ha történesjelzőnek (= előbb oda menekültek), akkor kifejezi az előzményességet, s e szerint viszonyított használatú. Azok a perfectumtövek ellenben, melyek állapotjelzőknek semmiképpen sem érthetők (pl. *amavit*), csak akkor fejleszthették ki a plusquamperfectum-alakot, mikor az actióviszonyítás az állapotjelző perfectumtöveken már ki volt fejlődve. Addig ezeknek az alakoknak nem volt létjoguk, nem volt rájuk szükség, mert ilyen tövek pqpftumai *másképpen, mint viszonyítottan nem is érthetők*. Míg az időjeltelen perfectum-alakokban nemcsak az állapotjelző alakok

¹²³⁾ Sőt, mint mindjárt látni fogjuk, később sem. Ennek a ténynek, mint látjuk, fontos következése van a latin alak eredeti természetének megállapításában.

önálló használatúak, hanem a történesjelzők is lehetnek azok, és többnyire azok is: addig a mult jelű *amaverat*-féle történesjelzők mindig viszonyítottak.

Az eredeti alapfunctió tehát, melyet a viszonyított használatú (előzményes) történesjelző perfectum-alak teljesít, kétségkívül idői természetű. A logikai functio azonban, melyet az előzményes alakokat magukba foglaló mondat szerkezetek teljesítenek, rendesen a létrehozó ok (causa efficiens) functiója, a syntaktikai forma pedig, melylyel az indicativusos előzményes alakok megférnek, mint fennebb, az önálló használatú perfectumnál is láttuk (l. a 66. pontot), a relativ névmásokkal (fő-, melléknévi és határozói névmásokkal) és relativ okhatározókkal szerkesztett mellékmondat, vagy az olyan főmondat, mely syntaktikai kapocs nélkül is hasonló logikai functiójú. Mivel mármost a mult főtörténeszt okadatoló, magyarázó előzményes történes gondolatok összefüggésének természete szerint a főtörténeskor is okvetetlenül hatékonynak, azaz, mint ok, meglévőnek értendő: innen van, hogy a plusquamperfectum-alakokba az okviszony esetén még akkor is mindig beleérthetjük a (mult főtörténeskor) meglévő állapotot is, ha a perfectumtöveket történesjelzők. Míg a viszonyítatlan mult történesjelző-perfectumok (*perfugiu*) igen gyakran kizárják a meglévő állapot értelmét,¹²⁴ addig a viszonyított alakoknál ez a legnagyobb ritkaságok közé tartozik: Erre az eddig figyelembe sem vett tényre nemcsak elméleti deductió útján jutottam, hanem a latin irodalomban előforduló plusquamperfectum-alakok functiójának megfigyelése útján. Az előzményességet tehát már csak azért sem tanácsos a mult főtörténesztől számított *multságnak* (vagy, mint HOLTZE ETZLER-t követve teszi, éppenséggel a multban szereplő alany szempontjából való *multságnak*, l. Syntaxis priscorum scriptorum dat. II. 80. l.: «plusquamperfectum usurpatur de actione *praeterita* subiecti, quod ei qui loquitur praeteritum est») felfogni. Olyan kapcsolatban, hogy pusztán az előzményesség valóságos idői értelmét mutassa, időhatározó szó nélkül a latin plusquamperfectum

¹²⁴) A «multság» értelme annyira velejár a létezés kizárásának értelmével, hogy az idő természetéről filozófáló kutatók a multság lényeges jegyének veszik a «megsemmisülés»-sel járó változást; l. pl. POSCH Jenő definitióját. (Az idő elmélete, Budapest, 1896, I. 14. és kk. l.), mely szerint a mult a jelen létezés tagadása. L. 22. l.: «A «nincs» általános, legszélesebb körű tagadást foglal magában, a «volt» pedig szűkebb körűt, de tagadás van mind a kettőben». Azonban különbséget kell tenni a történesnek magának, és az általa létrehozott állapotnak megsemmisülése közt. POSCH a perfectum állapotjelző értelmére nincs kellő tekintettel, s általában kevéssé veszi számba a nyelvi tényeket. (Erről az érdekes munkáról tanulmányom történeti részében tüzetesebben is szólok.)

csak igen ritkán fordulhat elő, és csakis olyankor, ha logikailag az okviszony nem szerepel, syntaktikailag pedig szoros értelemben vett jelzői viszonyról van szó.¹²⁵⁾ Megférne még az alak

¹²⁵⁾ Órákig olvashatunk elbeszélő előadású latin szöveget a nélkül, hogy *fuera*t-on kívül egy (határozótlan) pqpft.-ot is találunk olyat, melybe a meglévő állapot bele nem érthető. Ősupán a tagadó értelmű főmondat miatt nem érthető bele az állapot az efféle szerkezetű alakokba, Cæs. B. C. I. 44. 4. legio, quæ in eo cornu constiterat, locum non tenuit. Effélénél: Liv. II. 31. 1. Dictator Sabinos, ubi plurimum belli fuerat, fundit fugatque vagy a *fuera*t-tal rokon értelmű *viverat* vagy más efféle igei kifejezéseknél is az összefüggés zárja ki az állapotjelzést, pl. Nepos, Paus, 5. 5. Pausanias eodem loco sepultus est, ubi vitam posuerat. De ha nem okviszonyról van szó, még *fuera*t mellett is rendszeren ott van az időhatározó, pl. Liv. II. 26. 2. missus extemplo A. Postumius, qui dictator bello Latino fuerat, vagy Cic. Orat. 2. clari fuerunt et antea fuerant. S még ezek az időhatározós pqpft.-ok is rendszeren igeikötősek, tehát nem olyanok, mint *amaverat*, hanem már ige-tövéük is perfectiv actiófajtájú. Pl. Cic. de off. II. 23. Agin regem, quod numquam antea acciderat, necaverunt. Liv. II. 14. 6. Primo Arceinos res necopinata perculerat; arcessita deinde auxilia. II. 27. 7. Longe alia, quam primo instituerant, via grassabantur. Cic. Sest. 141. Themistoclem non deterruit a re publ. defendenda... Miltiadi calamitas, qui illam civitatem paullo ante servarat. Cæs. B. C. I. 6. 6. neque expectant, quod superioribus annis acciderat; I. 34. 3. quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus; I. 48. 5. és 40. 1.: quod... superioribus diebus consumpserat; I. 65. 3. maturius quam constituerant stb. Igeikötőtlen példák Cæsar B. C. I. könyvében csak ezek: I. 13. 4. Pupius adducitur, qui ordinem antea duxerat; I. 43. 5. quod prius in tumultum Afraniani venerant, nostri repelluntur; I. 61. 3. quæ superiore bello cum Pompeio steterant civitates, timebant. Liviusnak 65 fejezetre terjedő II. könyvében is az előforduló pqpft. alakok aránytalanul nagyobb része igeikötős, és ezekbe úgyszólván mindig beleérthető a multban meglévő állapot. De beleérthető még a nem igeikötős alakokba is, ha időhatározó nélkül állanak. Ilyenek a következők: 1. 2. quæ libertas ut lætior esset, proximi regis superbia fecerat; 13. 2. (Porsena legatos misit): adeo moverat eum primi periculi casus; 18. 9. quod propter se creatum crediderant; 19. 7. impetum dederat; 24. 1. — adeo duas ex una civitate discordia fecerat; 27. 7. sed plebi creverant animi (motiváló helyzetrajz); 27. 10. verterant (mot. helyzetrajz); 31. 2. turbaverat, firmaverant; 33. 8. (v. ö. 46. 3., 48. 6.) venerant (t. i. úgy, hogy ott is maradtak); 34. 9. quia collega afuerat; 39. 9. in quibus placuerat; 44. 12. Hæ spes Etruscos armaverant; 48. 6. ubi senserant; 52. 8. — adeo mutaverant animum —; 53. 4. castra posuerant populatique fines erant; 65. 7. quod ceciderant animi. Passiv alakok: 6. 1. His, sicut acta erant, nuntiatis; 16. 9. (kettőspont után) et caesi aliquanto plures erant quam capti; 18. 11. id enim postulatum erat. Hogy az állapot nem értendő bele a pqpft. alakba, azt rendszeren időhatározó jelzi Liviusnál is, pl. 1. 8. (Brutus) non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde custos fuit; 3. 2. quorum in regno libido solutior fuerat; 4. 6. qui iam antea id senserat agi; 5. 1. quæ reddi ante censuerant; 18. 6. qui nondum consul fuerat; 26. 2. qui dictator bello Latino fuerat; 27. 1. qui ante nexi fuerant; 30. 14. quia principio pugna steterant; 36. 1. mane egerat. Passiv alak: 18. 7. postquam alia frustra temptata erant. Olyan igeikötőtlen plusquamperfectum activi alak, mely magában, határozó nélkül jelölne valóságos előidejűséget, t. i. olyan

ilyen igazi idői functióval relativ időhatározásban is; de éppen az a jellemző, hogy ilyenkor (*postquam, ubi* mellett) nem szokta használni a latin: éppen olyankor nem fejezi ki tehát az igében az időbeli előzményességet, mikor kétséggkívül arról van szó.

Mivel ilyenformán egyrészt igen ritka esetben fejezhető ki a latinban az állapotot kizáró, tisztán időbeli előzményes történés, másrészt pedig az *amavit*-féle igéhez tartozó *plusquamperfectumokba*, melyeknek igetőve *cursiv-durativ*, sohasem érthető belé az állapotjelzés: ennek a két körülménynek találkozásából az következik, hogy *efféle igéknek plusquamperfectuma még az actióviszonyítás kifejlődése után is csak igen ritkán fordulhat elő*, és hogy az előforduló *plusquamperfectumok* vagy igekötővel *perfectivált perfectumtövekhez*, vagy (a 120. jegyzetben felsorolt) az igetőben is *ingressiv-terminativ actióárnyalatú perfectumtövekhez* tartoznak. Magára az imént például felhozott *amaverat* (*amarat*) *plusquamperfectum*-alakra a *Thesaurus totius latinitatis* egyetlen egy példát sem említ; magam több hónapi folytonos keresés után csak hármát találtam, de ezek kettejéről is érthető, hogy kimaradtak a *Thesaurusból*. Egyet Holtze említ (i. m.

előzményes történést, melybe nem érthető bele a mult állapot, Livius egész II. könyvében csak kettő van: 13. 3. *Jactatum nequiquam de Tarquiniis restituendis, magis quia id negare ipse (Porsena) nequiverat, quam stb.*; és 22. 7. *pergunt domos eorum, apud quem quisque servierat, de, mint látjuk, az első alak ezek közül is motíváló mondatban fordul elő. Passivum alak van három. De mivel Livius a fuerat-os passivum alakot rendszeren történésjelzőnek használja, ezek közül is a következő két példa csak azt mutatja, hogy az erat-os alak nem elég Liviusnak az előidejűség kifejezésére. 29. 5. *senatus vocatus est questionem postulantibus iis, qui pulsati fuerant* (=a kiket azelőtt megverték, nem: a kik meg voltak verve); 22. 5. *de foedere, quod prope in perpetuum negatum fuerat* (melyet előbb megtagadtak), *rem ad novos magistratus reiecerunt*). Marad tehát egyetlen egy passiv példa, (2. 1.), mely szintén motíváló mondatban áll: *quia quaedam publica sacra per ipsos reges factitata erant, . . . regem sacrificulum creant*. De itt is a per ipsos reges határozó közel áll ehhez az értelelhez: akkor, mikor még királyok voltak. Cæsar B. C.-jének egész I. könyvében csak a következő három igekötőtlen és határozótlan *plusquamperfectumot* találtam az állapotot magában nem foglaló, tehát pusztán előidejű értelemben: 15. 5.: *cum sex cohortibus, quas ibi in præsidio habuerat, excipit*; 22. 4. *quod provinciam Hispaniam ex prætura habuerat* (id *beneficium Cæsaris erat*); 40. 1. *his pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quæ citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat* (de itt is a *consumpserat* ige tagadja voltaképpen az eleség meglétét). Tehát ezek közül is egy *fuerat*-os példa, a másik kettő mind a kétszer *habuerat*. Az eredmény így is az, hogy igekötőtlen igék az előidejűséget határozottabban kifejező más elemek nélkül úgyszólván nem fordulnak elő *plusquamperfectum* alakban. Mint fenn előadom, én erre az igazságra nem az anyag vizsgálata (*inductio*) útján, hanem *deductio* útján jutottam, s mivel a kutatás utólagosan igazolta a feltevést, annál több a tény bizonyító ereje.*

II. 81. l.) Terentiusból, Andr. I. 80. Ibi tum filius cum illis, qui *amarant* Chrysidem, una aderat frequens (= azokkal, a kik *azelőtt* szerették, *akkor* már nem szerették Ch.-t); de ez az alak FLECKEISEN kiadásában feltűnő r- betűvel coniecturának van jelezve, s a BUDAI-féle debreczeni kiadásban *amabant*-ot olvasok, éppen úgy, mint pl. Catullus ismeretes versében: Mortuus est passer, quem illa... *amabat*, pedig itt világos, hogy csak a *mors előtt* lehetett szó szeretésről. A másik két példa a magam gyűjteményéből való: Cic. Tusc. disp. V. 20. 60. Atque eo facto sic doluit (Dionysius) nihil ut tulerit gravius in vita: quem enim *amarat*, occiderat, és Plautus, Mil. gl. 131.: Dedi mercatori (tabellas) qui ad illum deferat | meum erum, qui Athenis fuerat, qui hanc *amaverat*, | ut is huc veniret; de itt *fuerattal* együtt (l. 125. jegyz.), az után, vers végén fordul elő az alak, és ráadásul az egész 132. sor, az *amaverat*-alakkal együtt csak Brixnél van meg; ellenben hiányzik a rendelkezésemre álló másik, LORENZ féle kiadásban. (LORENZ «unächt»-nek tartja, GUYERUSRA hivatkozva; hogy miért, nem mondja. RITSCHL maga is elvetette a sort, de azért SCHOELL felvette a Ritschl-féle kiadásba, RIBBECKRE hivatkozva.) Marad tehát eddig *egyetlen* kétségtelen és a Thesaurusba is beiktatandó példának erre a minden iskolakönyvben paradigmául szolgáló, hírhedt, sohasem gyanúsított igealakra az idézett Cicero-féle hely, hol azonban mint motiváló mondat mellékmondatának igéje fordul elő, s ráadásul egy igekötős másik pqpfftra (occiderat) való vonatkozással. Ellenben az igekötős alakról (*adamo*) a *Thesaurus* ezt mondja: «verbi, quod ante Ciceronem non legitur, omnino praevalent formae perfectae, praesentes sunt raræ.» Ez annyit jelent, hogy az *amo* formái helyett, ha az állapot kizárására nem volt szükség, tehát úgy-szólván mindig, az igekötős alakot kellett használniok a latin íróknak.

Mivel az alakok statisztikája ennyire igazolta azt a következtetésemet, melyre először elméletileg, deductio útján jutottam, még jobban megbizonyosodtam az e pont elején említett feltevéseim helyességében, hogy t. i. a perfectumtővel kifejezett actióviszonyítás a perfectumtő eredeti állapotjelző értelme alapján, abból kiindulva magyarázandó. Végképpen igazolja ezt a fel-fogást a *rákövetkezés* (utóidejűség) latin kifejezésének módja is a *-urus* képzőjű, eredetileg meglévő szándékot, tehát szintén (lelki) állapotot jelentő igemellékevekkkel, melyről tüzetesen később szólok. Így értjük most már azt az eddig nem is konstatált tény, hogy olyan ritka nemcsak az afféle igék plusquam-perfectuma (*palluerat*, *fronduerat*, *splenduerat* stb.), melyek actió-árnyalata egyáltalában nem tűri a punctualizálást (úgy hogy achronistikus perfectumalakjuk sem használatos, l. a 81. jegy-

zetet), hanem az olyan igéké is, mint *amaverat*, *gesserat*, melyeknek igetöve igekötő nélkül a perfectumtő állapotjelző értelméhez szükséges momentán-fajta actióárnyalat kifejezésére nem alkalmas, jóllehet ez utóbbi fajta igéknek achronistikus perfectumalakja punctuális történésjelző értelemben (*amavit*, *gessit*) gyakran előfordul.

78. A latin actióviszonyítás tehát abban áll, hogy a latin nyelv¹²⁶⁾ egy valamely, igével kifejezett történést nemcsak syntaktikai eszközökkel (kötőszókkal, adverbiumokkal, határozó mondatrészekkel) viszonyított egy másikhoz, mint a görög, vagy a magyar nyelv, hanem magával az igealakkal is, még pedig az actiótővel, jelen esetben a perfectumtővel. Viszonyított pedig vele nem «két történést egymáshoz», hanem egy történést egy vagy több másikhoz, de nem mint WETZEL gondolta (*Beitragé zur Lehre von der cons. temp.* Paderborn 1888, 15. l.) vice-versa a másikat is az egyikhez. Időileg a viszonyítás az előbb-történtség, előzményesség megjelölésében áll. Logikailag ilyenkor a viszonyított történés a másikhoz melléktörténésnek érezhető s a plusquamperfectum esetében olyan mult melléktörténésről van szó, mely a szintén mult fő-történésnek többnyire okát, magyarázatát adja. Az előzményesség, ha tisztán időbelinek fogjuk fel, természetesen nem egyéb, mint fordított egymásutánság. Az egymásutánság pedig az idő metaphysikai fogalmának leglényegesebb jegye. De a grammatikában czélszerű az «idő» («időalak») terminust csupán olyan nyelvi alakokra szorítani, melyeknek tájékozópontja magának a beszélőnek az idő folyásában elfoglalt álláspontja. A nyelvtan egész története bizonyítja, hogy veszedelmes tévedésekre adhat okot időbelinek nevezni olyan viszonyt, melynek tájékoztatópontja nem a beszélő álláspontja. *Amaverat* igenis, mult, *amaverit* jövő, mert a beszélő a történéseket időbelileg a maga álláspontjából jelzi. Más ilyen időviszony azonban nincs is aztán a nyelvben, mely igealakkal kifejezhető volna. Az az előzményesség, a melyet mind a két alakban a perfectumtő (*amav-*) fejez ki, nem ilyen természetű, mert az *amaverat* és *amaverit* fogalmi tartalmát nem a beszélő időbeli álláspontjához, hanem *egy másik* — egyszer mult, másszor jövő — *történéshez* viszonyítja. Ne beszéljünk tehát, MADWIGOT követve, multról a multban, vagy éppenséggel multról

¹²⁶⁾ Azonban a latinban is inkább csak az irodalmi nyelv sajátsága lehetett az actióviszonyítás az indicativus alakokban; erre mutat az a tény, hogy a legtöbb román nyelvben az egyszerű plusquamperfectum alaknak alig van valami nyoma, s nevezetesen pl. az olaszban az egyetlen *furat* alakot kivéve, minden alak elpusztult. (L. VISING, *die realen Tempora der Vergangenheit*, stb. Heilbronn, 1888, 218. l.)

a jövőben («jövömult»-ról!). Nem szabad a pqpft.-alak lélek-
tanát úgy képzelnünk, hogy a beszélő a multba helyezkedik
(*amavit*) s aztán erről a mult álláspontjáról (az *-erat* jellel)
ismét multnak jelzi az alakot. Fordítva: a multságot az *-erat*
suffixum jelzi, a viszonyítást a perfectumtő. Őrizkedjünk továbbá
attól a nagyon elterjedt, Wundtnál is mutatkozó (l. a 8. jegyz.)
hibától, hogy ebben a jelenségben átképzélést (Standpunkt-
verschiebung) lássunk. Ellenkezőleg! A beszélő tudatában van
és *marad* annak, hogy mult vagy jövő történésről szól, *azért*
jelzi multnak (*-erat*), vagy jövőnek (*-erit*) az alakot. Azok a
nyelvi jelenségek, melyekben én az átképzelés nyelvi tényét fel-
fedeztem és konstatáltam, egészen más természetűek: főfeltételük
éppen az, hogy *ne* legyen tudatában a beszélő az elképzelt
helyzet nem-aktuális voltának, s hogy e szerint, ha az mult,
ne jelezze multnak, ha jövő, *ne* jelezze jövőnek. *Ezek* a nyelvi
jelenségek azonban eddig elkerülték a kutatók figyelmét, talán
azért, mert nem voltak abban a szerencsés helyzetben, hogy a
magyar nyelvhasználatot is megfigyelhették volna (l. a 47. pontot).

79. Ha ennek a történésjelző (előzményes, viszonyított)
pqpft.-alagnak logikai és syntaktikai összefüggését részletesebben
vizsgáljuk az elbeszélő előadásban, úgy találjuk, hogy az ugyan-
olyan, mint az állapotjelző-alaké (l. a 66. pontot), azzal a
külömbiséggel, hogy nem annyira a multban meglévő *állapot*,
mint inkább egy másik mult történéshez képest *előzményes tör-
ténés* értelme érezhető ki belőle. Ad rivum eundem lupus et
agnus *venerant*... Superior *stabat* lupus, longeuque inferior agnus.
Tunc... latro... iurgii causam intulit. Az események elbeszélése
az *intulit* perfectummal kezdődik, a pqpft.-os és impft.-os igék
az elbeszélés főeseményeit környező és motiváló helyzetet ismer-
tetik. A *stabat* mindenesetre csak a meglévő helyzetet; a *venerant*-
alak, ha állapotjelzőnek fogjuk fel, szintén azt (= ott voltak),
ha történésjelzőnek, akkor az állapotot létrehozott, azt meg-
előző történést (= oda mentek volt). A legtöbb pqpft.-alak,
még ha történésjelzőnek (és viszonyítottnak) fogható is fel, ilyen
motiváló helyzetrajzban szokott előfordulni, s az őt környező
imperfectumokhoz viszonyul. De a dolog természeténél fogva
gyakrabban fordul elő, mint az állapotjelző-alak, rövidebb, vala-
mely főeseményt egy mondaton belül motiváló szerkezetekben,
kivált jelzői mellékmondatokban. Ilyenkor a főeseményeket jelző
ú. n. perfectum historicum vagy praesens historicum-alakokhoz
is viszonyulhat, de a mondat, a melyben áll, ilyenkor is logikai
functiója szerint rendszeren az illető esemény okát adja, még
pedig vagy a valóban érvényesült okot, vagy a nem érvényesült
okot: az előbbi esetben a jelzői mondat okhatározóval, az
utóbbiban megengedővel helyettesíthető. Az előbbire tömérdek

a példa; ilyen pl. ez a már idézett hely, Cæs. B. C. I. 61. 3. *quæ superiore bello cum Pompeio steterant civitates, timebant (= timebant, quia steterant); példa az utóbbi functióra: Plaut. Trin. 1083. quis eas emit? Callicles, quoi (= etsi, quamquam ei) tuam rem commendaveras.* (Természetesen főmondatban is meglehet ez a logikai functiója a pqpft.-nak, l. pl. Plaut. Trin. 161. *Alium fecisti me: alius ad se veneram*). Az éppen most jelzett értelmi különbség miatt természetesen különösen az ilyen utóbbi fajta jelzői mondatok és a szintaktikailag is megengedő formájú mondatokban érezhető a pqpft. «előidejűnek», mert a nem érvényesült ok rendszeren mult történésben keresendő, ámbár persze lehet meglévő állapot is. L. a már idézett példát és Cæs. B. C. I. 46. 3. *Exercitus noster, etsi in inferioribus locis constiterat — foglalt állást — tamen summa in iugum virtute conititur.*

A plusquamperfectum-alak tehát, ha történésjelző, akkor sem beszélheti el az eseménysorba beletartozó eseményeket, hanem valamely mult eseményhez képest előzményes melléktörténést jelez, mely az illető eseményt magyarázza. De előfordulhat nemcsak az eseménysort elbeszélő részletekben (tehát perf. histor. v. præ. histor.) mellett, hanem magukban a motiváló, magyarázó helyzetrajzokban is, mint valamely imperfectum-, sőt éppenséggel plusquamperfectum-alakhoz tartozó melléktörténés. Ilyen plusquamperfectumhoz tartozó pqpft.-alakok például ezek: Cæs. B. C. I. 4. 5. (Helyzetrajzban): *Ipse Pompeius... totum se ab eius (Cæsaris) amicitia averterat et cum... inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam parte illo adfinitatis tempore iniunxerat Cæsari; simul... studebat.* Sall. Cat. 42. 2. *Namque illi (motiváló helyzetrajz), quos Catilina dimiserat, plus timoris quam periculi effecerant* (de itt a *dimiserat* multban meglévő állapotot is jelezhet, mert akkor is a Catilina «küldöttjei» voltak, mikor «effecerant»). B. C. 57. 1. (Helyzetrajz.) *Erat multo inferior numero navium Brutus, sed electos ex omnibus legionibus... Cæsar ei classi adtribuerat, qui sibi id muneris deposcerant, stb.*

Gyakran megtörténik, hogy az a mult történés vagy helyzet, melyhez képest a főmondatban álló pqpft.-alak előzményes történést jelöl, külön igével a pqpft.-alak közelében nincs megjelölve. De, a ki jól ismeri a pqpft. latin használatát, érzi, hogy ilyen pqpft.-alakok sem az elbeszélés főtárgyához tartozó eseményeket jeleznek, hanem azoknak valami előzményét. Szigorúan véve tehát ezek sem elbeszélő, hanem helyzetmotiválóalakok, melyek valamely még csak azután elbeszélendő eseménysor megvilágítására, magyarázatára szolgálnak. Mindenesetre ezek azok a pqpft.-ok, melyeket avatatlan olvasó leginkább érezhet

elbeszélő természetűeknek. Innen van, hogy a hagyományos nyelvtan gyakran úgy emlékezik meg az efféle plusquamperfectumokról, hogy «perfectum helyett állanak». Ez nem áll. Át- néztem egész Sallustiust, és más több író is csupán ebből a szempontból, s úgy találtam, hogy az összes ilyen, elbeszélőknek látszó plusquamperfectumok nem az illető író actualis, főtárgyát tévő elbeszélő részletekben, hanem az azokra okot adó előzmények előadásában találhatók; de mivel egyrészt sokszor nagy távolság választja el őket az elbeszélés igazi fonalának felvételeitől, másrészt *nem minden igében, tehát nem elég következetesen* fejezik ki ilyenkor az írók az előzményességet, első pillanatra nehezen magyarázhatók. Sall. Cat. 50. 4. *dixerat, censuerat*-alakjairól nem nehéz átlátni, hogy nem «perfectum helyett állanak», hanem azért pqpft.-ok, mert az író a Cæsar-féle beszéd előadására készül, s ahhoz képest mások véleményét csak előzményesnek (mellékesnek) jelei. Ilyenek Ovidius Fasti, I. könyvének Ianus-féle párbeszédében a beszédek befejező (voltaképpen azonban már a választ előkészítő, s ahhoz képest előzményes) pqpft.-alakok, 145: *dixerat, fassus erat*. 161: *quaesieram*, 183: *desierat*, 227: *finierat*, 255: *presserat* ora stb. Éppen így áll a dolog pl. Sallustius Cat. 11. 5. helyén is, a hol az író a Catilina-féle összeesküvés elbeszélését megelőző korrajzban látszólag elbeszéli ugyan a Sulla-féle hadsereg fegyelmének meglazulását, de *a szerint, a mint tudatában van, vagy nincs* főtárgyának (melynek elbeszélésére készül), majd valósággal elbeszélő hangot használ (perf. historicum igealakokkal), majd pqpft.-okat. Zavaró az alakok használatában csak ez a következetlenség Sallustiusnál; de kétséget sem szenved, hogy a pqpft. alakok az író lelkében időnkint tudatosssá váló előzményesség funkciójával magyarázandók: «Huc accedebat (az imperf. is mutatja, hogy ez a részlet nem elbeszélő!), quod L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat (ez az alak a következő pqpft.-hoz képest előzményes)... contra morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat. Loca amoena... militum animos molliverant. Azonban nyomban ezen alakok után: Ibi primum *insuevit* (nem: *insueverat*; az író tudatából elvész, hogy előzményes korrajzot ád) exercitus R. amare, potare, stb. De a 12. fejezet végén ismét: *lubido stupri... incesserat... stb.*» A 14. fejezet elején aztán kezdődik a tárgy közvetlen előzményeinek ismertetése ezekkel a szavakkal: «In tanta tamque corrupta civitate Catilina... stb. De még itt is helyzetrajzzal van dolgunk: csupa pqpft. és imperfectum-alak van ebben a részletben is. Az igazi elbeszélés csak a 17. fejezetben kezdődik: Igitur circiter kal. Junias, stb. Így magyarázandók pl. Cicero pro Sestio beszédében is a következő plusquamperf.-

alakok: 7. 15. *devinxerat*, 30. 64. *cesseram*, 48. 103. *dederat*; vagy Vergilius Aeneisében VIII. 628. *fecerat*, 637. *addiderat*, 665. *extuderat*-alakok, melyek ugyan látszólag a paizskészítést beszélik el, de mégis pqpft-ok, mert a költő lelke előtt már a kész paizs áll, s tudatában van annak, hogy voltaképpen elbeszélésmegszakító helyzetrajzot ad: a kész paizst bámultatja hőisével, Aeneasszal.

Ilyenek végül azok a nem momentán igetörzsökhöz tartozó pqpft.-alakok is, melyek látszólag teljesen önállóan konstataciónak bizonyos mult tényét, pl. a Cicero-féle *non putaram*. A kitétel csak akkor lehetséges, ha valami a *multban megtörtént* bajról van szó, mely olyan erősen tudatában van a beszélőnek, hogy a *puto* igét reáviszonyítja, mert logikailag itt is azt akarja okadatolni, magyarázni, hogyan eshetett meg a baj: a baj előtt nem gondoltam rá: ez a melegségem azért, hogy a baj megtörtént.

80. Azonban óvakodjunk a *non putaram*-féle kitételek lélektanának olyan általánosításától, mely végtére oda vezetne, hogy egyáltalában csak viszonyított használatú plusquamperfectum-alakot tartunk lehetségesnek. BECKER K. F. és HAASE Fr. óta, azaz mióta a nyelvészek általában «relatív időalakokról» (relative Tempora) beszélnek, szokássá vált mind az imperfectum, mind a perfectum praeteritumát kizárólag csak «relatív időalakoknak» nevezni. KÜHNER nagy latin nyelvtanában (II.² 105. l.) a plusquamperfectum funkcióját így definiálja: «Das Pqpft. bezeichnet die Vorvergangenheit, d. h. eine Handlung der Vergangenheit, welche vor einer anderen vergangen ist.» Hasonlóképpen szól GOSZRAU is (I. Spr. 559. l.). «Das Pqpft. . . bezeichnet ein in einer bestimmten Vergangenheit vollendete Handlung; kann also — auch in scheinbaren Hauptsätzen — nur in Beziehung auf ein anderes Präteritum stehen.» Ennek a felfogásnak, és a rajta alapuló definiciónak az a hibája, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a perfectumtőnek a latinban is mutatkozó eredeti állapotjelző értelmét. LATTMANN Hermannt illeti az elsőség (I. Selbstständiger u. bezogener Gebrauch der Tempora im Lateinischen, Göttingen, 1890. 25. l. és 50. s k. l.) abban, hogy erre a tévedésre nyomatékosan rámutatott, s általában tisztázta az önálló és viszonyított actióhasználat kérdését. De a kérdés főmomentumát ő sem emeli ki eléggé, s azért pl. a perfectumban nagyon kitégítgá a viszonyított használat határait.

A főtudnivaló, melyet fennebbi kutatásainkban mindig nagyon kiemeltünk, az, hogy viszonyítani csak történésjelző perfectumtövet lehet, állapotjelzőt nem. Egészen bizonyos tehát a viszonyítás csak olyan történésjelző pqpft.-nál, melyek állapotjelzőnek semmiképpen sem érthetők. Ezek az *amacerat*, *putaverat*, *gesserat*-féle igekötőtlen alakok, melyeknek tényleges actió-

qualitása erősen cursiv-durativ. Már felfogás dolga a viszonyítás megléte vagy meg nem léte az összes igekötős-alakokban s általában mindazon alakokban, melyekbe a meglévő állapot beleérthető. Nevezetesen azoknál a 120. jegyzetünkben felsorolt igekötőtlen igéknél is, melyeknek perfectumtöve magának az igekötőnek tényleges actióárnyalata miatt magyar nyelvre igekötősen fordítandó, s melyek közül többnek perfectumtöve (*tacuit, scivit, crevit, tenuit, sensit* stb.) ingressiv-resultativ actióárnyalatúnak érezhető. Legkevésbé lehet szó viszonyításról olyan igéknél, melyeknek perfectumtöve az időjeltelen alakban meglévő állapotot szokott jelenteni, pl. *adolevit, consenuit, cognovit, consuavit* s más efféléké. Azonban soha semmi szín alatt csak néhány latin pqpft. nem lehet viszonyított használatú: *memineram, oderam, noveram*. Ha így áll a dolog, most már megérthetjük, miért voltak hajlandók a kutatók az összes latin pqpft.-okat «relativ»-oknak felfogni: azért, mert aránylag nagyon ritka az olyan pqpft., melyet mindenesetre állapotjelzőnek kell érteni. Mivel a többi alakok vagy csakugyan történésjelzők, vagy érthető történésjelzőknek is; a történésjelző értelemmel pedig vele jár a viszonyítottság: azért tartották az összes alakokat viszonyítottaknak, s azért nevezték a pqpft.-ot «relativ időnek».

Magukra a történésjelző alakokra nézve mármost a viszonyítás megléte attól függ: *tudatában volt-e* a latin beszélő egy másik, mult történésnek vagy helyzetnek, melyhez képest az illető történést előzményesnek jelezte; s látni való, hogy a felelet erre a kérdésre sem nagyon könnyű. Annaira nem az, hogy még LATTMANN sem találta meg, a ki pedig figyelembe vette a perfectumtő állapotjelző értelmét. Van-e kriterium, mely bizonyítja a viszonyításnak ezt a tudatosságát? Mielőtt azonban erre a kérdésre felelni próbálok, a pqpft. definitiójában mutatkozó másik végletet (túlságot) kell említenem.

Ez a másik véglet az amerikai tudósnek, HALE G.-nek nevéhez fűződik, ki *The sequence of tenses in Latin part. II.* cz. értekezésében (*American Journal of Philology*, vol. VII. p. 46—77, idézve Lattmannál, i. m. 49. l.) arra az eredményre jut, hogy viszonyított használatról egyáltalában nem lehet szó, hanem csak önálló használatról; ez a mondat *domum aedificaverat* egyebet nem jelent, mint azt, hogy egy bizonyos mult időpontban, melyre gondolok, a házépítés megtörtént, a ház készen volt. Hale okoskodásának főhibája, mint már Lattmann helyesen kimutatta, az, hogy «a beszélő mult álláspontjával» operál, melyhez képest bizonyos feltételek alatt előidejűnek veszi a történést; holott pedig a beszélő álláspontja csak az lehet, és az marad, a melyből *multnak* jelzi az alakot. Aztán meg annak a mult időpontnak tudatban lévő fogalmi tartalommal kell

birnia; képzetlenül, tartalmatlan «mult» időpontokkal operálni lélektani képtelenség. (Hogy ilyen esetben «átképzelés»-ről sem lehet szó, arról már fennebb a 78. pont végén szólottam.) Mivel tehát Halenak a maga hibás okoskodása mellett nincs szüksége egy másik történéshez való viszonyításra, azért tagadja a viszonyítást. Őt tehát a *non putaram*-féle kitételek éppen az ellenkező eredményre juttatták, mint BECKERÉKET. Szerinte a beszélőnek egy mult időpont van az eszében, melyhez — magához ezen időponthoz — képest előidejűnek jelzi a történést. Mintha bizony lehetséges volna valamely «mult időpontot» fogalmi tartalom nélkül elképzelni.¹²⁷⁾ De erre a hibás eredményre csak úgy juthatott Hale, hogy nem figyelte meg maguknak az alakoknak jelentésbeli különbségeit sem kellőképpen. Mi ezt megtettük, s azért tisztában vagyunk vele, hogy Hale okoskodása csak az állapotjelzőnek érthető plusquamperfectumokra illik, úgy, mint Beckeréké viszont csupán a történésjelzőkre. *Crediderat*-alak, igenis, lehet önálló használatú, azaz: mult állapotjelző. A benne jelölt multság fogalmi tartalma maga a perfectumtővel jelölt állapot. Az igazság tehát a két véglet közt van: az állapotjelző plusquamperfectum felfogható önállónak, a történésjelző azonban nem, s annak használatakor okvetellenül egy másik mult történésnek vagy situationak is benne kell a beszélő tudatában lennie. Ez a felelet a fennebb felvetett kérdésre. *Amaverat*, *gesserat*, *putaverat* fajta alakok logikai és pszichológiai abszurdumok volnának, ha ezt a tudatosságot a beszélőben fel nem tesszük: ezek az alakok szolgáltatják azt a kriteriumot, melyet fennebb kívánatosnak jeleztünk. Ezek másképpen, mint viszonyítottan azért nem érthetők, mert *mindig* történésjelzők; ha a viszonyítás nem volna tudatos, elég volna helyettük a megfelelő perfectum historicum-alak: *amavit*, *gessit*, *putavit*. Maga az efféle alakok megléte tehát a keresett kriterium.¹²⁸⁾

¹²⁷⁾ Ezt kell tudni pl. a szabadkai főtemplom (Hale példájához hasonló) *chronostichon*-jának megértéséhez: *HANC TIBI CAELI REX EXTRUXERAT VRBS NOVA SEDEM*. Az *extruxerat* alak önálló használatban csak mult állapotot jelenthetne = felépítette, úgy hogy itt volt; nem pedig: itt van. Így tehát nem volna helyén. De viszonyított használatban éppen úgy helyén van, mint a *non putaram*-féle plusquamperfectum. Mert magában áll ugyan, más történés nélkül: de a viszonyítás mégsem valami absztrakt mult időponthoz történik, melyhez képest az *extruxerat* előzményes, hanem konkrét fogalmi tartalmat ad annak a mult időpontnak ez a két szó: *urbs nova*. A felirat ugyanis a templom restaurációjakor készült, s azt mondja meg, hogy mindjárt a város alapításakor (1798-ban, mint a *chronostichon*-ból kiderül) emelték a templomot. *Urbs aedem*, *quam nova extruxerat*, *posterius renovari iussit*. A *renovatio* az az önként érthető főtörténés, melyhez képest az *extruxerat* előzményes. A *chronostichon* szerzője nagyon jól tudhatott latinul.

¹²⁸⁾ Ezért említhető a latinban *in* *omnibus* *verbis* *perfectum*-

Ha figyelembe vesszük mármost azt, a mit fennebb a 77. pontban az ilyen igekötőtlen történésjelző-alakok előfordulásának ritkaságára nézve mondtunk, úgy alakul a dolog, hogy a latin plusquamperfectum indicativusában az esetek legnagyobb részében nem dönthető el teljes bizonyossággal, önálló vagy viszonyított használattal van-e dolgunk, azaz más szóval a két functio megkülönböztetésének az indicativusban legtöbbször csak elméleti jelentősége van: mennél inkább állapotjelzőnek érezzük az alakot, annál önállóbb a functio, mennél inkább történésjelzőnek, annál viszonyítottabb, mint már fennebb is jeleztük.

Csak egy következtetés bizonyos, a melyet már sokszor alkalmaztam, de eddig még nem motiválhattam: hogy az állapotjelzőnek érthető alakokban egyáltalában semmi kriteriumunk nincs annak eldöntésére, viszonyítottnak érezte-e a latin beszélő az alakot, vagy sem. Azok, a kik itt is viszonyítást keresnek,

töve van, plusquamperfectuma is, ámbár, mint kifejtettem, a cursiv-durativ igetöví alakok nagyon ritkán fordulnak elő, sőt némelyik ige pqpft.-a tán sohasem. A görögben a plusquamperfectumba mindig beleértendő a (multban) meglévő állapot, s ezért a görögben nem is lehet actióviszonyításról szó. Innen van, hogy minden görög pqpft. indicativi lefordítható latin pqpft. alakkal, de fordítva nem, mert az előzménységet jelentő, viszonyított latin alakok görögre csak önállóan, az aoristos vagy imperfectum multjával fordíthatók. A latin syntaxishoz szokott grammatikusoknak tehát nincs igazuk, mikor a görög pqpft.-ban is actióviszonyítást látnak. Ebben a Xenophon f. példában (Cyr. VI. 2. 9): ἦλθον οἱ Ἴνδοι ἐκ τῶν πολεμίων, οὓς ἐπεπόμφει Κύρος ἐπὶ κατασκοπῆν a pqpft. latinul is helyén van: *quos miserat*, mert hiszen, mint éppen kifejtettem, a latin pqpft.-ban is rendesen beleérthető a multban meglévő állapot; de pl. ez a latin pqpft. (Cæs. B. C. I. 13. 4.). Pupius adducitur, qui ordinés antea *duxerat* görögre csak aoristos v. imperfectum multjával fordítható. Érdekelt az a kérdés, vajjon a későbbi görög írók nyelvhasználatában nem mutatkozik-e a latin actióviszonyítás némi hatása a pqpft. használatában, s e célból átnéztem Dio Cassiust a MELBER-féle kiadásban. Azonban úgy találtam, hogy Dio Cassiusnál is az összes pqpft. alakokba beleértendő a multban meglévő állapot, még pedig a cselekvő alany állapota. Feltűnő mégis csak a pqpft. alak gyakoribb használata. Mert D. C. olyankor is használja, mikor Xenophon vagy Thukydides talán meglegedett volna az aoristos multjával. Mindamellettt óvakodjunk attól a hibától, hogy az átható értelmű görög pqpft. alakokat (mert a latinos viszonyított használatra csupán ezeknél lehetne gondolni) latinos, előzményes (viszonyított) használatúaknak tartsuk. Ilyenek pl. Dio Cassiusnál: 37. 13. προσέπεσον τε αὐτῷ ἐκεῖνοι, οὓς ἐπὶ τὸν ὄν ἐπεπόμφει; ez a példa szakasztott párja a fennebb idézett Xenophon-félének; 37. 4. Φρασίτης ἐπὶ τὸν Τυρράνην μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ᾧ τὴν θυγατρὸς ἐδεδώκει (*dederat*), ἐσπράττεσεν. 36. 4: ὁ Πουπίλιος πάλιν ἐν τῷ χωρίῳ, ἐν ᾧ ἐνενηκίηξει (= *νενηκίως ἦν*, *vicerat*) συνήκισε. Különbö a görög pqpft.-nak ezt (a latintól és némettől különböző) értelmét DELBRÜCK is helyesen konstatálja, I. Syntax, II. 276. Kár, hogy mindamellettt a görögben is némely igéknel (ἐζργει, δπώπει) mégis «Vorvergangenheit»-ről beszél; ennek oka az, hogy nem vette tekintetbe, hogy a görög pft. az alanynak, nem a tárgyának állapotát jelzi.

«egyidejűségről» szólnak, úgy, mint az imperfectum præteritumánál. Szerintük tehát ebben a mondatban: *Sabinis etiam creatus Romæ dictator, quia propter se creatum crediderant, metum iniecit*, a *crediderant* pqpft. az állapot egyidejűségét fejezi ki az *iniecit* történéshez képest, éppen úgy, mintha *credebant* imperfectum állana helyette. Igaz; de a használat tudatossága be nem bizonyítható; mert *crediderat*-alaknak *magában* is megvan a maga jogosultsága, éppen úgy, miut a görög plusquamperfectumoknak, és *ha a latin nyelvben is, úgy mint a görögben, minden plusqopt.-alak ilyen állapotjelző értelmű volna, az actióviszonyítás kérdésének felvetésére sohasem lett volna ok és alkalom*. Jegyezzük tehát meg: az ú. n. egyidejűsége nézve a viszonyítás tudatossága a perfectumban nem bizonyítható, s e szerint az «egyidejűség» helyett önálló actióhasználatról kell szólnunk. Ez az oka annak, hogy a görög alakhasználatban az «egyidejűség» viszonyát sem említettük, azaz: egyáltalában nem szoltunk tudatos actióviszonyításról.

A perfecti futurum viszonyított használata. A futurum-alakok elhatárolása a subjunctivuséitól.

81. Viszonyítottan, tehát előzményesen kell felfognunk, mint a 67. pontban kifejtettük, az olyan, történésjelző (tehát állapotjelzőnek nem érthető), de nem is aoristoszerű (tehát önálló) történésjelző perfecti futurum-alakokat, melyek valamely más jövő alakú vagy jövő értelmű főtörténés mellett mint melléktörténések állanak. A fő- és melléktörténés logikai viszonya itt is olyan, hogy a futurumos melléktörténésben a perfectum a főtörténésnek is hatékony előzményes történést jelez még akkor is, ha a perfectum állapotjelzőnek fel nem fogható, azaz: az állapot a perfecti futurumos alakba úgyszólván mindig beleérthető.

Mivel a magyar nyelv nem fejezi ki az igealakokkal az actióviszonyítást, a melléktörténés fordításában a magyar perfectumot csak két esetben és értelemben használhatjuk. Először: ha a magyar ige igekötővel perfectivált; de ilyenkor a magyar perfectum nem történés-, hanem állapotjelző, tehát az előzményesség ilyenkor sincs kifejezve, csak a főtörténésnek *megező* állapot. Pl. *Inde si decessero, in Africam transcendes* = ha innen *elvonultam* (= ha már nem leszek itt), *átkelsz A.-ba?* Másodszor: ha az ige nem perfectivált is, de igen nagy logikai nyomatékka akarjuk kifejezni valamely *feltétel* teljesülésének szükségességét; pl. «haza ne jöjj, ha (v. míg) nem *beszéltél* vele». De a magyarban ilyenkor sem actióviszonyítással van kifejezve az

előzményes történés, hanem átképzélesen alapuló alakhaszná-
lattal, és a futurum felé ez az átképzés nem nagyon szokásos:
azaz, a magyar sem actióviszonyítással, sem átképzéses mult-
sággal nem szokta megjelölni az előzményességet = «haza ne
jőjj, ha (v. míg nem beszélsz vele); ut sementem *feceris*, ita
metes = ki mint *vet*, úgy arat.

A latin alak használata (belefoglalva a tételekbe a sub-
junctivus-alakoktól való, később megokolandó elhatárolást is) a
következő tételekben állítható össze.

Előfordulhat a perfecti futurum-alak csupán *oratio rectában*,
s nevezetesen:

A) olyan feltételes mellékmondatokban,

B) olyan jelzői, vagy általában relative fűzött (kivált idő-
határozó, hasonlító) mellékmondatokban, a melyekhez tartozó
főtörténéses mondatban a történés *nem általános*, hanem actualis
(konkrét esetre vonatkozó) értelmű, és

1. vagy *jövő idejű* alakú, de nem perfecti futurum.¹²⁹⁾

¹²⁹⁾ Ha ugyanis a főtörténés is perfecti futurum, akkor viszo-
nyításról (a melléktörténés előzményességéről) nem lehet szó. Ilyenkor
1. vagy egyidejű állapotról van szó egy másik állapothoz pl. Cic. Fam.
X. 14. quod si erit factum, rem publicam divino beneficio affeceris (ha meg
lesz téve, vagy jétévője léssz az államnak): 2. vagy coincidens punctualis
történekekről, Cic. off. 30. si quod . . . utilitatis causa detraxeris, inhu-
mane feceris. Fam. XVI. 1. 2. si feceris, maxime obtemperaris voluntati
meae (ha megteszed, ezzel engedsz). Ez utóbbi esetben gyakran ugyanaz
az ige ismétlődik, pl. Phil. I. 38. (a beszéd legvégén): huc si quid acces-
serit, non tam mihi quam vobis reique publicae accesserit. Érdekes, hogy
DELBRÜCK, a ki pedig a perfecti futurumot az aoristosfunctió alapján «ein-
faches Futurum»-nak magyarázza (l. a 81. és 67. pontot, és a 87. jegy-
zetet), az efféle szerkezeteknél viszont még a főmondatbeli futu-
rumot is állapotjelzőnek fordítja, a történésjelző értelemről pedig emlí-
tést sem tesz, s ezzel ellenemond a saját elméletének. L. Syntax, II. 328.
«Ein besonderer Fall ist der, dass in beiden Sätzen die Form auf -ro steht,
z. B.: ea nunc meditabor, quomodo illi dicam, quomodo illo advenero: si
divero mendacium, solens meo more fecero: wenn ich eine Lüge gesagt
haben werde, werde ich nach meiner Gewohnheit gehandelt haben (Amph.
198).» Magyarázni meg sem próbálja a használatot, mely természetesen
csak a perfectumfunctió alapján volna magyarázható. Csak annyit kon-
statál, hogy «in den Nachsätzen finde ich bisweilen den Gedanken des Fu-
turum exactum, und stelle also fest, dass in den unabhängigen Sätzen die
Form auf -ro sich zwar sehr oft wie ein einfaches Futurum, aber doch
auch wie ein Futurum exactum gebraucht findet». A mit hozzátesz, az
sem magyarázat: «Um nun diese Doppelheit zu erklären, muss man noch
den Gebrauch in abhängigen Sätzen in Erwägung ziehen». A függőmon-
datos történés előzményességét ugyanis egyáltalában nem magyarázza.
A magyarázat, mint már kifejtettem, szerintem a módosult perfectum-
functióban keresendő. Ez a most tárgyalt összefüggés, és a 83. pont
végén tárgyalt si erit liberatus . . . habet f. összefüggés az egyedüliek,
melyekben a mellékmondatos perf. futurum önálló használatának magya-
rázandó.

2. a) vagy *jövő vonatkozású* (azaz imperativus, subjunctivus) felszólítást jelentő modalisalakú, vagy szándékot és szükségességet kifejező igenévi alakú (-*turus*, -*ndus*), vagy jövőre vonatkozást jelentő tövű achron. imperfectum-alakú (pl. *vult*, *potest*, *accidit*);

b) vagy *átképzeléses* használatú imperf. és perf. indicativus alakú.

Az alakkal kifejezett történések mindig punctuális; ha nem punctuális jövő történésről van szó, helyette az imperfectumhoz tartozó futurum-alak (az ú. n. futurum I.) van helyén; de ilyenkor aztán nincs actióviszonyítás.

Példák (a Plautusból való activum-alakú példák egy része SCHÜTZENBERGER Alajos kiadatlan tanárvizsgálati dolgozatából való).

A) 1. Plaut. Amph. 358. Auferere, non abibis, si ego fustem *sumpsero*; 720. quid, si *optaro* (t. i. eveniet)? Liv. XXI. 44. 7. inde si *decessero*, in Africam transcendes? *Ante* határozószóval Cic. Phil. XIV. 6. ad litteras veniam, si pauca *ante dixero* (v. ö. τοσοῦτον ὀπειπὼν 33. pont). Deponens példa: Cic. Cat. IV. 9. Si *eritis secuti* sententiam C. Cæsaris, fortasse minus *erunt* impetus pertimescendi. Megengedő-feltételesek: Plaut. Men. 92. Numquam hercle effugiet, tametsi capital *fecerit*. Rud. 1350. tamen fiet, etsi te fidelem *servaveris*.

A) 2. a) Plautusnál -*to* végű imperativus mellett 24 példát, egyszerű imperat. mellett csak öt példát talált Schützenberger, de ez utóbbiak közül is csak kettő áll elsőrangú mellékmondatban. Mil. 565. Ego nunc si post hunc diem *muttivero*, dato exeruciandum me; 927. Ni *ludificavero* lepide, culpam omnem imponito, stb. Egyszerű imp.-alakkal Bacch. 800. *Impinge* pugnum, si *muttivero*. Deponens példa Mil. 297. Ni *ludificata* ero hominem, culpam omnem in me imponito. Subiunctivus mellett: Plaut. Cist. 498. Di me perdant, si illam uxorem *duxero* umquam. U. o. 512. ne ego oppingam vivus savium Senio, nisi ego te tuamque filiam *obtruncavero*, nisi ambo *occidero*. Kérdő subj. példa Amph. 155. quid faciam, nunc si tresviri me in carcerem *conpegerint*. Ellipsises: Pœn. 730. si *exierit* leno, quid tum (sc. *faciam* vagy *faciamus*?) A két utolsó példa kétes alakú.

A) 2. b) Plaut. Pœn. III. 3, 58. rex *sum*, si ego illum hodie ad me hominem allexero; Bacch. 364. si *ero reprehensus*, *macto* ego illum infortunio. Perfectum mellett: Ter. Eun. 1064. si te in platea *offendero*, *periisti*. Kétes alakok: Plaut. Rud. 1, 2, 79. *salvæ sunt* (mulierculæ) si illos fluctus *devitaverint*; Amph. 1, 1. 163. *perii*, si me *aspexerit* (v. ö. a 20. pontban Soph. Philokt. 75. εἴ με ... αἰσθήσεται, ὄλωλα); Amph. 1, 271. victus sum, si *dixeris*, stb.; Cic. Fam. XVI. 12. 4. id ille si

fecerit, spes est pacis; sin... suis conditionibus stare noluerit, bellum paratum est. U. o. XII. 6, 2. Brutus si *conservatus erit, vicimus.* Ez utolsó példa passiv formájú. Ilyen ez is: Cic. Verr. 3, 62. *nisi res manifesta erit adlata, vicimus.*

B) 1. Jelzői mondatban: Plaut. Capt. 793. qui *obstiterit, ore sistet.* Amph. 309. *quisquis homo huc... venerit, pugnos edet.* Asin. 404. *quisque obviam huic venerit, vapulabit.* Trin. 387. *firmum omne erit, quod tu egeris.* Első személyű példám nines; de kétségtelen (mert passiv) példák ezek: Cic. Sest. 146. *ego vero vos in omni fortuna, quæcumque erit oblata, complectar.* Sall. Cat. 51, 25. *at enim quis reprehendet, quod in parricidas rei publicæ decretum erit.* Időhatározó mondatokban: Plaut. Amph. 197. *mox dabo, quam ab re divina rediero.* Aul. 204. *ubi mentionem fecero... sese a me derideri rebitur.* Most. 689. *tum accedam hunc, quando, quid agam, invenero.* Asin. 478. *Id quidem hercle fiet, Demænetum simulac conspexero hodie.* Mil. 214. *numquam hodie quiescet, priusquam... perfecerit.* Pers. 52. *Usque ero domi, dum excoæro lenoni malam rem.* Ter. Phorm. 420. *Haud desinam, donec perfecero hoc.* Cic. Sest. 5. *non adgrediar ad illa maxima... priusquam docuero.* Valóságos helyhatározóra csak egy példám van, Plaut. Truc. 360. *Ubi cenabis? Ubi tu iusseris.* Hasonlító mondatokban: Plaut. Curc. 707. *iamiam faciam, ut iusseris;* Cic. de or. II. (65) 361. *Ut sementem feceris, ita metes.* (Általános értelmű, de konkréttebbül egy esetre vonatkoztatott gondolat.)

B) 2. a) Imperativus mellett: Plaut. Curc. 364. *laudato, quando illud, quod cupis, effecero.* Pers. 162. *ubi ego argentum accepero, continuo tu illum a lenone adesrito manu.* Cic. Tusc. I. (43) 103. *Verum tamen, Crito... sicubi nactus eris, me sepelito.* Egyszerű imp. mellett: Cist. 650. *Ocludite ædis pessulis, quom extemplo hanc ego tetulero intra limen.* Ritkább jelzői mondatban, pl. Mil. 160. *quemque a milite hoc videritis hominem in nostris tegulis, huc deturbatote in viam.* Subjunctivus mellett: Jelzői mondatban: Plaut. Pœn. 449. *Di illum infelicent omnes, qui post hunc diem leno ullam Veneri umquam immolaverit hostiam, quique ullum turis granum sacrificaverit.* Időhatározó mondatban: Capt. 434. *Ne tu me ignores, quom me servom in servitute pro sed hic reliqueris.* Mil. 944. *Ne quid, ubi miles venerit, titubetur* 806. *Miles ubi advenerit, memineris, ne Ph.-m nomines.* Későbbi példák: Cic. Sest. 143. *quod acciderit, feramus;* Phil. I. 27. *iis, qui pro re publica, quæ ipsis visa erunt, dixerint, ista arma ne noceant.* Jövő vonatkozású (-*turus, -ndus*) körülírt alakok mellett: Plaut. Bacch. 358. *sed quod futurumst, quom hoc senex resciverit?* Cic. Fam. III. 5. *Tibi nihil sum ante mandaturus per litteras, quam desperaro*

coram me tecum agere posse. Plaut. Merc. 117. ita tres simitu res *agenda* sunt, quando unam *occeperis* (de az efféle kitételek többnyire általánosak, s ilyenkor subj. nak értendő a kétes alak; l. később). Jövő értelmű imperfectumok mellett: Sall. Cat. 51, 26. Illis merito *accedit*, quidquid *exenerit*. Plaut. 756. ubi hominem *exornavero*, subditivum fieri ego illum militis servom *volo*. (De *volo* mellett a nem első személyű alakok subjunctivusoknak is érthetők, pl. Cist. 147. si quid usus *venerit* (= jön? jönne?) meminisse ego hanc rem vos *volo*.) Merc. 496. Bene vale. Non edepol *possum*, priusquam tu ad me *redieris*.

B) 2. b) Alig van rá példa. Efféle talán: Plaut. Pœn. 1267. *Enicas* me, priusquam te mihi *desponderit* (de kérdés, itt a *desponderit* kétes alak nem subjunctivus-é?).¹³⁰⁾

Mint már a példák felsorolásánál is kiderült, a futurum perfecti előzményes használatáról szólva két rendbeli, a plusquam-perfectumnál meg nem levő bökkenőt kell megvizsgálnunk.

Az egyiket a perfecti futurum-alak vitás természete okozza; a másikat az a körülmény, hogy az activ indicativus összes egyes nem első személyű alakjai megegyeznek egy más funkciójú alakkategóriával, melyet a nyelvtani hagyomány a subjunctivus perfectum-alakjának tart. Mind a két nehézség olyan természetű, hogy végleges eloszlátása csak az egész latin nyelvhasználatra kiterjedő anyaggyűjtemény alapján volna lehetséges. De addig is, míg ez megtörténhetik, nem tartom feleslegesnek, hogy — már a fennebbi tételek motiválása végett is — előadjam rájuk vonatkozó véleményemet.

Az első nehézség a következő. A legújabb nyelvtudományi kutatás (l. DELBRÜCK, Syntax, 321. és k. l.) a perf. futurum-alakok actiótövét nemcsak az önálló használatban, hanem a viszonyítottban is — illetőleg abban, a mit mi viszonyítottnak nevezünk, mert ezt a megkülönböztetést LATMANN nem tudta általánosan elfogadtatni — nem a módosult perfectumértelem, hanem az eredeti aoristosértelem alapján magyarázza. Így aztán, mint láttuk a 67. pontban, az önálló használatú, főtörténést

¹³⁰⁾ Mivel nem feltételes mondatban nem igen van példa arra, hogy az utómondatban átképzeléses achronistikus indicativus álljon, jól teszszük, ha az ilyen utómondatok mellett álló kétes perfectum alakot még nem-általános sententiában is nem futurumnak, hanem subjunctivusnak értjük, még pedig, ha a határozószó engedi, nem jövőre, hanem multa vonatkozóznak. Hogy ilyen esetben subjunctivusnak értendő az alak, legtöbbször mutatja az értelem nyilvánvaló multságá. Pl. Cic. Tusc. disp. I. 39. An tu, cum me in summam expectationem *induxeris*, *deseris*? = Hát most, miután ilyen nagy várakozásba *ejtettél*, cserben hagysz? *Induxeris* multa vonatkozó subj. perfectum. A subjunctivus adversativ természetű. (Én ugyan jobb szeretném oblique érteni: mikor (jónak láttad), ilyen várakozásba ejteni, l. 70. pont II. alatt).

jelző alakokat punctuális actiójú «egyszerű futurumoknak» (einfaches Futurum, DELBRÜCK II. 327) tartja; a viszonyított használatot pedig nem tudja másképp magyarázni, mint hogy az előzményesség voltaképpen nincs jelölve az actiótöbén, hanem csak beleértendő a periodusba foglalt gondolatok logikai viszonya következtében. *Si audivero* e szerint egészen annyi, mint a görög ἐὰν ἀκούσω. (V. ö. a 129. jegyzetet is.)

Ennek a magyarázatnak az a főhibája.¹³¹⁾ hogy pusztán részleges alaktani okokból (mert a dixero-alakban duplán is aoristikus képzést látunk, v. ö. a 87. jegyzetet) még az igazi perfectumképzésű alakokat is helytelenül magyarázzák, s nevezetesen az összes futurum-alakok funkcióját elválasztják a plusquamperfectum-alakokétól, teljesen megokolatlanul, mert a *consenuero*, *recessero*, *credidero*-alakok perfectumtövének más funkciót adni, mint a *consenueram*, *recesseram*, *credideram*-alakokénak: jelentéstani képtelenség. Szerintem nincs az alakok közt más különbség, mint hogy amazok jövő idejűek, emezek multak. Azért én ragaszkodom ahhoz, hogy az előzményesség értelmét és ezzel a viszonyítást a futurum-alakokban is az eredeti perfectumtő történesjelzőre-módosult értelméből, nem pedig az eredeti aoristosfunkció alapján magyarázom. Ha a futurumjeles aoristos elég volna az előzményesség kifejezésére, akkor az előzményes használatnak a görögben is ki kellett volna fejlődnie. Az a körülmény, hogy a görögben az előzményesség csakugyan csak beleértendő az ἐὰν ἀκούσω-fele alakokba, a latin perfectumra nézve semmit sem bizonyít. Ezt a görög aoristi optativus és conjunctivus részletes tárgyalása után (l. a 36. és 39. pontokat), úgy gondolom, nem kell újra bizonyítanom. Ott kifejtettem, milyen körülmények közt érthető előzményesnek az aoristos-alak, s egészen nyilvánvaló, hogy pusztán az aoristosfunkció alapján a latin előzményesség a futurumban sem volna megmagyarázható.

A második nehézséget az *amaveris*, *amaverit*, *amaverimus*, *amaveritis*, *amaverint*-alakok kétsége okozza. Nyilvánvaló módon más funkciójú az alak, ha futurumnak, mint ha subjunctivi perfectumnak magyarázzuk. Mind a két esetben előzményjelző lehet s rendszeren az is a perfectumtő (ha történesjelző); de amaz alak indicativus, és jelzi az időt; a subjunctivus ellenben modalis értelmű, és, ha jövő vonatkozású is, akkor sem jelzi

¹³¹⁾ Van a DELBRÜCK-féle magyarázatnak ezenkívül egy másik hibája is, tudniillik az, hogy mikor mégis kénytelen megengedni a függőmondatokban az előzményesség «beleértését», nem előzményességről (actióviszonyításról), hanem a hagyományos rossz felfogás szerint «Vergangenheit»-ről szól. L. Syntax, II. 328: «Wie nun die Nebenvorstellung der Vergangenheit (!), die wir in diesen (Futurum exactum) Formen empfinden, in sie hineingekommen (!) ist, zeigen auf klarste die verwandten Sprachen» stb.

határozottan az időt. *Si accesserit*, fut. = ha odamegy (odament), *si accesserit*, subj. = ha odamenne («odament lenne»). Ebből az következik, hogy az alakelmélet illusztrálásában csak egyes számú I. személyű, vagy deponens-passiv alakokat lehet használni¹³²⁾ mindaddig, míg a két alak elhatárolására megbízható kriteriumokat nem találunk. Mivel ezeket a kriteriumokat sehol sem találtam eddig kifejtve, kötelességem itt motiválni erre vonatkozó megfigyelésem eredményeit, melyeket a fennebbi tétélekbe már bele is foglaltam.

Alakbéli kriteriumot a kétes alakok megkülönböztetésére mindenekelőtt a nem kétes act. egyes sz. I. személyű alakok, s az összetett deponens-passivum alakok adhatnak, még pedig leginkább olyankor, ha valamely kétes alakkal felváltva, azzal párhuzamosan fordulnak elő. Pl. ebben a mondatszerkezetben, Cic. de orat. I. 17, 76: *quas ego (artes) si quis sit unus complexus omnēs, idemque si ad eas facultatem istam ornatissimae orationis adiunxerit, non possum dicere stb.*, az *adiunxerit*, magában véve kétes alakot a *complexus sit*-alak subjunctivi perfectumnak bizonyítja. Ha az ilyen párhuzamos alak nem is éppen perfectum, de subjunctivus, a kétes alak akkor is subjunctivusnak minősítendő, pl. Sall. Cat. 1. *Nam et priusquam incipias, consulto, et ubi consulueris mature facto opus est.* Vonható ezenkívül következtetés a kétes alakok természetére nézve olyankor is, ha ilyen párhuzamos alak nincs ugyan az illető szerkezetben, de más alakot tartalmazó ugyanolyan szerkezetek *analogiájára* lehet hivatkozni. Pl. ha van ilyen szerkezet: Pseud. 291. *atque adeo, si facere possim, pietas prohibet, valószínű, hogy a possim helyében subj. perfecti alak is állhat.* Végül a főtörténést tartalmazó mondat igealakjából is vonható némi következtetés; nevezetesen, ha az subjunctivus potentialis, valószínű (ámbar nem bizonyos), hogy a függő mondatbéli kétes alak is annak minősítendő.

82. Ezeknek a kriteriumoknak szemmel tartásával átvizsgálván sok ilyen, kétes alakokat tartalmazó példát, az alakok minősége (funkciója) tekintetében a subjunctivusra nézve a következő eredményre jutottam.

¹³²⁾ Erre a követelményre eddig annyira nem voltak tekintettel a nyelvtanok, hogy pl. NEUE a Formenlehre 2. kiadásában (II. 349 lap) csak egyetlen egy első személyű példát közöl azok közt a példák közt, melyek döntők volnának a futurum és a subjunctivus alakok elhatárolásában. DELBRÜCK meg az ellenkező túlságba esett: ő meg csakis első személyű példát közöl (II. 321. «da nur in der ersten Person eine deutliche Scheidung von dem Optativ möglich ist») s így elhanyagolván a kétes alakokat, egyáltalában fel sem vetette azt a kérdést, nincsenek-e funkcióbéli kriteriumok, melyek a «Scheidung»-ot mégis lehetségessé tehetik.

Subjunctivus perfectumának értendők a kétes alakok, ha I. *Oratio obliquának*, még pedig nem *multra* vonatkozó-
nak, olyan, az or. obl.-ba beletartozó másodrangú mondataiban fordulnak elő, melyekben a *szereplő személy szempontjából* jövő történésre vonatkoznak,¹³³⁾ a nélkül, hogy ez a jövődség a latin nyelvben jelezve volna. Ezt már a megfelelő irreális alakok (plusquamperfectumok) analógiája is teljesen kétségtelenné teszi. Köztudomás szerint a *mult* vezéregés *oratio obliquák* ilyen mellékmondataiban a latin plusquamperfectumot használ. Im-

¹³³⁾ Mert, mint fennebb a 70. pontban láttuk, ugyancsak *oratio obliquában* előfordulnak olyan másodrangú függőmondatbeli subjunctivi perfectum alakok is, melyek *oratio rectában* sem futurumnak, hanem *mult*-nak felelnek meg, melyek tehát a szereplő személy szempontjából s következőleg, ha a *verbum regens* nem *mult*, a beszélő személy szempontjából is *mult* s ágot jelentenek actióviszonyítás nélkül. Egy ilyen subjunctivust idéz például hibásan DRÄGER is (Syntax II. 293) MADWIG után — Liv. 44, 22 illud adfirmare pro certo habeo audeoque, me omni ope adnistrum esse, ne frustra vos hanc spem de me *conceperitis* (nem = hogy ne alkossatok, hanem = hogy ne alkottatok legyen) — holott pedig Madwig másik példáját — Cic. verr. 5, 1, 3 timeo ne Verres omnia, quae fecit, impune *fecerit* — maga is hibásnak tartja, még pedig teljes joggal. A (függőmondatra nézve) vezetőmondatnak ismerete nélkül maga a függőmondat csakugyan kétértelmű lehet, ha megelözi a vezetőmondatot. Pl. ebben (Cic. Cat. II. 16.) Nunc vero, *cum* ei nihil praeter ipsius voluntatem *acciderit* . . . a *cum acciderit* szerkezet subjunctivus alakja magában véve *multra* is, jövőre is vonatkozhatnék; *mult* vonatkozását ez esetben csak a vezetőmondat mutatja: optemus potius, ut eat in exsilium, quam quaeramus (=mivel nem történt, óhajtsuk, stb.). Ellenben ha a vezetőmondatot így fogalmazzuk: Cum hoc *acciderit*, optemus, ut eat in exsilium: akkor ez ezt is jelentheti: ha ez majd megtörténik, kívánjuk, stb. Hasonlóképpen ebben a kitételben (Cic. Sulla, 21.) Hic tibi ego te hoc respondeo: si falsum *dixerim* . . . a folytatás így is lehetne: te coarguere me posse, s ez esetben a *dixerim* = ha fognék mondani; de Cicero valósággal így folytatja: te in eosdem dixisse, s így a *dixerim* alak ezt jelenti = ha esetleg mondtam. Óvakodjunk tehát attól, hogy a most említett két példához hasonló *multra* vonatkozó alakokat ide ne zavarjuk. Futurumnal való összetévesztésről csak a szereplő és beszélő személy szempontjából egyaránt jövő vonatkozású subjunctivi perfectum-alakokról lehet szó. Ugyanis, ha a *verbum regens* nem *mult*, a jövődség a beszélő szempontjából is számítható. Olyan *oratio obliquákban*, melyek *mult* *verbum regens*-ektől függnek, tehát az elbeszélőre nézve szintén *mult* eseményeket idéznek, de a beszéd hevében átképzelésessé válnak (azaz: a melyekben az *-isset* alakokat *-erit* alakok váltják fel), szintén az elbeszélő szempontjából is számítható a jövő vonatkozás, mert az elbeszélő a nyilatkozattévé szereplő személy helyzetébe képzele magát, azaz helyesebben nem is elbeszél, hanem beszél. Csupán a szereplő személy szempontjából jövő vonatkozásúak csak a subj. perf. irreális alakjával kifejezett, az elbeszélőre mindig *mult* történések: ilyenekben a latin nyelv nemcsak a (szereplő személy szempontjából való) jövő idő megjelöléséről mond le, hanem a jövő vonatkozás is teljesen lappang. Ezek a függőmondatok tehát még inkább kétértelműek. Bonyolódott dolgok ezek, melyeket tüzetesen csak a latin *oratio obliqua* tárgyalásakor magyarázhatunk meg.

perator magnum præmium principibus proposuit, si urbem sibi *tradidissent*: efféle rendkívül közönséges szerkezetekben a latin megelégszik annak a jelzésével, hogy az elbeszélő szempontjából az átadás is a *multa* vonatkoztatandó (*tradidissent*), s hogy az átadásnak meg kell előznie a jutalmat (*perfectum*, *tradidissent*), ellenben *nem fejezi ki a nyilatkozattévő szereplő személyek szempontjából való jövődőséget*: éppen így ennek a szerkezetnek nem mult párjában. Imperator p. proponit v. proponet, si urbem sibi *tradiderint* a *tradiderint* alak teljesen hasonló funkciójú, azzal a különbséggel, hogy a *multa* való vonatkozás elmarad s e szerint az *irrealis* alaknak sincs helye. Ilyen példa Cæsarban ez a (*multa* vonatkozó): B. G. II. 32. se civitatem conservaturum, si prius, quam aries murum attigisset, se *dedidissent*. Nem mult, még teljesebb eseményekre vonatkozólag *dediderint* volna helyén. De teljesen kétségtelenné teszik az efféle oratio obliquás *-eris*, *-erit*, *-erimus*, *-eritis*, *-erint* alakok subjunctivus voltát még a következő bizonyítékok is. Először a nem kétes *deponens* és *passiv* perfectumalakok. Példa tömérdek van, én megelégszem egy olyanak közlésével, melyben a nem kétes alak a kétséssel felváltva, azzal párhuzamos funkcióval fordul elő. Cic. ad Att. VII. 8. 4. Sic existimat, si ille... consul *factus sit*. *ὁ γαρ σὺν τῆς πολιτείας* fore, atque etiam putat eum, cum *audierit* contra se diligenter parari, consulatum hoc anno neglecturum. Bizonyítják továbbá a nem kétes első személyű activalakok, pl. Ter. Andr. III. 2, 4. ut metui videar certe, si *resciverim* Plaut. Mil. Gl. 695. quid? te dictatorem censes fore, si aps te agrum *acceperim*? Bizonyítják az or. obliquás *nem-perfectum*alakok is, melyek szintén subjunctivus formájúak; a különbség ilyenkor csak annyi, hogy az előzményesség nincs megjelölve, pl. Cæs. B. G. I. 44. Ariovistus respondit... si per populum R. stipendium *remittatur*, et dediticii *subtrahantur*, non minus libenter sese recusaturum stb. — Maga ez a nyelvi jelenség általánosan ismeretes, és minden nyelvtan lajstromozza. De nem szabad úgy foglalni tételbe, hogy: «a conjunctivus futuruma (!) a perfectumban ugyanolyan alakú, mint az indicativusé», de viszont így sem: «a latin oratio obliquában a perfectum áll a futurum subjunctivusa helyett, mert ez utóbbi nem létezik»,¹³⁴⁾ hanem így: «or. obliqua mellékmondataiban a latin

¹³⁴⁾ Mind a kétféle helytelen tételt megtaláljuk a legelterjedtebb könyvekben is. Szerencsétlenül fejezi ki a dolgot pl. NEUE, i. m. II. 347. l. «die Futura haben keinen eigenen Conjunctiv, sondern sie (t. i. die Futura) bedienen sich des Conjunctivs der Præséntia oder der Präterita». A nagy fonákosság ebben a tételben először az, hogy mint valami különös dolgot említ, hogy «a jövő időnek nincs conjunctivusa», holott conjunctivusa csak actióalaknak lehet, s mi több, a latin futurum eredetileg conjunctivus;

nem fejezi ki a *szereplő* személy szempontjából való időviszonyt (a jövődőséget), hanem csak a *beszélő* szempontjából való időviszonyt; tehát a futurum subjunctivusára a latinnak nem volt szüksége».

Az az infinitivus, melyhez a subj. perf.-alak ilyen jövőn belül való előzményességet jelentő értelemben tartozik, rendszeren *-turus* képzésű körülírt alak (ú. n. «futurum infinitivi»). De van olyan példa is, melyben kétségtől nem mult előzményességről van szó, s mégis sem a verbum regens, sem az infinitivus nem jelzi a jövődőséget. Ilyen pl. Plautusban ez: Mil. Gl. 1150. non tu scis, quom ex alto puteo sursum ad summum *escenderis*, maximum periculum inde *esse*? Az efféle kitételek azonban *együttal okvetetlenül általánosak is*, s ezeknél e szerint nem is jövőben való, hanem akármikor való előzményességről van szó. Ilyen ez a példa is: Cic. de re p. 3. 19. Pythagoras et Empedocles... clamant inexpliabilis poenas *impendere* iis, a quibus *violatum sit* animal. Lásd erre nézve a 88. pontot I. alatt.

Az or. obliqua elsörangú mellékmondatai a latinban rendszeren infinitivusos szerkezetbe vannak foglalva; hogy a most szóban lévő mondatok másodrangú mellékmondatok, jobban mutatják olyan szerkezetek, melyekben a főtörténést tartalmazó infinitivus helyén *ut, ne, quin* szócskákkal bevezetett subjunctivusok állnak. Pl. Plaut. Trin. 699. Id agis, ut, ubi adfinitatem inter nos *adstrinxeris*... *effugias* ex urbe. Pseud. I. 1. 90. An tu ea causa vis sciens suspendere, ut me *defraudes* drachuma, si *dederim* tibi? Cic. Verr. II. 3. (22) 55. Veneriis imperat... cum (res) *iudicata sit*, ut ad se *adducant* (hominem). Plaut. Asin. 4. 1. 40. (Scriptum est in syngrapho)... si lucerna *exstincta sit*, ne quid sui membri commoveat in tenebris. Cæs. B. G. I. 17. Neque dubitare debeant, quin, si Helvetios *superaverint* Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem sint erepturi. Természetesen előfordulhat az alak harmadrangú mellékmondatban is, pl. Cic. Cat. II. 19. Non vident id se capere, quod, si *adepti sint*, fugitivo alicui... concedi sit necesse. Ter. Andr. II. 2. 376. Si id succenseat, quia non det tibi uxorem

---

másodszer: hogy helyettesítésről szól, a hol nincs szó helyettesítésről; harmadszor, hogy még ezt is a legszerencsétlenebb képes kitételrel fejezi ki, mely az alakoknak önálló rendelkező-jogot imputál. Még fonákabb DRÄGER tétele (I. 292.): «Das Futurum bildet *seinen* Coniunctiv in der Regel mit Hülfe des Conj. Perf. De legszerencsétlenebb a két alak megkülönböztetésében MADWIG. Szerinte (379. §), «Das Fut. exact. im Coniunctiv ist im Activ dem perfectum *gleich*». Ő ugyanis még az egyes 1. személyben lévő különbségre sem ügyel, és felhozott példái is hibásak, mint más helyen említettem. Hasonlóképpen HOLTZE is, Syntaxis stb. II. 79. «Forma eadem est conj. futuri exacti».

Chremes, priusquam tuom ut sese habeat animum ad nuptias *perspexerit*: ipsus sibi esse iniurius videatur.

Mint később kifejtjük, a célhatározó és következményes mellékmondatok *verbum sentiendi* és *dicendi* nélkül is *oratio obliqua*s természetűek. Subjunctivusnak kell tehát érteni az ilyen mondatok mellékmondataiban álló *perfectumalakokat* is, ha *verbum regensük* nem *mult idejű*. Példákat később, a viszonyított használat részletes tárgyalásában közlök.

Azonban, míg a *deponens* és *passiv* (tehát nem kétes) alakok az efféle *oratio obliqua*s *perfectumokat* kivétel nélkül *subjunctivusoknak*, nem pedig *jövőknek*, bizonyítják: addig az *activum futurumnak* egyetlen nem kétes alakja (*proba(ve)ro*) nehézséget okozhat, mert ez, kivált éppen Cicerónál *oratio obliqua*s szerkezetben is gyakran előfordul, olyankor is, ha a *verbum sentiendi* v. *dicendi* elül áll, olyankor is, ha hátul. Pl. a) Cic. Sest. 87. *existimo, si Milonis causam accusatoris voce probaro, vos in hoc crimine parem Sestii causam existimatus*. Sulla, 2. *Ego sentio, si mei facti rationem vobis constantiamque huius officii ac defensionis probaro, causam quoque me Sullae probaturum*. Cato M. (22) 79. *Nolite arbitrari, me, quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore*. b) Cic. Sest 4. *itaque si aut acrius egero aut liberius, quam qui ante me dixerunt, peto a vobis, ut tantum orationi meae concedatis* stb. Phil. I. 27. (különösen érdekes hely, mert ugyanaz az igealak először *or. rectában*, aztán *or. obliqua*s szerkezetben fordul elő). *Ego, si quid in vitam eius aut in mores dixero, quo minus mihi inimicissimus sit, non recusabo: sin consuetudinem meam tenuero, idest, si libere quae sentiam de re publica dixero, primum deprecor, ne irascatur deinde* stb. Phil. II. 10. *Simul illud oro... ne me hodie, cum isti, ut provocavit, respondero, oblitum esse putetis mei*. Erről a sajtószerű *futurumhasználatról* eddig rendszeren elfeledkeztek a nyelvtanok; még KÜHNER is «kimerítő» nagy nyelvtanában (II. 1036. l.) csak egyetlen egy példát közöl (DELBRÜCK egyet sem), Cicero leveleiből ezt (Fam. III. 2. 2.): «*Hoc velim tibi persuadeas, si rationibus meis provisum a te esse intellexero, magnam te ex eo et perpetuam voluptatem esse capturum*», ezzel a magyarázattal: «Sehr oft steht der Indikativ im Nebensatze, wenn derselbe der obliquen Rede vorangeht, so dass das Satzgefüge mit direkter Rede beginnt, ohne Rücksicht auf die folgende oblique Rede.» A földolgot ezzel mindenestre felismerte Kühner: a *futurumalak egyáltalában nem tartozik az oratio obliquába*, hanem *tényjelző jövő idő a beszélő* (és ezuttal a beszélés) álláspontjából számítva. Sőt néha nagyon bajos eldönteni, vajjon az *előrebocsátott futur. alak egyáltalában az elsőrangú mellékmondat igéjéhez tartozik-e*, vagy csupán az

öt követő verbum regenshez. Pl. ebben, Plaut. Asin. 371. *Pugno malam si tibi percussero, caveto, ne succenseas. Ne succenseas, si percussero, avagy si percussero, caveto?* De abban, mint idézett példáim is mutatják, már téved Kühner, hogy csupán a mondatok sorrendjében volna keresendő a magyarázat. E szerint mind indicativi futurumoknak kellene érteni a következő, nem egyes első személyű (kétes) alakokat is, annyival inkább, mert itt még a verbum regens is többnyire egészen hátul áll: Cic. Cat. I. 20. *si hic ordo placere decreverit te ire in exsilium (= ha elhatározná), obtemperaturum te esse dicis. II. 14. Nunc si Catilina consiliis... meis circumclusus... subito pertimuerit (= megijedne), sententiam mutaverit, deseruerit suos, consilium belli faciendi abiecerit, et ex hoc cursu sceleris ac belli iter ad fugam atque in exsilium converterit... indemnatus, innocens in exsilium eiectus a consule vi et minis esse dicitur; et erunt, qui illum, si hoc fecerit (megtenné), non improbum, sed miserum... existimari velint.* (N. b. Cicero nem hiszi, hogy Catilina meg is teszi, a mit róla mások, czinkosai vagy együgyű emberek esetleg feltehetnek.) U. o. 23. *qui nisi exeunt, nisi pereunt, etiamsi Catilina perierit (ha elveszne), scitote hoc in re publica seminarium Catilinarum futurum. Cat. I. 22. (2. személyű példa): video, si mea voce perterritus ire in exsilium animum induxeris (ha rászánád magad, de persze ez nem valószínű), quanta tempestas invidiæ nobis... impendat.* KÜHNER tétele szerint mindezen kétes alakokat futurumoknak kellene minősítenünk (a minthogy ő műve sok helyén csakugyan futurumoknak magyaráz hasonló példákat), mert hiszen mindezen példákban megelőzi a másodrangú mellékmondat az elsőrangút, vagy az infinitívusos szerkezetet. Már pedig mindezen példák alakjai aligha indicatívusok. Az olvasó már valószínűleg kitalálta, miért van Kühnernek a fölvett példára nézve mégis igaza; nemcsak azért, mert a föltételes mondat (helyesebben: másodrangú, mert *cum*-os is lehet, pl. Cic. Sest. 10. *significare, quidnam tua vox, cum se corroborarit, effectura esse videatur*) megelőzi az inf. szerkezetet vagy az elsőrangú függő mondatot, hanem azért, mert *igéje első személyű*; a mennyiben az a feltétel, melyet a beszélő saját magáról mond, lélektanilag abban a példában olyan természetű, hogy nemcsak nem fejez ki kétségességet, hanem ellenkezőleg ki akar zárni minden kétséget. Catilináról nem valószínű, hogy abbahagyja hadi terveit; azért *si abiecerit* = ha abbahagyná; de Cicero saját magáról bizonyosnak tünteti fel, hogy eléri a célját; azért *nem mondja subjunctivusalakban a si probaro, si discessero* s más efféle igealakokat. Egyszóval: az első személyű alakok azért indicatívusok, s azért rínak ki az oratio obliquából, mert más a lélektanuk, mint a nem első személyű alakok-

nak.¹³⁵⁾ Ha a valószínűtlenség vagy bizonytalanság érzete megvan a beszélő lelkében, az első személyű alak is lehet subjunctivusos és oratio obliquás. Így pl. Plaut. Trin. 695. te dictatorem censes fore, si abs te agrum *acceperim*? Livius praefatiójában: *Facturusne operæ pretium sim, si res populi R. perscripserim* (ha megírnám) nec satis scio, nec. stb.

Mind subiunctivusoknak, s *mind* oratio obliquásoknak kell tehát felfogni a nem-első személyű kétes alakokat? Nem. Itt a határ, melyen belül a kétes alakok néha csakugyan kétesek maradnak. Bizonyos az alak subjunctivus volta csak olyankor, ha nemcsak oratio obliquás szerkezetben áll, hanem egyúttal általános kitételel is tartalmaz és az infinitivus imperfectum formájú. Ezt mutatja a következő passiv példa, Cic. de re p. 3. 19. Pythagoras et Empedocles... clamant inexpiabiles pœnas im-

¹³⁵⁾ Vannak a latinban olyan szerkezetek, melyeknek oratio-obliqua természetük nem világos, mert a verbum sentiendi vagy dicendi csak lapang bennük. Így kivált a *potest*, *oportet*, *neesse est*, *mos est*, *aequum est*, *ratio est*, *difficile est*, *decet*, és más efféle verbum regensektől függő szerkezetek. Mivel ezt eddig tudtommal senki sem állapította meg, szükségesnek látom megjegyezni, hogy az efféle kitételektől függő szerkezetek szintén or. obliquások, mert *potest* = lehetségesnek tartom v. tartják az emberek, *oportet* és társai = szükségesnek tartják, *mos est* = *decet* = illőnek tartják, *difficile est* = nehéznek tartják. Ilyen verbum regensek mellett álló másodrendű mellékmondatok perfectumai tehát szintén subjunctivusoknak értendők, annyival is inkább, mert az efféle kitételek egyúttal rendszeren általánosak is (l. a következő fejezetet). Pl. Cic. Rab. 13. 36. ubi semel quis *peieraverit*, ei credi postea non *oportet* (v. *potest*); Ter. Hec. V. 3. 42. Multa ex quo *fuertint* comoda (eius) incommoda *aequum est* ferri; Plaut. Truc. II. 1. 16. Meretricem esse similem sentis *condecet*: quemque hominum *attigerit*, profecto aut malum aut damnum dari; Seneca de ben. 30. quæ *ratio est* exacerbare eum, in quem magna *contuleris*; Plin. Ep. VIII. 14. *difficile est* tenere, quæ *acceperis*; Cæs. B. G. VI. 20. Civitates *habent* legibus *sanctum*, ut si quis de re p. a finitimis *acceperit*, uti ad magistratum deferat. Cic. Or. 44. 151. *Mos est* Athenis laudare in contione eos, qui *sint* in prælio *interfecti* (kétségtelen példa, mert pass.). Nem általános értelmű példa igen ritka; ezekben azért értendő subjunctivusnak a kétes alak, mert oratio obliquás, pl. Plaut. Cap. 800. Faciam (sc. voluntatem meam) ut meminerit, qui mihi in cursu *obstiterit*, Stich. 594. immo unum hoc *potest* (= fieri posse credo); ubi convivæ *abierint* tum ut venias. (A czélhatározó mondatok eo ipso obliquás természetűek; ezekről lásd a 88. pont végét). Valamint az általánosan úgynevezett or. obliquákban, ilyen szerkezetekben is elfordul mármost az egyesszámú első személy *indicatívi futurumban*, pl. Plaut. Aul. 76. Neque quicquam *melius mihi*, quam ex me ut unam faciam litteram, meum laqueo collum quando *obstrinxero*. Cas. 1101. si unquam posthac . . . tale (quid) *commisero*, nulla *causast*, quin me, uxor, virgis *verberes*. Ezek az első személyű indicativusok azonban efféle szerkezetekben sem jogosítanak fel arra, hogy a többi (kétes) alakokat mindig indicatívi futurumoknak tartsuk. Ezek az alakok tehát ilyen szerkezetekben is kétesek, lehetnek az or. obliquába beletartozók, vagy potentialisak, s ez esetben subjunctivusok; lehetnek az or. obl.-ból kirivók és nem is potentialisok, s ez esetben futurumok.

pendere iis, a quibus *violatum sit* animal. (Or *recta*: Pœnæ *impudent* iis, a quibus *violatum est* animal, erről lásd később). Máskor (nem általános kitételekben) az alakok minőségét, még ha az infinitivus ú. n. futurum is, csak lélektani okok dönthetik el. A fennebb idézett, Catilinára vonatkozó helyeken a beszélő tamáskodása a feltételek valószínűségében olyan nyilvánvaló, hogy *azokat* a kétes alakokat én subjunctivusoknak minősíteném. De lehet olyan példa, különösen nem is igazi feltételes, hanem időhatározó, melyben csakugyan felfogható indicativusnak is a kétes alak. Ilyen ez a már idézett példa is (Sest. 10.): *recita, quæso, Sesti (or. obl. következik), quid decrerint... decuriones, ut iam tua vox possit significare inimicis nostris, quidnam, cum se corroborarit, effectura esse videatur.* Természetesen abban igaza van Kühnernek, hogy inkább lehetséges futurumnak felfogni a kétes alakot, ha a függőmondat megelőzi az utómondatot, pl. Plaut. Pœn. 3, 4, 20, *si exierit leno, censen (=censesne) hominem interrogem?* Attól függ, így értem-é: ha *kimenne*, vagy így: ha *kimegy*. De, mivel arra az esetre, ha futurumnak fogjuk fel az alakokat, nem tartoznak bele az oratio obliquába, mindenesetre érvényes marad az a két tétel, a melyeket fenn így fejeztünk ki: a) viszonyított használatban a perfecti futurumalak csak *oratio rectás* függőmondatokban fordulhat elő (l. a 81. pont elején) és b) az ennek megfelelő kiegészítő tétel, mely szerint subjunctivus perfectumának tekintendők az alakok, ha nem *multa* vonatkozó oratio obliquának olyan, az *oratio obliquába beletartozó* másodrangú mellékmondataiban fordulnak elő, melyeknek igetörténése a szereplő (és beszélő) személy szempontjából jövő történése vonatkozik (l. a 82. pont elejét). Csakhogy a nem első személyű alakoknál csak az egész helyzet és a beszélő lelki állapota dönti el, beletartozik-é az oratio obliquába a mellékmondat, vagy sem. Ezért lehet a nem-első személyű alak néha vitás.

83. Subjunctivus perfectumának értendők továbbá a kétes alakok:

II. *Oratio rectában* is olyankor, ha a főtörténés *sem nem jövő alakú, sem nem jövő vonatkozású*; úgy, hogy a *jövőben való actióviszonyítás* (előzményesség) fölvételére nincs alap. — De nem is *mult*, mert akkor meg a subj. irreális alakja volna szükséges.

Ez az eset a dolog természete szerint azzal jár, hogy a szerkezetben nem aktuális, konkrét történésekre vonatkozó a gondolat, hanem *általános sententia*.

1. Legbizonyosabb ilyen általános sententiákban¹³⁶⁾ a kétes

¹³⁶⁾ Hogy nem általános legyen olyan kitétel, melynek mellékmondatában perfectum alak, utómondatában (főtörténéses mondatában)

alak subjunctivus volta olyankor, ha a *főtörténés maga is subjunctivusos*, még pedig nem jövőre vonatkozó értelmű, s természetesen nem is mult, hanem achronistikus. Pl. kétségtelen (mert pass.) példa ez Plaut. Trin. 468. *quid? nunc si in aedem*

achronistikus subjunctivus alak van, arra különösen Cicerótól kezdve alig van példa. Részint a magam olvasmányaiból, részint a már meglévő gyűjteményekből mindössze ezeket sikerült találnom — nem említve olyanokat, melyekben *meminerit, oderit, noverit, ceperit* szerepelnek. 1. Plautus, Trin. 538. *Magis apage dicas, si omnia ex me audiveris*; 2. Rud. 190. *hoc mi hau sit labori laborem hunc potiri, si me erga parentes aut deos impiarim* (!); 3. Trin. 468—473. *Quid? nunc si in eadem ad cenam veneris* | atque ibi opulentus tibi par forte *obvenerit* | *adposita cena sit* (!), *popularem quam vocant, si illi congestae sint* (!), *epulae a cluentibus* | *siquid tibi placeat* (!) *quod illi congestum siet* | *edisme an incenatus cum opulento accubes?* 4. Trin. 692. *haec famigeratio* | *te honestet, me conluculentet*, *si sine dote duveris* 5. Trin. 950. v. ö. Asin. V. 2. 28. *nunc si forte eumpse Charmidem conspexeris, noverisne hominem?* (*noveris* nem a mellékmondatban van!). — Terentius-ban LIEBIG hét helyet sorol fel (l. Dräger II. 717. l.), de ezek közül csak kettő igazán idevaló). 6. Eun. 861. *vero debeam, credo, isti quidquam furcifero, si id fecerim* (!). 7. Ad. 895. *tibi ob eam rem, si quid usus venerit, lubens bene faxim*. — Lucretiusból SCHROETER (l. Dräger II. 717) hibásan egy egész csomó részint oratio obliquás, részint 2. személyű, de általános sententiát tartalmazó helyet idéz, mely nem idevaló. Ilyen csak 8. 4, 1176 Didot: *quem (amatorem) si . . . offenderit aura . . . causas abeundi quaerat honestas*. 9. Utólag találtam még Plautusban ezt. (Pseud. 325. Lorenz: *si ego emortuos sim* (!) Athenis te sit nemo nequior.

Ezek közül mármost nem kétesek, hanem bizonyosan subjunctivusosak a 2., 3., 6. és 9. számú példák alakjai (a kriteriumokat felkiáltó jellel emeltem ki). De ezek közül a 3. számú ugyan egyedi, de csak példaképpen felvett feltételt tartalmaz, a 6. sz. pedig a *credo* miatt közel jár az oratio obliquához. Csak a 2. és 9. sz. tekinthető tehát idevaló, nem kétes példának. A többi öt alak természetének eldöntésére meg kell vizsgálnunk az imperfecti subjunctivusok és az imperf. futurumok hasonló használatát. A mennyire a rendelkezésünkre álló anyag engedi, úgy találjuk, hogy potentialis főtörténéshez viszonyítva előfordul: 1. imperf. subjunctivus aránylag gyakran — erre példa is szükségtelen; 2. perfecti futurum kétségtelen 1. személyű, -ro végű alakja SCHÜTZENBERGER ALAJOS tanárvizsgálati dolgozata szerint soha; 3. imperf. futur. azonban aránylag igen ritkán, de néha mégis, pl. Ter. Phorm. 717. *si altera illaec magis instabit, forsitan nos reiciat*, Cic. Att. XI, 13. 5. *si quid erit, velim ut soles, facias*. Úgy gondolom, a kétes alakok e szerint kétesek maradnak, s természetük attól függ, kiérezzük-e belőlük a potentialitást. E szerint én futurumnak tartanám az 1. példában ezt: *audiveris*, a 4.-ben ezt: *duveris*; ellenben subjunctivusnak az 5.-ben ezt: *conspexeris* (ha meglátnád) és a 7.-ben ezt: *venerit* (= ha jönne) és a 8.-ban ezt: *offenderit*. Mivel alakbeli kriterium nincs, az alakok minősége tehát ilyenkor szerintem is felfogás dolga, ha a kitétel nem általános. De ha az, akkor subjunctivust kell értenünk.

Nem kétes az alak subjunctivus volta ú. n. összevont hasonló mellékmondatokban, pl. Plaut. Pœn. IV. 2. 9. *Quodvis genus ibi hominum videas*: quasi Acheruntem *veneris*=*érkeznél*, de latinosan, az előzményesség kifejezésével: *érkeztél volna*. Kiegészítve így volna a gondolat: *uti videas, si A. veneris*.

ad cenam *veneris*, atque... *adposita* cena sit, si illi *congestae sint* epulae a cluentibus... *edisne*? V. ö. Cic. off. III. 93. quid? si qui sapiens *rogatus sit* ab eo, qui eum heredem faciat... ut in foro saltet, idque se facturum *promiserit: faciat* (megtenné-e) quod *promiserit*, necne? Hasonlóan magyarázandók e szerint a következő kétes alakok is: Sall. Cat. 52. 4. Nam cetera maleficia tum *persequare*, ubi facta sunt; hoc, nisi *proverideris*, ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia *implores*, v. ö. u. o. 52. 29. ubi socordia te atque ignavia *tradideris*, nequiquam deos *implores*; Cic. Sest. 24.... si gladium parvo puero... *dederis*, ipse impetu suo nemini *noceat*, sin ad nudum vel fortissimi viri corpus *accesserit, possit*... *vulnerare*, v. ö. de off. III. 25. 95. Si gladium quis apud se sana mense *deposuerit, repetat* insaniens, reddere peccatum sit (lenne), officium non reddere. Quid? si is, qui apud se pecuniam *deposuerit*, bellum *inferat* patriae, *reddasne* (visszaadná-d-é) depositum? Cat. IV. 22. qui autem e numero civium... hostes patriae semel esse coeperunt, eos, cum a pernicie rei publicae *reppuleris*, nec vi coercere nec beneficio placare *possis*. Liv. 25, 38, 18: si in occasionis momento cunctatus paullum *fuveris*, nequiquam mox omissam *quaeras*. Az eddigi, találomra (kriterium nélkül) döntő elmélet az efféle kétes alakokat rendszeren futurumoknak minősítette, pl. KÜHNER (II. 927.) még Sall. Cat. 52. 4. (nisi *proverideris* — frustra *implores*) helyén is! — Ha a főmondatbeli subjunctivus felszólító értelmű, de az egész kitétel általános természetű, a mellékmondatbeli alak akkor is subjunctivus, pl. Cato, R. R. c. 3. Olea ubi *lecta siet*, oleum fiat; c. 5. quod dominus *crediderit*, exigat.

2. Subjunctivusnak kell felfogni az oratio rectás kétes alakot olyankor is, ha a *főtörténés az indicativus achronistikus* alakjában áll, de nem átképzeléses, és az egész gondolat *általános* sententiát tartalmaz. Ilyen a már idézett Sallustius-féle sententia (Cat. 1.), melyben a párhuzamos másik subjunctivus-alak is bizonyítja a tétel helyességét: et priusquam *incipias*, consulto, et ubi *consulueris*, mature facto opus est. Továbbá Sall. Cat. 51. 3. Ubi *intenderis* ingenium, valet; si libido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. (KÜHNER II. 112. ezt is indic. futurumnak tartja.) Plautusban ezt találtam (Trin. 1050.) si quoi mutuom quid *dederis, fit* pro proprio perditum. Persa 435. (III. 3. 30.) faceres quod faciunt argentarii: ubi quid *credideris*, citius extemplo a foro *fugiunt*, quam ex porta ludis quom emissust lepus. Így Cicero elméleti szabályaiban, pl. de or. II. (53) 213: nec, cum in eam rationem *ingressus sis*, celeriter discedendum est. Orat. (62) 211. cum *sis* iis locis *usus*, quibus ostendi licere, transferenda dictio est ad illa. Tusc. disp. V. 60. Cum huic *obsecutus sis*, illi est repugnandum. Mivel e három

utolsó példa deponens, tehát nem kétes, és alkalmas a tétel bizonyítására. Subjunctivusnak értendő e szerint Cicerónál ez a kétes alak is (Lael. (11) 37) nulla est excusatio peccati, si amici causa peccaveris (vétkezniél); és még inkább ez (Fin. V. (28) 83), mely a két deponens-példával egészen azonos szerkezetben áll: in geometria prima si *dederis, danda sunt omnia*. A mellékmondat jelzői formájú okhatározó is lehet, pl. Fin. I. 71. *Ei gratiam habere debemus, qui (vocem naturæ) comprehenderit*. Az efféle kitételek perfectumálan tehát futurumról nem lehet szó, csak az előzményesség van (a magyartól eltérőleg) kifejezve az achronistikus főtörténéshez mérten. Efféle kitételek és másrészt a megfelelő indicativusos kitételek között viszont az a különbség, hogy a subjunctivusalak potentialis vagy obliquus értelmű. De hogy ez sem értendő futurumnak, éppen ezek az általános sententiát magukba foglaló indicativi perfectumos mondatok is mutatják, pl. Sall. Cat. 51, 12. *Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere (potentialis-sal: deliquerint) pauci sciunt*. Cic. Sest. 99. *qui cum auctores sunt et duces suorum studiorum nacti, in re publica fluctus excitantur*. Sall. Cat. 2. 3. *Verum ubi pro labore desidia, pro continentia et æquitate libido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus inmutatur*. (Az efféle indic. perfectumok a latinban az egyedüliek, melyeket viszonyított használatúaknak kell felfogni, de erről később, a 84. pontban.) Mindezen mondatokban, ha a mellékmondat történését potentialisan akarnók kifejezni, a megfelelő subjunctivusalak volna helyén: *sint nacti, deliquerint, invaserint*, s a két utóbbi kétes alakot nem volna szabad futurumnak érteni, mert a főtörténés sem futurum értelmű, és mert a kitétel általános. Bizonyítják ezt afféle kitételek is, melyekben nem ugyan perfectum, hanem imperfectum, de szintén subjunctivus formájú szerepel, pl. Sall. Cat. 3. 2. *ubi de magna virtute atque gloria bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit, és a fenn már idézett priusquam incipias... opus est példa stb.* Ezek is sokszor általános kitételekben fordulnak elő.¹³⁷⁾

¹³⁷⁾ L. a felsorolt példákat DRÄGERNÉL, i. m. II. 718. Találunk köztük sok általános sententiát is, pl. Cato ap. Gell. XI. 2, 6. *ferrum si exerceas, conteritur*; Plaut. Capt. 221. *doli non doli sunt, nisi astu colas*; Bacch. 1045. *si plus pereundum sit, perisse satius est; de jókora részük mégis alkalmi, csupán a szereplő személyekre vonatkozó mondás, így többi közt valamennyi Terentiusból való példa.* Ebből mármost az következik, hogy az általános kitételekben még több joggal kell subjunctivusoknak tartanunk a mellékmondatbeli kétes alakokat. A nem általános kitételekben előforduló kétes perfectum alakok minősítését azonban nagyon megnehezítenék ezek az imperfectum-alakok, ha egyáltalában volna példa arra, hogy kétségtelen (deponens pass., vagy act. 1. számú 1. személyű) per-

Az a tétel, hogy az általános sententiákban a kétes alak subjunctivusnak, nem futurumnak értendő, kivétel nélkül érvényes, mert azok a kitételek, melyek látszólag kivételesek volnának, pontosabban szemügyre véve nem bizonyulnak kivételeseknek. De itt már igazán az elme bizonyos fokú megfeszítésére van szükség, s azért a következő példák számára különösen is fölhívom olvasóim figyelmét. Ebben (Cic. de or. I. (12) 53. nisi qui naturas hominum penitus *perspexerit*, dicendo, quod volet, perficere non *poterit* általánosnak látszó kitételrel van dolgunk, s ime, mégis futurumos a főmondat (*poterit*), sőt egyik mellékmondat is (*volet*), következőleg a *perspexerit* is lehet az előmenyes perfectum futuruma. Hogy lehet futurum, sőt hogy az is, bizonyos. *De az nem igaz, hogy ez a kitétel forma tekintetében is általános.* Nem általános, hanem jövő konkrét esetre vonatkozó. Ugyanis a latin néha azt, a mit általánosan is kifejezhet, a futurum-formákkal konkrétbben szereti kifejezni, úgy, mintha valami alkalmi, meghatározott jövő történésről szólna. Ilyen pl. Cicerónak ez a kitétele (de or. 2. (65) 261): ut se mentem *feceris*, ita *metes*. Seneca, ep. 76. 14. Vir bonus, quod honeste se facturum *putaverit*, *faciet*. Cic. de off. II. 74. Sin quæ necessitas huius muneris alicui rei publicæ *obvenerit*... *danda erit* opera, ut omnes intellegant... necessitati esse parendum. Így ismétlődő történéseknél is pl. Cic. Planc. 14. Quoties cumque *praeteritus erit* is, qui non debuerit praeteriri, totiens *oportebit* eum, qui factus erit, condemnari. Különösen szereti ezt a jövőre alkalmazott kifejezésmódot pl. Cato. L. pl. Res r. 4. si ita *feceris* (fut.) pabulatum boves non *eiicient*; hogy futurumot ért, mutatja ez a nem kétes példa (5): si... *passus erit*, dominus inpune ne sinat esse. Az utómondatban perfecti futurum is lehet, pl. Cic. off. 3. 18. qui hoc non *providenterit*, ab hoc nulla fraus aberit; de fin. 2. 59. si *scieris*... improbe *feceris*, ni *monueris* (ezeket az alakokat DRÄGER (II. 717.) tévesen tartja tehát subjunctivusoknak). Vigyázzunk tehát a logikai kriterium mellett a nyelvtanira is: általánosan is érthető kitételben csak akkor

fectum subjunctivi alak is előfordulna oratio rectabéli nem-általános sententiában achronistikus indicativus fő történéssel. Így felfogható példát azonban eddig csak egyetlen egyet ismerek, *priusquam* mellett, ezt: (Plaut., Mil. 1096) nullo ea pacto potest prius a me in aedis recipi, quam illam *amiserim*; de ez is nagyon közeljár az általánossághoz, és infinitivus mellett áll, mely *potest*-től függ. Továbbá, mint fenn mindjárt előadom, futurumos fő történéssel mellett álló perfecti subjunctivus melléktörténéssre sincs egyetlen egy kétségtelen példa sem a nem-általános természetű szerkezetekben (csak hogy erre általános sententiás példa persze még kevésbé képzelhető, úgy hogy efféle szerkezetre eddig egyáltalában nincs kétségtelen példa). Joggal minősíthetem tehát a 81. pont tételei között A) 2. a) és b) alatt a melléktörténéseket indicativi futurumoknak.

értendő a kétes alak subjunctivusnak, ha a fő törtézés nem *futurumalakú*: azaz ha a kitétel valósággal minden időre érvényesnek van jelezve. Egyetlen egy helyet ismerek, melyben csak a melléktörtézés *futurumalakú*, a fő törtézés átképzeléses *imperfectum*, Ciceróból, de off. III. (5) 21: Si erim sic erimus *adfecti*, ut propter suum quisque emolumentum spoliēt... alterum, disrumpi *necesse est* (e h. *necessario disrumpetur*) humani generis societatem. (De itt talán a *sic simus affecti* kakofoniáját kerülte Cicero.)

Futurumos fő törtézés mellett tehát igazi általános sententia egyáltalában nincs, úgy, hogy általános sententiákban a kétes alakokat teljes biztonsággal subjunctivusoknak minősíthetjük. Bizonytalanságot okoz azonban a *nem általános* sententiákban előforduló kétes *perfectumalakok* minősítésében az a tény, hogy nem általános sententiákban a futurumos fő törtézés mellett aránylag elég gyakran találjuk az *imperfectum* realis subjunctivusát a melléktörtézésben. (Kivált a régibb latinságban; felsorolja a példákat DRÄGER, i. m. II. 720.). Mert, ha az *imperfecti* subjunctivus előfordul ilyen összefüggésben, akkor feltehető, hogy a *perfectum*é is előfordulhat. Sok időt fordítottam ilyen példák keresésére, de a Dräger-féle Terentiusból való két kétes példán kívül még csak egyet találtam Plautusban. még pedig szintén kéteset. Ter. Heaut. 1035. Non, si ex capite sis meo *natus*... ea causa magis *patiar*; kétes példa, mert *patiar* subjunctivus is lehet; Plaut. Mil. glor. 1362. Quæso ut memineris: si forte liber fieri *occeperim*. *mittam* nuntium ad se: ne me deseras; szintén kétes, mert *mittam* is lehet subjunctivus. Maradna csak a másik Dräger-féle példa, Ter. Hec. 330. Si forte morbus amplior *factus siet*... servom ilico intro iuisse *dicent* Sostratæ: de ez meg oratio obliquásnak is felfogható (*dicent* iuisse), s a *factus siet* alak talán azért subjunctivus. Mivel több *perfectumos* példát hosszú keresés mellett sem találtam, ebből annyi legalább is világos, hogy a *perfecti* subj.-alak nem oratio obliquában futurum fő törtézés mellett nagy ritkaság lehet, ha ugyan előfordul. Ezért jogosan fogalmazhattam fennebb (81. pont A) és B) 1. tétel) úgy a szabályt, hogy oratio rectabeli *nem általános* kitételben a *futurumos* fő törtézés mellett álló kétes alakú *perfectumos* melléktörtézéseket nem subjunctivusnak, hanem *futurumnak* kell érteni.

Végül még egy esetlegességet kell szóvá tennem. Cicero pro Sulla cz. beszédében (88) ezt a szerkezetet olvassuk: Nam ipse (Sulla) quidem si erit vestro indicio *liberatus*. quæ *habet* ornamenta, quæ solacia reliquæ vitæ, quibus lætari ac perfrui possit? Itt ugyanis kétségtelen futurum a *perfectum*, holott a kitétel nem általános, hanem egy aktuális esetre vonatkozik, a fő törtézés (*habet*) pedig *nem futurum*, nem is olyan értelmű, hogy a 81. pont 2. a) tétele szerint *accedit, vult* módjára jövő

vonatkozásúnak lehetne érteni. Talán átképzéletes e helyett *habebit*? Nem valószínű. Itt a magyarázat a következő: Sulla már tönkre van téve; neki már *most* *sincs* semmi öröme a világon, *még arra az esetre sem*, ha felmentik. Itt tehát az *erit liberatus* alak nem is viszonyított, hanem önálló használatú, ámbar föltételes mellékmondatban fordul elő. Önálló pedig azért, mert a *habet* nem lévén sem futurumalakú, sem futurumnak érthető, ehhez az igéhez nem viszonyítható. Helyesen értette a helyet LANDGRAF is, a beszéd kommentátora: «nicht *habebit*, denn Cicero spricht von einem gegenwärtigen Zustande, der sich wohl im Fall der Verurteilung verschlimmern, bei Lossprechung aber nur fortbestehen kann.» Efféle kitételek azonban olyan ritkák, hogy alig kerülnek számitásba. Ilyenek még: Cato, r. r. 1. *Si emeris* (fut.) *ingera centum, vinea est prima* (értsd: a szőlő mindig első, még akkor is, ha...; de itt a kitétel voltaképpen általános értendő, csak a kifejezés módja egyéni). E szerint annál maradhatunk: a kétes alakok oratio obliquán kívül *általános kitételekben* értendők subjunctivusoknak, formai ismertetőjel pedig ilyenkor a *főtörténés achronistikus* (nem jövő, de nem is múlt) *alakja*. Ezzel megvan a második kriterium is, melyet a kétes alakok megkülönböztetésére megállapítani akartunk, s egyúttal részleteiben is igazolva van a 81. pont elején olvasható tételek újszerű fogalmazása.

Mellékes eredménye pedig az a kutatásnak, hogy megtaláltuk egyik okát annak, miért nincs a latin subjunctivusban perfecti *futurum*. Azért, mert *a*) nem oratio obliquában (oratio rectában) a potentialitás jövőre vonatkozását eléggé kifejezte maga a subjunctivus mód, ha actualis helyzetre vonatkozott az egész kitétel; *b*) ha általános a kitétel, szükségtelen volt, mert ilyenkor a főtörténés sem futurum, tehát a viszonyítás achronistikus alakhoz csak achronistikus alakkal történhetett; *c*) oratio obliquában pedig a beszélő a latinban nem jelölhette a másodrangú mellékmondatokban a szereplő személy szempontjából való jövő időt, mert ellenkezőleg azt jelezte az alakkal, hogy az *ő szempontjából* az egész kitétel múlt-e vagy sem. Így hát a subjunctivusban futurumra *egyáltalában* nem volt szükség, mert, mint látni fogjuk, a *rákövetkezés* jelölésére a latin külön actióalakokat fejlesztett.

Összefoglalva mármost a kétes perfectumalakok természetére vonatkozó kutatásunk eredményét, azt tapasztaljuk, hogy a kétes (nem egyes első személyű) alakok vizsgálódásunk után csak két esetben maradnak kétesek, illetőleg a beszélő és hallgató felfogásától függő természetűek:

1. Ha or. obliquás szerkezetben a főtörténéses mondatot megelőző nem általános sententiát kifejező másodrangú mellék-

mondatban állanak. Ilyenkor is azonban, ha az alak az összefüggés szerint erősen potentialisnak érezhető, jól teszszük, ha subjunctivusnak és az or. obliquába beletartozónak magyarázzuk. A hol inkább indicativusnak, tehát futurumnak érthető, ott természetesen nem is tartozik bele az or. obliquába. (L. a 82. pont végét.)

2. Ha a főtörténéses mondatban subjunctivus potentialis van, s az egész kitétel nem általános sententiát tartalmaz. De ilyen szerkezet alig fordul elő a classikusokban, a mi előfordul is, bizonytalan. (L. a 136. jegyzetet.)

Minden más esetben a kétes alakok természete a 81. és 82. pontban adott tételek szerint határozottan vagy subjunctivusnak, vagy futurumnak minősíthető.¹³⁸⁾ GYOMLAY GYULA.

¹³⁸⁾ A tételek teljes megértése céljából fontoljuk meg egyetlen egy, Ciceróból (de off. I. 48) vett, és az összes esetlegességek szerint variálható példán az összes lehetőségeket, szemünk előtt tartva azonban, hogy a magyar nyelv egyáltalában nem szokta kifejezni az előzményességet, ellenben oratio obliquában a nyilatkozattévő szereplő személy szempontjából (átképzéssel) jelzi az időviszonyt.

A) Határozottan minősíthető példák:

1. Ea, quæ proximis Kalendis a Quinto *acceperis*, maiore mensura reddes = a mit kapsz (fogsz kapni), visszaadod (fogod visszaadni). *Acceperis*: ind. fut. — 2. Ea, quæ proximis Kalendis a Quinto *acceperis*, maiore mensura reddas v. redde v. reddito = a mit kapsz (fogsz kapni), add vissza. *Acceperis*: ind. fut. — 3. Ea, quæ proximis Kalendis a Quinto *acceperis*, maiore mensura reddere potes, v. vis; quæ pr. K. a Quinto *acceperis*, merito tibi *accedunt*. *Acceperis* = ind. fut. — 4. Si pr. Kalendis a Quinto pecuniam *acceperis*, omnia tibi parata sunt. Vagy: Nisi pecuniam a Quinto *acceperis*, peristi. (Átképzelés). *Acceperis* = ind. fut. — 5. Hesiodus iubet ea, quæ utenda *acceperis*, maiore mensura reddere. Így van a kitétel Cicero idézett helyén. *Acceperis* = subj. perf., mert or. obliquában van és általános sententia. (H. azt követeli, hogy a mit kapsz, nagyobb mértékben add vissza.) — 6. Nisi, quæ utenda *acceperis*, maiore mensura *reddideris*, ingrati *facias* (subj. potent). Or. recta, de általános sententia. *Acceperis*, *reddideris* = subj. perf. (ha nem adnád vissza, hálátlanul járnád el). — 7. Si, quæ utenda *acceperis*, non . . . *reddideris*, ingrati *facies*. Általános sententia, de a jövőre vonatkozólag konkréttebbül kifejezve. *Reddideris* = perf. fut. — 8. Si, quæ utenda *acceperis*, non . . . *reddideris*, ingratus es. Általános sententia. *Reddideris*; subj. perf. — 9. Quæ utenda *acceperis*, maiore mensura reddenda sunt. Általános sententia. *Acceperis* = subj. perf.

B) Kétes példák:

10. Quæ a Quinto pr. Kalendis *acceperis*, reddere iubeo. Or. obliquás szerkezet, de nem általános sententia. *Acceperis* lehet 1. Or. obliquába tartozó subj. perf. = a mit esetleg (majd) *kapnál*; 2. or. obliquába bele nem tartozó ind. futuri: a mit (majd) *kapsz*. De adott esetekben az egész helyzet itt is többnyire kétségtelenné teszi a beszélő felfogását.

11. Si Quinto pr. Kalendis pecuniam . . . non *reddideris*, ille te molestia *afficiat*. *Reddideris* lehet 1. subj. perf. = ha nem *adnád* vissza, . . . okozhatna; 2. ind. fut. = ha nem *adod* vissza, okozhatna. (De erre a szerkezetre alig van Cicerótól kezdve példa, l. a 133. jegyzetet.)

Kisebb közlemények.

Adalékok a magyar $*\chi > h$ hangok történetéhez.

Ismeretes dolog, hogy a szókezdő finnugor $*h$ -nak a vogulban $\underline{h}$, (k), $\underline{z}$, az osztjákban $\underline{h}$, $\underline{z}$ a megfelelője, míg ellenben a magyarban ilyen helyzetben h hangot találunk (vö. *három, hat, hal, hab*: SZINNYEI NyH.⁴ 22, SIMONYI MNyelv² 53, Ung. Spr. 30. l.). Nincs benne kétség, hogy e mai m. h -nak régebbi előzője $*\chi$ vagy $*k'$ volt. Hogy ebből a m. $*k'$ -ből, illetve $*\chi$ -ból a magyar nyelv történeti korában vagy történeti kora előtt lett-e a mai h ,*) erre nyelvészeink különböző korokban különböző feleletet adtak. Volt idő, mikor azt tanították, hogy a történeti korban nyelvünkben a χ hang még megvolt, s bizonyítékul a HB. következő adataira hivatkoztak: *chomuv, choltat, charmul, mulchotia, ozchuz* (vö. pl. BALASSA, A phon. elem. 58, s részben ZOLNAI, Nyelvml. 56, 57). Mai tanításunk az, hogy ez adatokban a *ch* jegy a h hang jele, s azt hirdetjük, hogy a magyar $*\chi > h$ változás nyelvünk történelmi kora előtt ment végbe. E szerint a történelmi korban nyelvünkben nem lett volna χ hang. Ezt azonban ilyen határozottan már nem hirdetjük, mert más helyzetekben igenis beszélünk χ hangról. A HB. *achscin* szavát SZINNYEI is (l. A m. nyelv⁷ 70), SIMONYI is (l. MNyelv² 116, Ung. Spr. 108) *aszin*-nak olvassa. Mindketten tehát e jövevényszóban (MUNKÁCSI, ÁKE. 146) a HB. *ch* jegyét χ hangnak olvassák. Ugyanazon a jövevényszóban olvashatni χ hanggal a HB. *michael* adatát is, a melyet SZINNYEI is, SIMONYI is *Miháél*-nek olvas. E szónak jelöléstörténete egyébként is a XI, XII. század folyamán az, hogy az eredeti oklevelek állandóan *ch*-val írják

---

*) E változás úgy ment végbe, hogy a lágy *iny* és a nyelv hátsó része mind lazábban és lazábban érintkeztek, illetve közeledtek egymáshoz, végre a nyelv teljesen nyugalmi helyzetben maradt; így lett a k' -ből χ , majd h .

(vö. 1135: Homo cond. *Michal*, 1152: *Michal*, 1198: Prædium . . . *Michal* NyK. XXXIV. 137; 1092: *Michael**) OklSz.).

A jövevénytiszavakon kívül van még egy eset, a hol χ , illetőleg $\acute{\chi}$ hangról beszélünk. SZINNYEI a HB. *zoboducha* adatát *szabadojá*-nak olvassa, azaz szerinte az imperativus módjelét, jelen esetben *ch*-nak írva, a HB.-ben $\acute{\chi}$ -nek kell olvasni (vö. még SZINNYEI NyH.⁴ 103). SIMONYI itt a későbbi jelöléseket tartja mértékadónak. Minthogy a kódexekben az imperativusban közönségesek a *zabaduhon*, *tanohon*, *vylagosehon* stb. (l. SZINNYEI NyH.⁴ 103, SIMONYI-BALASSA TMNy. 633, 634. l.) alakok, azért ő a *zoboducha* alakot *szabadohá*-nak olvassa. Jelöléstörténeti szempontból szerintem a *zoboducha* alakban a *ch* jegyet χ -féle hangnak kell olvasnunk.

Az eddig mondottakból kiviláglik, hogy a m. nyelvtudomány általánosságban nem tagadja, hogy a m.-ban ne lett volna χ , $\acute{\chi}$ hang, csupán azt tanítja, hogy a finnugor szókezdő * $\acute{\chi}$ helyén levő mai m. *h*-k a történelmi korban mindig *h*-val hangzottak. E tanítás helyességét elismerem, megjegyzem azonban, hogy a magyar helyesírásban bizonyos, szabályokba foglalható esetekben a mai m. *h* helyén meghatározható korokban állandó a régebbi alakoknak *ch*-val jelölése. Ilyenek: *-jt- ~ -t- ~ -ht-*. *cht- | -h- ~ -ch- | -nyh- ~ -hn- ~ -chn-* stb. (l. NyK. XXXIV. 137. s köv. l.).

A szó elején finnugor * $\acute{\chi}$ helyén tehát a magyarban a történelmi korban már *h* volt. E tételt, mint fentebb megjegyeztem, helyesnek vallom s vele indulok további kutatásom útjára.

Hangtörténeti vizsgálatainkban nem elég csak a mi nyelvünk jövevénytiszavait figyelembe vennünk, hanem meg kell vizsgálnunk azokat a nyelveket is, a melyekben magyar nyelvi jövevények vannak. Régi magyar jövevénytiszavok találhatók a szláv nyelvek közül a kaj-horvátban, a hazai szlovénben, a tót nyelvben. A tót nyelv magyar jövevényei közt mármost rendkívül érdekes megfigyelést tehetünk a szókezdő *ch* > *h*-t illetőleg. Egy része ugyanis a magyar jövevényeknek *ch*-val, más része *h*-val hangzik a tótban.

A) *ch*-val hangzó szavak:

1. t. *chaseň* (ZÁTURECKÝ, Slov. poř. 289), *choseň* (BERNOLÁK Lex.) «nutzen» (vö. Nyr. XVII. 305. HALÁSZ). Hogy e szó a m. *haszon* (vö. OklSz.: *Hoznus*) mása, kétségtelen. A m. szót BUDENZ MUSz. 91. lapján *k*-n kezdődő finnugor szavakkal egyezteti.

*) Nagyon valószínű, hogy a kétféle alak: *Michal* és *Michael* egymástól függetlenül került nyelvünkbe; *Michal* szláv úton s *Michal*-nak olvasandó, míg *Michael* latin úton s *Mikáel*-nek, illetve *Mikávl*-nek olvasandó és ejtendő.

2. t. *chýr*, régebben *chír*-nek is írva (vö. HALÁSZ, Nyr. XVII. 306), nyelvjárásonként *hír* is (CZAMBEL, Slov. rec. I. szótár) «gerücht». MIKLOSICH (EtWb.) szerint is a tót szó magyar eredetű. A magyar szó vokalizmusában (*hír*, régibb m. *hér*, KT. *hyrunc*) nincs kellően megmagyarázva, kétségtelen azonban, hogy nálunk a szó régi török jövevény, s a török nyelvekben arab. Mind a törökben, mind az arabban a szónak χ hangon kezdődő alakjai vannak (l. GOMBOCZ, Honfogl. előtti tör. jöv. 51. és 102. lapon 72. §.).

3. Vannak tót szavak, a melyeknek magyar vagy nem-magyar származását hosszasabban kellene bizonyítanom. Mint-hogy azonban tételemet az 1. és 2. alatt felsorolt szavak úgyis igazolják, e bővebb megbeszélésre szorulókat egyszerűen ide-iktatom:

α) t. *chyba* (régebben írva: *chiba*): «botlás, gáncs, hiba, vétek» (BERNOLÁK, Lex.). HALÁSZ e szót a m. *hiba*-ból származtatja (Nyr. XVII. 305), s a magyar alakot egy olyan finn szóval egyezteteti, melynek szókezdő *k*-ja van (Nyr. XII. 8). — Máskép MIKLOSICH Slav. El., Nyr. XI. 220, EtWb.; — β) t. *chotár* «grenze» (nyelvjárásonként újabb jöv.-ként *határ* is, CZAMBEL Slov. rec. I. szót.). HALÁSZ szerint a m. *határ* (vö. OklSz. *hotar*) szóból; más-kép MIKLOSICH EtWb. Nyr. XI. 250, Slav. El., MELICH-LUMTZER DLehnw. — γ) t. *chám*, *chámý* «hám»; erről l. HALÁSZ Nyr. XVII. 305, Nyr. Kal. és MUNKÁCSI ÁKE.

B) *h*-val hangzó szavak:

A tót nyelv *h*-val hangzó magyar jövevényei sokkal nagyobb számmal vannak; íme HALÁSZ (Nyr. XVII., XVIII.) és a saját (vö. NyK. XXV.) gyűjtéséből egynéhány idevonatkozó szó: t. *hanad*, *hadnad* < m. *hadnagy*, *hajdúch*: hajdú, *hajov*: hajó, *hálav*: háló, *hercok*: hörcsök, *hintov*: hintó stb.

E példákból kétségtelenül kiderül, hogy a tót nyelv azon magyar jövevényei, a melyek a mai magyarban *h*-n kezdődnek, a tótban részint *ch*-, részint pedig *h*- hanggal vannak meg. Hozzátehetjük, hogy a kisebb rész a *ch*, a nagyobb pedig a *h* kezdetű. Mi e jelenség magyarázata? Az első kétségtelen tény, hogy ez átvételek közt időbeli különbség van. Minthogy pedig azt látjuk, hogy valamennyi újabb jövevény *h* val kerül át a tótba (vö. intervok. helyzetben is, pl. *phár*, *dohán* stb.), azt kell mondanunk, hogy a *ch*- hangon kezdődők a régibb jövevények.

Kérdés azonban, mikorikiak e régebbi jövevények s hogyan kell magyaráznunk őket. Szerintem kétféle magyarázat lehetséges. Az egyik magyarázat az, a mely szerint a t. *chosen*, *chaseň*, *chýr* (s esetleg: *chyba*, *chotár*, *chám*) akkor kerültek át a magyarból, a mikor a magyarban volt még szókezdő χ hang. E magya-

rázat helyességét kevésbbé valószínűnek tartom, még pedig a következő okokból:

a) Eredeti szavainkban a finnugor *h helyén a magyar nyelv történeti korában aligha volt már meg a *χ* hang (l. fentebb). Valószínűtlen tehát, hogy a *haszon* (esetleg *hiba*) szóban, feltéve, hogy csakugyan eredeti szókészletünkhez tartozó szó, az átvevő tótok *χ* hangot hallottak volna.

b) A magyar nyelv jövevényszavaiban megengedhető a *χ* hang megvolta, a mint azt az *achscin* ~ *asszony* szó fejtegetésénél láttuk. Nem volna tehát lehetetlen, hogy a magyarok a *hír* (esetleg a *határ*, *hám*) szóban *χ* hangot ejtettek, s így került át a tótba a *chýr* (esetleg a *chotár*, *chám*) alakban. Azonban török eredetű jövevényszavaink, a melyekben a mai magyar *h* hang (vö. *harang*, *homok*) tör. *χ*-nak felel meg, régi emlékeinkben soha sincsenek *ch*-val jelölve. A mi emlékeinkben sűrűn fordul elő a *homok* (és a *határ*) szó, de soha sincs jelölve máskép, mint *h*-val (vö. OklSz.: 1055-ből: *humuk*, *humca* és u. o. 1095-ből: *hotar*). Ezen az alapon tehát állítom, hogy a tótok nem hallottak m. *χír* (*χotár*) szót, hanem csak *hír*-(*hotár*-)t.

A másik magyarázat a megfejtésért a tót nyelvhez folya-modik, s azt mondja: A tót nyelvben ma *χ* hang is van, meg *h* is; pl. *chvost*: cauda, *chvála*: lob stb., *hrnčiar*: göröncsér, fazekas, *hrada*: gerenda, *huba*: gomba stb. — A tót nyelvben a mai *h* régebbi *g*-ből fejlődött. Volt tehát idő, a mikor a *chvost*, *chvála* stb. szavak mellett *grnčiar*, *grada*, *guba* stb. alakban éltek a mai *h*-val hangzó alakok. Más szóval: a tót nyelvben a régebbi korban nem volt *h* hang, ez a mai *h* hang régebbi *g* hangból fejlődött. Hogy ez a változás mikor történt, pontosan nem tudjuk. Nem tudjuk megmondani, meddig mondtak a tótok *Vág*, *Gron*, *Gnilec* stb. alakokat, mikor kezdték mondani: *Váh*- (= *Vág*), *Hron*- (= *Garam*), *Hnilec*- (= *Göllnicz*; patak) stb.-nek. Hozzávetőleg azonban meg tudjuk határozni a *g > h* változás időpontját. A tót nyelv legközelebbi rokonában, a csehben ugyanis szintén megvan e változás; a mi ma a csehben *Praha*, *hora* stb., az egykor *Praga* (= *Prága*) nak, *gora*-nak (hegy, erdő) stb. hangzott. Ez a változás a csehben a XII. század végén kezdődött s a XIII. század közepéig be volt már fejezve (vö. MELICH, Szláv jöv. I. 36, VONDRÁK, Vergl. Gramm. I. 271). Minthogy a tót nyelv általában régiesebb fokon áll a csehnel, fel lehet tenni, hogy e változás a tótban valamivel később kezdődött, a XIII. század folyamán azonban a változás be lehetett már fejezve. E szerint a tót nyelvben a XIII. századig nem volt *h* hang.

A m. *haszon*, *hír* (esetleg *hiba*, *határ*, *hám*) szavak tehát akkor kerültek a tótba, a mikor a tótban nem volt még *h* hang.

Ekkor egyszerű hanghelyettesítéssel lett a m. *h*-nak a tótban *ch* megfelelője. Egészen hasonló eset történt az ősszlávban (értsd: szláv alapnyelvben). A szlávtság germán jövevényeiben ugyanis a germán-gót *h*-nak (képzésére vö. STREITBERG, Got. Elem.-buch² 55. l.) a szlávban *ch* felel meg (vö. szláv *chyzъ, chyža* < gót *-hūs*, l. VONDRÁK, Altkirch. Gramm. 126. l.) azért, mert az ősszlávban nincsen *h* hang (a m. nyelv szláv jövevényeinek *h* < ősszláv, óbolg. *ch* megfelelőiről más alkalommal írok).

A tót nyelv azon magyar jövevényei, a melyek a m. *h* helyén *ch* hangot tüntetnek föl, tehát annak bizonyítékai, hogy e szavak a tótba a tót *g* > *h* változás előtt, azaz körülbelül a XIII. század vége előtt kerültek. A m. *χ > *h* fejlődésre azonban semmiféle bizonyítékot nem szolgáltatnak.

MELICH JÁNOS.

Adalékok a magyar nyelv szófajti szótárához.

17. Íz (dial. *iz, isz, isz*) «fene, rákfene; a foghúst pusztító rút betegség, kis gyermekeknél az ú. n. szájpenész» (MTsz.).

Élénk tárgyalás alatt volt az előbbi évtizedekben a fent idézett szó (l. Nyr. 21 : 184, 229 ; 25 : 557), de a végeredmény, úgy látszik, az volt, hogy «tuggya az íz», micsoda lehet. Később MUNKÁCSI (ÁKE. 380. l.) a következő iráni szavakkal egyeztetette: pahl. *isk, yask*, av. *yaska-* «krankheit», újper. *žesk* «unglück», de ezt az etimológiát is aligha lehet meggyőzőnek mondani.

Hát legyen szabad e rejtélyes szót új tárgyalás alá vennem.

Először is, mi az *íz* szó alapjelentése? Igaz, hogy most tulajdonképpen bőrbetegséget jelent, de tekintve olyan szólásokat, mint «roagja meg az íz a moájoát!», «vigyen el az íz!», «tépjen szét az íz!», valószínű, hogy eredetileg valamely fogakkal bíró szellemnek volt a neve. Az eredeti általános felfogás szerint a betegséget valamely rossz szellem okozza, s úgy könnyen megtörténhetik és valóban gyakran meg is történt, hogy oly szellemnek a neve valamely betegség kifejezésévé vált, vö. pl. votj. *kił* «nehéz betegség, nyavalya; ragados betegség; megrontó, nehéz nyavalyákat terjesztő szellem», zürj. *kuł* «teufel, böser geist, spec. neck-, wassergeist». Olyan gonosz, betegséget okozó vagy az emberi testet rágó lényül pedig tudvalevőleg a holtak szelleme is szerepel, vö. pl. finn *huu* «kisértet» (tkp. = a holtak szelleme), *huun-puremat* «kis bőrfoltok, melyek a néphit szerint különösen egy közeli rokon halála után támadnak» (tkp. = a kisértet harapása), l. LÖNNROT szót. pótl.; tel. alt. szag. kojb. szoj. *üzüt* «die seele des verstorbenen, die nach dem tode

in dem hause erscheint, in dem er gelebt hat, . . . kann sogar in den körper der im hause wohnenden eindringen und ihnen schmerzen verursachen» (RADLOFF, Vers. eines wörterb. der türk-dial.).

Ezt tekintetbe véve aligha lesz jelentésbeli szempontból akadály, ha a magyar szót ezzel a hangtanilag közelálló osztják-vogul szóval egyeztetjük, mely az (élő v. holt) ember szellemét jelenti: osztj. *is*, vog. *is* stb. M. -sz (*isz, isz*) = osztj.-vog. *s*, mint pl. ebben: m. *keszeg* ~ osztj. *ko'sə*, vog. *kāšəŋ* stb. «Leuciscus rutilus». Az utolsó szóban m. *sz*, osztj.-vog. *s* az eredeti gyenge fokot tükrözi; az ered. erős fokban palat. *č*-hang volt, a mint a megfelelő zürj. szóból kiténik: zürj. *gytš*, *gytš* (WIED.) «Cyprinus carassius».*) Úgy áll a dolog az itt tárgyalt szónál is, mert az osztj. *is*, vog. *is* szóval egyeztetendő a többi finnugor nyelvek reflexiv-névmása (ill. annak az alapszava): f. *itse-*, votj. *atš-*, *aš-* stb., a mint más helyen tüzetesebben bizonyítani fogom (vö. hogy ó-ind *atmā* és héber *nefes* «animus» egyúttal «ipse» is). A mi a m. *z*-s alakot (*iz, iz*) illeti, itt csak arra akarok utalni, hogy a zürj. affrikátának a követk. szóban szintén *z* felel meg a magyarban: *szüz* ~ zürj. *sedž* «tisztá» (vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 584. l.). Igaz, hogy itt a zürjében zöngés affrikátát találunk, de másrészt megint az utolsó zürj. hangnak a magyarban *sz* megfelelője is van: m. *szösz* ~ zürj. *sedž* «rost, szösz» (SZINNYEI, NyH. 4 154).

18. *Ēg* «aër; cœlum». — Ezt a szót már előbb (Die f.-ugr. *s*-laute I, 130) a f. *sää*, lpK. *šāŋ* «wetter» szavakkal egyeztettem. Hozzájuk csatlakozik még zürj. *synöd*, *synad* (WIED.) «luft», a melyben a *-d* nyilván képző, vö. zürj. *lopöd* (*lop* mellett) «milz», *sönöd* «muskel», vö. *sön* «ader, nerv, sehne», — ugyanazon finnugor képző, a melyet eddig a magyarból, a vogulból és a finnből mutattak ki: m. *szá-d*, vog. *sü-nt* «szád, nyílás» (vö. m. *szá* R. «száj», f. *suu* id.), f. *isä-ntä* «gazda» (vö. *isä* «atya») (l. BUDENZ, UA. 252; SZINNYEI, NyH. 96). Zürj. *n* < finnugor *ŋ, valamint pl. ezekben: permi *von*, *vun* «bruder», votj. *vin* «jüngerer bruder», vö. cser. *βeye* «schwiegersonn», osztj. *weg* id. — zürj. *y* ~ m. *é* ~ f. *ä* valamint ebben: zürj. *jy* (*ji*), perm. *jy*, m. *jég*, f. *jää*.

19. M. *hó* «mensis». — Eddig csak a finnből és a mord-

*) Különválasztandó a zürj. *kevös*, *kebös* «Coregonus lavaretus», a melyet MUNKÁCSI, ÁKE. 408. l. az előbbiekhöz csatlakoztatott, de a fent idézett halnevekkel még azonos: lpS. (Lule) *kæčük* «Coregonus lavaretus mittlerer grösse».

vinból ismertük megfelelőjét: f. *kuu* «luna, mensis», mord. *kov*, dial. *kon* (az Alatyr város melletti erzä-mord. nyelvjárásban) id. Megvan az osztjákban is, a kondai nyelvjárásban (saját följegyzésem szerint; úgy látszik, elavult, a folklórebán megőrzött szó): *χ₂aw* «mensis» (KARJALAINEN hangjelölése szerint így kellene írni: *χ₂āu*). Tehát finnugor *η > osztj. *w* (*u*).

PAASONEN H.

Értesítő.

† Donner Ottó. — 1909. szept. 17-én elhunyt DONNER OTTÓ volt helsingforsi egyetemi tanár, később szenátor, a finnugor nyelvtudománynak ismert régi művelője. DONNER, a ki 1835-ben született, igen sokoldalú férfiú volt; tudományos és tanári működése mellett sok téren tett hazájának hasznos szolgálatokat. Egészen fiatal korában a szanszkrit nyelv és az indogermán összehasonlító nyelvészet tanulmányának szentelte magát, annak a magántanára, majd rendkívüli tanára lett a helsingforsi egyetemen. Később inkább a finnugor tanulmányok vonzották. Megírta a finnugor nyelvtudomány történetét, a finnugor nyelvek összehasonlító szótárát és írt egy nagy tanulmányt a finnugor nyelvek elágazásáról. Utóbbi két munkája sok tekintetben tagadhatatlanul kifogás alá esik, de másrészt igen nagy érdeme DONNERnek az, hogy a finnugor és az ural-altaji tanulmányokat fiatal erők buzdításával és támogatásával hathatósan előmozdította. Ő alapította meg 1883-ban a Finnugor-Társaságot, a melynek jelentékeny vagyonát nagyrészt ő gyűjtötte össze és maga is tetemes adományokkal gyarapította. Ennek a társaságnak — a mely jogos büszkeséggel tekinthet vissza negyedszázados munkálkodására, mert hatalmas lépésekkel vitte előbbre a tudományt — megalapításával DONNER OTTÓ megörökítette a nevét a finnugor filológia történetében.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentés Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálymik dana hangjegye	—,40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—,40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—,20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—,40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—,60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és palaeológia ügyében	—,60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatiráinak magyarázóit után	—,80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—,80
— Szórend és accentus	—,80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—,30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére	—,40
— Erdei-és hegyi-cseremis szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremis szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremis fordításából. I.—	—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugricis comparate.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksá és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasználtása	—,20
Fábian István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szövmutatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez	—,40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metzentzefi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genez Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból	—,40
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—,80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—,20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—,60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	—,40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—,80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplugi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szójegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pal. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok	—,60
— A M. T. Akadémia és a szuoimi irodalmi társaság	—,40
— A számlálás módja és az év hónapjai	—,40
— Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	—,30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	—,80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	—,60
— Ertük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—,60
— Szórendi tanulmányok I. rész	—,60
— Ugyanaz II. rész	—,80
Kazinczy Ferenc levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	—,90
— Tanulmányok az ujjbkkori perzsa irodalom történetéből	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól	—,90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—

Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliotheca ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-törődék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-törődék	—60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összehasonlítta, a Csemez-törődék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Müncheni-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
IX. és X. kötet: Ersekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festeties-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-törődék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Cseh-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.